

GODINA 1942.

I

Dolaskom Prve proleTERSke brigade i Vrhovnog štaba na teritoriju Romanijskog partizanskog odreda, posljednjih dana 1941. godine, ja sam se, u svojstvu referenta saniteta VŠ, priključio sanitetu Prve proleTERSke, jer u samom Vrhovnom štabu nekog adekvatnog posla za mene nije tada ni bilo. Tako mi se pružila prilika da izbliza pratim život i rad jedne jedinice i da na samom izvoru stičem iskustva, veoma korisna za moju osnovnu funkciju.

Sanitet Prve proleTERSke, po svome kvalitetu, nije tada zaostajao iza opšte vrijednosti ove elitne jedinice. Njegov kadar, ne tako ni malobrojan za one prilike, već je bio prošao kroz ratnu školu partizanskih odreda, koji su 22. XII i'41. ušli u „a. ^tav brigade. Vec mecano borbeno i ^nitetsko iskustvo, visoki stepen političke svijesti svih ljekara i bolničarki učinili su da se u ovoj jedinici, još od prvog dana njenog postojanja, nije uopšte postavljao problem pune moralne i funkcionalne integracije između saniteta i boraca, problem koji se, inače, tu i tamo, javljao u dosta oštroj formi u drugim partizanskim jedinicama. Mislim da je na ovaj momenat, kao i na besprijekoran odnos štaba prema sanitetu, potrebno ukazati zato da bi se lakše razumjelo kako je Prva proleTERSka uspijevala tada i na čitavom svom borbenom putu, da s relativnom lakoćom savladuje mnoge poteškoće i nedaće u vezi sa zdravljem boraca i obezbjeđenjem ranjenika.

Sanitet Prve proleTERSke, u te dane, bio je popunjen ovako:

- referent saniteta brigade dr Borislav Božović, ljekar;
- bolničari i bolničarke u brigadnoj ambulanti: Pajović Dragiša, Milišić Dušan, Zivković Ljubica, Vučinić Kosa, Vučinić Branka, Vukašinović Julija, Vukašinović Milka, Jovanović Miljuša, Simović Stefanija, Starčević Tonka.
- referent saniteta prvog, Crnogorskog bataljona: Popović Ivo — Dani, student medicine;
- referent saniteta drugog, Crnogorskog bataljona: Mika Pavlović, student medicine;

- referent saniteta trećeg, Kragujevačkog bataljona: dr Dulić Vojislav, ljekar;
- referent saniteta četvrtog, Kraljevačkog bataljona: Kasalica Čeda, student medicine;
- referent saniteta petog, Šumadijskog bataljona: dr Dejan Popović, ljekar;
- referent saniteta šestog, Beogradskog bataljona: Branko N., ljekarski pomoćnik.

Popunjenost sanitetskim materijalom, izuzev standardnih prvih zavoja, bila je vrlo dobra, jer smo se snabdjeli u Rudom i Rogatici kratko vrijeme pred marš preko Igmana. Da nije bilo nesrećnog dvadesetprvog januara, kada su dva bataljona pretrpjela teške gubitke, na Pjenovcu i na Bijelim Vodama, brigada bi krenula na marš skoro sasvim slobodna od ranjenika, jer do Pjenovca i Bijelih Voda u brigadnoj ambulanti nije bilo više od dva, istina, dosta teška ranjenika iz borbe Kraljevačkog bataljona na Gaočićima (23. XII 1941.).

Valjda već sutradan poslije okršaja na Pjenovcu i na Bijelim Vodama, štab Prve proleterske brigade održao je savjetovanje u selu Sirijevićima. I ja sam se tu zadesio. Sjećam se dobro da je trenutna situacija ocijenjena kao vrlo nepovoljna po brigadu: ofanziva neprijatelja s više stana; naglo osipanje domaćih ustaničkih snaga; brigada, i to nepotpuna (njen četvrti i šesti bataljon, već su bili napustili ovu teritoriju i nalazili se na planini Jahorini u pratnji Vrhovnog štaba), ostala je u planini zametena snijegom do pojasa. Sjećam se da se politički komesar brigade Filip Kljajić naročito zalagao za to da se proleter i na svaki način sačuvaju od novih a beskorisnih gubitaka. Zbog Pjenovca i Bijelih Voda vladala je u štabu zabrinutost i potištenost. Zaključak je bio da brigada treba da napusti Romaniju, da bi izbjegla taktičko opkoljavanje i frontalne borbe, te da se prebaci u jugoistočnu Bosnu.

Kojim pravcem?

Da li istom prtinom — preko rijeke Prače — kojom je onomad krenuo Vrhovni štab sa četvrtim i šestim bataljonom? Sjećam se da je na izlaz iz te dileme, toliko česte i tipične za partizansko ratovanje, najjasnije i najrealnije ukazao Vlado Jokanović¹, bosanski partizan, dobar poznavalac ovog terena. On je predložio proboj najsmjelijim, prividno najriscantnijim pravcem tj. preko sarajevskog polja i planine Igman. Taj pravac bijaše i usvojen.

U selu Rakovoj Nozi, gde se prikupio sanitet brigade s ranjenicima, izvršene su pripreme za pokret: ljudima je ukazano na težinu napora koji nas očekuju, data su uputstva kako da se sačuva od smrzavanja. Osoblju i ranjenicima podijeljen je ovčiji loj kojim je prije polaska trebalo natrljati stopala, a po ideji dr Božovića skrojene su od sirove jagnjeće kože »čizme« koje smo podijelili ranjenicima. Četiri teška ranjenika moradosmo ostaviti u bolnici domaćeg partizanskog odreda, u zaseoku Podlipniku u rejonu sela Rakova Noga.² U odredu je radila

¹ Umro u Sarajevu 1968. godine kao profesor Pravnog fakulteta.

- jedan od njih, Pane Latinović, borac Kraljevačkog bataljona, rodom iz sela Kapljuha kod Bosanskog Petrovca, preživio je ranu i, poslije ropstva među četnicima, stigao sredinom 1942. godine ponovo u partizane u Bosanskoj Krajini. Drugi, prema zapisu dr Bore Božovića, umro je 24. januara. Zvao se Vučeta Vukanović. U boju na Bijelim Vodama bio je ranjen u truh.

drugarica doktor Litman, ljekarka već u godinama za one prilike, pa zbog njene slabe pokretljivosti i zbog opšte vojne situacije nisam mogao da se oslobodim strepnje za sudbinu ovih ranjenika. Domaćim partizanima nije bilo pravo: ostavljate nam teške ranjenike i nemoćnu ljekarku, a vi odlazite. .. Ali, ko je u tome tmurnom vremenu, punom neizvjesnosti, mogao da objasni takvu nužnost i da do kraja složi trenutne interese hrabrih romanijskih partizana sa interesima jedne dugoročne strategije? I ja sam se osjećao nelagodno.

Marš je započeo 25. januara 1942. godine pred večer. Sanitet brigade svrstao se u kolonu drugog crnogorskog bataljona (komandant Radovan Vukanović). Tu, prvu noć proveli smo u žilavoj borbi sa sniježnim olujama na planini Ozrenu (visina oko 1500 m). Ogromne jele su stravično škripale pod udarcima vjetra.

Za svu noć, kolona je prevalila jedva 15 km puta i osvanula u planinskom seccu Vukinjači.

Predah do podne 26. januara.

Daljnji pokret, tokom 26. januara, bio je jako otežan uslijed veoma dubokog snijega koji je, po smirivanju oluje, i nešto ojužio. Konji su grezli do trbuha, padali, ostajali ležeći pod tovarom tako da smo doslovce na svakom koraku morali skidati tovar i prenositi ga na rukama preko sniježnih smetova. Toga dana, 26. januara, od podne do noći savladali smo samo 5 km, do sela Stubline. Tu smo i zanoćili. Sutradan ispratiše nas domaći partizani. Stajali su u vrsti, pored koje je naša kolona odmicala, a ispred vrste je stajao komandir sa šubarom u rukama; svaki od nas ubacio je u šubaru po jedan metak. Za utjehu onima koji ostaju. Jer ostajanje se, izgleda, podnosi uvijek nešto teže nego odlazak.

Sve do one strašne ponoći 27/28. januara marš je tekao ipak normalno. Uprkos dubokom snijegu niko nije izostao. Nešto se usput i pojelo — barem parče ovčetine na žaru. Moral odličan. Neprijatelju ni traga. Tek kada se kolona izvukla iz jaruge Jošaničkog potoka te izbila na gole visove iznad Sarajevskog polja, u tome času udari nas val reskog mraza, kao da je u jednom magnovenju temperatura pala za dvadeset stepeni. Sve dotle je kretanje bilo moguće jedino prtinom, u koloni po jedan, ali tada, odjedanput nas dočeka sledena sniježna kora, te borci, željni lakšeg i bržeg kretanja, razviše se kao u strijelce po krutoj površici. Mislim da su boračka stopala doživjela prvi udar mraza baš na toj površici, jer je u prtini bilo ipak za nekoliko stepena toplije. Pored opšteg zamora, još su dva faktora bila kobna po borce u igmanskom maršu: zastajkivanja i upadanje nogama u potoke. Zastajkivalo se često i čekalo predugo, ali je to bilo, izgleda neizbježno s obzirom na to da se moralo prelaziti nekoliko pruga, drumova i potoka. Duga stajanja na površici zamarala su me. Studen je pretvarala odjeću i tijelo u kompaktnu ledenu masu, prodirala je u koštanu srž i u mozak. Stojeći gledao sam u zvjezdano nebo. Na jugu, takoreći na dohvat ruke, visilo je Orionovo sažviježđe; Orionov mač kao da se ustremio baš na mene, i četiri Orinova pratioca, četiri »sunca«: Rigel, Sirijus, Betajgoz i Aldebaran u romboidnom rasporedu »griju« nas. Rigel! I ti si mi nekakvo »sunce« u ovoj noći koja sve živo pretvara u beživotni kristal. Rigel, »sunce« moje, četiri stotine svjetlosnih godina daleko si od nas. Šta imam od tvoje topline? Strah me hvata od samog imena Al-de-ba-ran kao da je »troglav Arapine«, kao da svaki od ta četiri sloga označava jedan reful u povjetarcu smrti.

Šta smo i kuda ćemo, mi, kolona od 500 ljudi - prokletnika, pritisnuti tolikim ledenim zvijezdama, mi, što kao ukleti bauljamo po prtinama i sve je protiv nas? Više ne smjedoh da gledam gore.

Najveću nevolju nam je zadala ona prva uzbrdica uz Igman što se može vidjeti kad se ide drumom od Ilidže prema Blažuju. Danas ona izgleda sasvim bezazlena: nije tako ni strma, a duga je svega koju desetinu metara. Pa ipak, pošto je taj komadić puta bio bez snijega, pod korom leda, trebalo je bataljonu čitav sat da ga savlada. Konji, pretovareni i slabo potkovani, padahu na svakom koraku, te smo morali tovar skidati, konje dizati i ponovo tovariti, da bi se poslije dva koraka moralo ponoviti isto. Borci su već počeli da gube nerve. Ja sam uporno dizao i tovario konje. Htjelo mi se da se pokažem. Da ne bi rekli: »Gle, doktora, drži se visoko...«. Čini mi se da je na toj uzbrdici trajala i taktička kriza igmanskog marša jer je počelo već da sviće, pa, da smo se tamo još malo duže zadržali, neprijatelju bi se pružila prava prilika da nas iz Sarajeva tuče artiljerijom.

Prvo bljedilo madrugade odbi se od ljudskih lica i tek tada mogah da ih osmotrim. Na obrvama se nahvatalo inje, a iz nozdrva i s brkova vise stalaktiti od leda. Koča Popović sav nestao u ledenoj kori. Kolona se kreće mrtvački sporo, ljudi čute, samo da bi uštedjeli ono malo toplog daha što ga je još preostalo u plućima. Bljedilo zore poče da otkriva kako je sve oko mene bijelo: i prtina, i kolona, i smreke, sve je ubitačno bijelo. Na trenutke mi se pričinu da se krećem pozornicom neke prelijepa bajke, a u stvari je pokraj nas već koračala Bijela Smrt.

Svanuće i jutarnje sunce donijeli su nova iskušenja: halucinacije i neodoljivi san, slatku želju da se malo sjedne kraj prtine i »samo časak« pridrijema. Srećom, oni izdržljiviji i pri boljoj svijesti borci opominjali su i budili iznemogle. I mene su obuzimale halucinacije. Meni se toga jutra priviđala ogromna gotička katedrala, sva od brušenog stakla. Vidjeh sjajne lustere, vidjeh prozore — vitraže kroz koje se prelamalo sunce u divnim bojama. Nešto kasnije i meni se prohtjelo da malo prilegnem kraj prtine, ali me doktor Božović energično povukao naprijed.

Utom smo stigli i do predzadnje etape marša, do planinske kuće na Malom Polju, na Igmanu. Bilo je to oko 10 časova 28. januara. U čitavom našem ratu imao sam još samo tri teška doživljaja koja se mogu mjeriti sa ovim na Igmanu, a to su: noć sa ranjenicima na Zlatiboru, krajem novembra 1941. godine, dani i noći u koritu Neretve, marta 1943. godine, dani i noći između Pive i Sutjeske juna 1943. Nikada ranije, do Igmana, nisam imao mogućnosti da steknem ni približnu predstavu šta je to »kriza prostora« u ratu. Ovog puta je ta predstava bila potpuna, nešto kao kad u našoj uobrazilji zamišljamo da smo zatvoreni u mrtvačkom sanduku. Planinska kuća u Malom Polju imala je, koliko se sjećam, dvije do tri sobice u prizemlju, i, možda, još neku prostoriju u potkrovlju. Taman dovoljno prostora za jednu partizansku stražu. Ali, tog jutra je mrz bio tako strašan i ljudi toliko ozeblu da je u tu kućicu htjelo da prodre nekoliko stotina ljudi odjedanput. Sve dok se nisam nekako uvukao u dupke punu kuću nisam ni znao što se dogodilo s brigadom. Tek unutra, kroz opšti žagor, toplinu i isparenje, začuh jauke i zapomaganja. S mukom se probih do boraca koji su

sjedili na pričnama, zbijeni jedan do drugog. Jedni su tek skidali cipele ili opanke (obuća, obojak i stopalo bjehu pretvoreni u jedinstvenu ledenu masu), drugi su već trljali snijegom stopala, bijela i ukočena kao bijela kost, a treći, koji su najranije stigli, jaukahu od bolova nastalih poslije zagrijavanja. Zbijenost ljudstva ne dozvoljavaše da se pride bilo kome. Svak je mogao da pomogne jedino samom sebi. Mi, ljekari i komandiri, mogli smo samo da vičemo: »Dalje od peći«. Vidjeh nekoliko bolničarki u mukama. Božović interveniše oko sebe i nad sobom. Meni pode za rukom da sazujem svoje čizme. Masažom sam povratio osjetljivost prstiju, znači da sam sretno prošao. U ovim uslovima ne mogasmo ništa više učiniti.

Komandant bataljona Vukanović, naređuje, sasvim umjesno, da svi borci kojima noge nisu promrzle, odmah napuste kuću i produže pokret do sela Presjenice. Tako je i bilo, ali je trebalo ne malo moralne snage i samodiscipline pa da iznemogli borac poslušna ovakvo naređenje³. Sa Božovićem sam se dogovorio da on ostane sa promrzlima, a ja sam odmah krenuo u Presjenicu da tamo priprelim smještaj za postradale.

Tek sutradan, u Presjenici, postadoše nam jasnije prave razmjere udarca koji je brigada podnijela. Za smještaj promrzlih ja sam zauzeo osnovnu školu u kojoj je dotle boravila valjda partizanska straža. Na podu gola slama, prozori bez stakla, zakovani daskama; nužnik neupotrebljiv, nema peći, a lojanica je jedini izvor svjetlosti.

Seljaci iz Presjenice počеше dovoziti na ručnim saonicama promrzle brigadire sa Igmana. Vožnja na saonicama, niz strminu Igmana, bila je više nekakvo spuzavanje, suljavanje nego li prevoženje. Njihov broj rastao je: pedeset, stotinu, stopedeset... i školska zgrada postade pretijesna. Tu, u Presjenici, atmosfera bespomoćnosti zapravo je dosegla vrhunac. Bolničarsko osoblje, koje je trebalo da pruži barem minimalnu njegu postradalima, bilo je uglavnom i samo onesposobljeno. Bolesnici su se grčili u bolovima, zapomagali i radi svojih potreba puzali su po raskaljanim hodnicima do nužnika koji je već bio zagađen.

U takvim uslovima nije moglo biti riječi o nekom medicinskom radu. Uloga nas ljekara morade se svesti na staranje o ishrani i na moralnu utjehu koju smo pružali samim svojim prisustvom među bolesnicima. Pa ipak, saznanje da smo

³Opisah ovu scenu hroničarski sažeto i referatski suvo. Ali, i ovakva kakva je, ona nešto govori. Njene dublje dimenzije osjetiće svak, pa čak i onaj koji, u ime »savremenosti« u estetici i filozofiji, svjesno sakati svoja čula do te mjere da više nije kadar, ili ne želi, percipirati ništa drugo osim blata, gnusobe i nasilja. Ne da mi mira scena na Igmanu. Htio bih da je uvijek u naše sirotinjske, partizanske krpe i da je zaštitim od mraza ljućeg nego što bijaše onaj 28. januara 1942. godine, htio bih da je zakopam u zemlju dok ne probuje ove silovite ordije i orgije. Ne mogu da je prečutim, a znam da je, i ovom do kraja škrtom ekspozicijom, razotkrivam i izlažem podsmjehu nekog antiheroja. Šta da radim sa scenom u kući na Malom Polju? Nepodnošljiva je i u svojoj stidljivoj ljudskosti izazovna do drskosti za estetske kanone »crnog talasac«. Igmanski ljudi, koji su u konfliktu između svijesti i fizičke nemoći, dospjeli do halucinantnih stanja, ljudi nad kojima je već zavladala od njihove svijesti jača sila termotropizma, sila spasonosna za njihov opstanak, slijede poziv (samo golu riječ!) svoga komandanta, napuštaju toplu kuću i dosljedno anti egzistencijalno odlaze u zametenu planinu. Trebalo je, a nisu: Radovana raskomadati noževima. Trebalo je, a nisu: gaziti jedan drugog u tiskanju ka vatri. Trebalo je, a nisu: silovati partizanke. Trebalo je, a nisu: zapaliti kuću. Trebalo je, a nisu: oko zapaljene buktinje igrati kolo, golišavi, uz svirku krezubog Ciganina. Trebalo je, a nisu: htjeti da ovakvim činom dokažu da je trenutak ličnog spasenja preći od opšteg opstanka. Trebalo je da urino-koprokulturom dokažu svoju antiljudskost da ne bi ispali poslušni konformisti i navici dostojni žaljenja.

stigli na slobodnu teritoriju, da je Vrhovni štab u Foči, kao i pomoć koju nam je pružio partizanski odred na ovome terenu (komandant Pero Kosorić), sve to je učinilo da je moral bolesnika ostao na visini, a pred nama, ljekarima, ukazala se perspektiva kakve-takve stabilizacije, boljeg smještaja i liječenja postradalih.

Odmah sutradan, tj. 30. januara, nastavili smo sa transportom bolesnika u Trnovo. Ja sam, u prethodnici, poveo jednu grupu bolesnika, a Božović ostade u Presjenici. Sada je transport bio nešto udobniji: cestom, na konjima i u saonicama s volovskom vučom. I hladnoća je naglo popustila. U Trnovu smo se smjestili opet u školu, ali nešto većoj od one u Presjenici. Osim toga, trnovska organizacija omladine i žena sa drugaricom jelenom Hamović odmah nam je priskočila u pomoć, tako da se bitno poboljšala barem elementarna njega bolesnika, a ja sad mogah da se pozabavim i sa opservacijom medicinskih posljedica smrzavanja.

Nalazi su bili veoma impresivni. Toga dana (četvrti dan poslije smrzavanja) u morfologiji promrzlih dijelova dominirala je pojava mjehura. Dorzalna strana stopala, koje je i inače bilo jako natečeno, bijaše skoro u cjelini prekrivena mjehurom žućkaste ili crveno-modre boje. U jednog broja bolesnika nije se ni do tog dana povratila normalna toplina promrzlih dijelova: prsti, pa i čitava stopala, ostali su i dalje ukočeni i hladni. Tu je prognoza bila nepovoljna, moglo se očekivati potpuno odumiranje promrzlog tkiva. Preda me se postavila teška nedoumica: šta da se radi sa mjehurima, da li ih otvarati ili ne? Svakako, bilo je jako poželjno da se mjehuri ostave zatvorenim koliko god je moguće duže da bi se tako odložio ulazak mikroba i nastupanje infekcije. S druge strane, imao sam u vidu vrlo nepovoljne taktičke momente: bolesnicima je predstojao transport do Foče, dug najmanje tri dana, mučan, na konjskom samaru. Ako na tome transportu dode do spontanog prskanja mjehura, a da nijedan od nas ljekara nije prisutan u datom trenutku, onda će uslovi za infekciju biti još povoljniji. Zato sam smatrao da će biti korisnije da ovdje, u Trnovu, otvorim mjehure sterilnim instrumentima i da noge dobro omotam sterilnom gazom. Računao sam i sa tim da će se poslije prosijecanja mjehura poboljšati cirkulacija krvi. Pri otvaranju mjehura isticala je sukrvičasta tečnost, a pihtijastu masu sam odstranio makazama. Poslije ovih intervencija bolesnici su se osjećali nešto bolje. Ubrizgali smo svega par ampula antitetanusnog seruma jer ga nismo više imali, i ta nestašica, kao što je poznato, koštaće nas života četvorice bolesnika koji će nekoliko dana kasnije u Foči, podleći tetanusu.

Od Trnova do Foče put je prevaljen u tri etape: prva, od Trnova preko planinskog prevoja na Rogoju do Dobrog Polja; druga, od Dobrog Polja do Miljevine i treća, od Miljevine do Foče. Na svakoj etapi bolesnici su mogli, a i morali, da prenoće barem jednu noć. U Dobrom Polju nam se našao pri ruci odbornik-seljak Ciro Regoje. Ciro je bio pravi gorski vuk: dugačkih crnih brkova, kabanica od crnog jagnječeg krzna, sav nekako nakostriješen, ali u očima beskrajno topao. Iz toga sela smo Božović i ja poslali zajednički potpisan prvi izvještaj Vrhovnom štabu u Foči o broju promrzlih i o toku njihovog transporta. Bilo je to 1. februara U, 42. godme.⁴

⁴ Zbornik dokumenata NOR, tom II, knjiga 2, str. 297.

Od Dobrog Polja do Miljevine, u selima Varošu i Mrežici, obezbijedio sam bolesnicima kratke predahe i tople obroke u kućama. Treba istaći da se muslimansko stanovništvo pomenutih planinskih sela vrlo spremno odazvalo mome pozivu: dogovor između mene i mještanskih odbornika bio je u svemu ispunjen i proleteru su bili dočekani s vanrednim gostoljubljem, u vrlo čistim kućama. Pravilan politički odnos partizana prema Muslimanima učinio je svoje. Šta bi s nama bilo da su ta sela bila ustaška? Od Miljevine pa do Broda na Drini bolesnici su prevezeni na otvorenim vagonskim platformama šumske željeznice. Nemirni i vječito inventivni duh doktora Božovića htio je da nešto ubrza ovo prevoženje pa se dogodilo da je jedan vagonet sletio sa kolosjeka. Srećom bez nesreće.

II

Oslobođenjem Foče (20. I), Čajniča (27. I) i Goražda (27. I) stvorena je u jugoistočnoj Bosni prostrana slobodna teritorija, a ova se naslanjala na slobodne teritorije Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine. Foča, u kojoj se smjestio Vrhovni štab, postala je centar ove oslobođene oblasti. Sloboda u Foči trajala je puna tri mjeseca i deset dana — razdoblje zaista neobično dugo za onu fazu narodnooslobodilačkog rata. Valja reći da je taj period slobode i stabilizacije, do koga je došlo poslije napuštanja Srbije, poslije teških borbi na Romaniji, poslije iscrpljujućih marševa i surovog udara zime na Igmanu, izdašno iskoristilo naše vojno-političko rukovodstvo za izgradnju ustaničkih oružanih snaga i narodne vlasti i za povezivanje sa ostalim žarištima ustanka u Jugoslaviji i redovnije usmjeravanje ratnih dejstava.

U takvim naprezanjima nije izostajala ni sanitetska služba, iako njeni rezultati, ukoliko je riječ o povezivanju sa ostalim oslobođenim teritorijama (Crna Gora, Hercegovina, Zapadna Bosna i Hrvatska) i o uticaju na sanitet u njima, iz razloga koji će kasnije biti izložen, dosta zaostaju iza onih koji su tada postignuti na opštem vojno-političkom planu.

Moja lična djelatnost u tome periodu kretala se gotovo u svim pravcima u kojima uopšte djeluje ili bi morao da djeluje sanitet u ratu: protivepidemijski rad, zbrinjavanje ranjenika i bolesnika, snabdijevanje, nastava i analiza stečenih iskustava. U radu sam se služio najneposrednijim kontaktima sa ljudima, neposrednim uvidom u stvari i zbivanja i, zatim, neposrednom akcijom na licu mjesta. Gotovo bez prekida sam bio u pokretu uzduž i poprijeko oslobođene teritorije. Situacija je nalagala da u svim tim pravcima dejstvujem simultano. Ja sam bio možda jedini funkcioner pri Vrhovnom štabu koji nije imao svoga radnog mjesta u konvencionalnom smislu riječi (kancelarija!) te sam administrativni posao, koji nisam nikada potcjenjivao (uputstva, naređenja i izvještaji i si.), obavljao ili usput za vrijeme putovanja ili u svome stanu, u jednoj muslimanskoj kući na desnoj obali Cehotine. Takav način rada i rukovođenja službom koja mi je bila povjerena imao je, kao i sve što postoji, svoje dobre i rđave strane.

Ipak, i pored navale brojnih i raznovrsnih problema, moradoh svoju aktivnost, odmah po dolasku u Foču, usredsrediti na dva koji su, očevidno, bili najvažniji i to: zbrinjavanje žrtava igmanskog marša i zaštita od epidemije pjegavca.

»Igmanski marš« Prve proleterske brigade, sa sanitetskog stanovišta, bio je završen tek pošto smo stigli u Foču tj. između 4. i 7. februara 1942. godine kada smo konačno smjestili promrzle. Fočansku grad.-ku bolnicu zatekli smo već ispunjenu ranjenicima i bolesnicima sa svega jednim ljekarom u njoj (dr Džemal Gavran-Kapetanović) koji je niz godina i prije rata radio u Foči. Najvećom brzinom i energijom morali srna pronaći i urediti dopunski smještaj za oko 200 promrzlih proletera. Uz izdašnu pomoć naroda Foče i komande mjesta uređena je jedna od velikih kasarni u tzv. Sjevernom logoru. U kakvom stanju smo zatekli taj logor, u kojem su još doskora boravile italijanske i četničke jedinice, neka svjedoči samo ovaj detalj: prizemlje jedne od tih zgrada, veliko poput neke kina-dvorane, okupator je upotrebljavao za - nužnik! Čitavi pod bio je pokriven brdima ljudskog izmeta, a donekle čista ostala je samo tavanica! U jednu od tih kasarni, poslije temeljnog čišćenja, brzo su unijeti kreveti, slamarice, posteljina i peći od benzinskih bačava (»bubnjare«), tako da se igmanski narod, poslije tolikih patnji, na kraju krajeva našao u pravom obilju. Intendant Voja Niketić postarao se za redovnu ishranu, uz dodatak njemu svojstvenog humora.

Što se tiče metoda liječenja promrzlih sa Igmana, mi, ljekari koji smo se s njima bavili početkom februara 1942. godine (dr Dejan Popović, ginekolog, dr Bora Božović i ja), nismo imali sopstvenog iskustva u hirurškom liječenju promrzlina. Bili smo jedno vrijeme u nedoumici da li nastale rane treba ispirati ili ih držati u suvom stanju, da li treba, kada i na kojem anatomskom mjestu amputirati dijelove koji su odumirali. S obzirom da se radilo o najboljim borcima - Prva proleterska je tada i uvijek bila jedno od glavnih rasadišta starijinskog kadra za novoformirane jedinice - i s obzirom na veoma dugačak rok liječenja ovakvih povreda - čak i pod najboljim uslovima, odlučio sam da se u Foču pozove dr Dura Mešterović iz bolnice u Žabljaku. Mešterović je radio u Žabljaku od kraja decembra 1941. godine, došavši tamo iz Rudog sa znatnim tovarom sanitetskog materijala, te sam računao da je on osnovni zadatak (obrada pljevaljskih ranjenika) zbog kojeg je bio upućen u Zabljak već uspio uglavnom riješiti i da je sada preče da se premjesti u Foču. Ovaj manevar je usvojio i Vrhovni štab, te je Mešterović stigao u Foču već polovinom februara. Poslije održanog savjetovanja, a po prijedlogu Mešterovića, među nama je preovladao aktivni stav, tj. pristupilo se amputacijama izumrlih dijelova, a linija hirurškog reza išla je po zdravom tkivu, odmah iznad demarkacione linije. Amputacije su izvršili Mešterović i Dejan Popović, bez anestezije.

O Igmanskom maršu, o životu u bolnici »Igman«, o moralu »igmanaca« koji su sa pjesmom izdržavali amputacije bez anestezije, o našim dilemama oko najboljeg metoda liječenja - i o svemu tome napisano je podosta⁸, pa bih uputio zainteresiranog čitaoca na te izvorne napise. Na ovome mjestu bih se zadržao samo na nekim zaključnim konstatacijama i razmatranjima o Igmanskom maršu.

Ukupan broj boraca koji su pretrpjeli povrede od mraza u Sarajevskom polju i na Igmanu iznosio je oko 200, što čini oko 30% od broja boraca Prve proleterske brigade, koji su učestvovali u ovom maršu.

U Fočanskoj bolnici liječena su 172 promrznuta. Od ovoga broja umrla su četvorica od tetanusa i dvoje od sepse (ukupno 3,4%) što i nije velik broj s obzirom na veoma teške uslove transportiranja, zakašnjelu medicinsku pomoć i oskudicu medicinskih sredstava.

Dr Dejan Popović: Kongelacije, Partizanski sanitet br. 1, aprila 1942. godine, Dr Gojko Nikoliš - Mediko: Dugi marš Prve proleterske brigade, Ibidem, Dr Ante Zimolo: O partizanskim pokretima. VSP br. 1/1944; Prva proleterska. Zbornik Izd. Vojno delo. g, Dr Đura Mešterović: Neka iskustva iz hirurškog rada u uslovima krajnje oskudice. Vojnosanitetski pregled br. 12, 1959. godine.

Liječenje je bilo insuficijentno uslijed oskudice materijala, naročito antitetaničkog seruma. U početku je, kako rekoah, bilo i pogrešno, jer je predugo preovladavao konzervativni stav i primjenjivano ispiranje rane i oblaganje raznim mastima. Tek kasnije, dvadesetak dana poslije povrede, prešlo se na liječenje suvim zavojem i primjenu kirurškog metoda (amputacije).

Uočeno je znatno poboljšanje u povrijeđenika koji su evakuisani na Rudine krajem februara. Naime, za vrijeme transportiranja konjima došlo je do oživljavanja rane, uslijed bolje cirkulacije krvi u nogama, što je zajedno sa dejstvom sunčanja dovelo do bržeg zacjeljivanja rana.

Velika hladnoća (do -32°C), teški zamor od marša koji je u svojoj posljednjoj etapi (Stubline - Presjenica) trajao preko 20 časova, upadanje boraca u potoke, česta zastajkivanja kolone iz taktičkih razloga - sve su to bili uzroci smrzavanja, koji se nisu mogli ni izbjeći ni otkloniti. Nije bilo ni jednog slučaja smrti od opšteg smrzavanja iako su skoro svi uslovi i za to postojali. To se može zahvaliti samo čvrstoj disciplini, samodisciplini i razvijenim osjećajima solidarnosti između boraca i starješina.

Uporedo sa tim poslom moradah širom otvoriti oči prema epidemiološkoj situaciji. Već od ranije sam znao da je čitav kraj koji smo zaposjeli endemično zaražen pjegavcem. Imao sam pri ruci i odličnu knjigu, »Epidemiologiju« od dr N. Černozubova. Prisjećao sam se, ne bez velike zebnje, svega onog što su ratujuće vojske u prošlosti morale da podnesu od epidemija pjegavca. Pred oči mi je dosta slike očaja u Srbiji 1915. godine. Tako sam već 7. februara, a povodom otkrića dva slučaja pjegavca u Trnovu, pismeno obavijestio načelnika Vrhovnog štaba o predstojećoj opasnosti. U pismu sam predložio da se najveća pažnja usredsrijedi upravo na garnizon Foču, »jer bi on zbog velike nagomilanosti ljudstva mogao postati naša najslabija tačka«. Predložio sam: da se jedna od kasarni preuredi u prihvatnu i dezinsekcionu stanicu za sve jedinice koje prolaze kroz Foču, da se prikupi sva benzinska burad i prepravi u aparate za dezinsekciju i da se sprovede još niz drugih mjera. Na ovaj prijedlog načelnik štaba je odmah reagovao svojim dopisom od 8. II. 1942. godine. Štabu Prve proleterske brigade⁶. Čitava Prva proleterska, čiji su bataljoni bili raspoređeni po raznim položajima, bijaše stavljena u mobilno stanje protiv ušiju i pjegavca. Dvadeset prvog februara odredio sam da doktor Žarko Mikić rukovodi »nad svim higijenskim mjerama za garnizon i varoš Foču⁷. Dvadeset i devetog marta sastavio sam raspis »Svim ljekarima, bolničarkama i bolničarima, komandantima i komesarima partizanske i dobrovoljačke vojske, svima narodnooslobodilačkim odborima na teritoriji Bosne«. Pored upozorenja na opasnost od pjegavca i konkretnih mjera koje treba sprovesti, u raspisu se naročito insistira na masovnoj inicijativi u borbi protiv pjegavca:

Snage našeg saniteta apsolutno nijesu dovoljne da se one same suprostave nesreći koja nam svima prijeti... Odatle izlazi da sudbina našeg zdravlja u ovome momentu leži na masovnoj inicijativi koju treba da pokažu svi vojni i politički rukovodioci... kao i svi narodnooslobodilački odbori. Svu aktivnost na političkom polju koju danas sprovode politički komesari u vojsci, agit-prop-grupe po varošima i selima, kulturni odbori, organizacije žena i omladine, treba u ovome trenutku i za izvjesno vrijeme prebaciti na zdravstveni kolosjek.

⁶ Zbornik dokumenata sanit. službe, knjiga 1, dok. br. 11

⁷ Dr Mikić je došao u Foču krajem januara kao ljekar Durmitorskog odreda, čiji dijelovi su oslobodili grad od četnika.

U gradu Foči osnovan je poseban, zdravstveni odbor za asanaciju grada i borbu protiv ušiju. U sastav ovog odbora, pored ljekara Ž. Mikića, ušli su još i predstavnici Narodnooslobodilačkog odbora, komande mjesta, organizacije žena i omladine. Odbor je upućivao pozive građanima i vršio sanitetski nadzor po ulicama i stanovima. Stalna čistačka kolona uklonila je iz grada gomile smeća. Za jedinice u prolazu osnovana je prihvatna kasarna sa kupatilom, buradima za dezinfekciju i stanicom za liječenje svraba. Ta naša ustanova bila je velika tekovina u onim prilikama. Razvila se najintenzivnija zdravstvena propaganda: održavana su javna predavanja; ispisivane su parole po ulicama i u kasarnama. Evo nekoliko zdravstvenih parola koje sam sastavio u tim danima:

— Druže, znaj da je higijenska svijest sastavni dio tvoje političke svijesti!

— Druže, čistoća tvog tijela i prostorije u kojima boraviš, to je ogledalo tvoga duha!

— Druže, znaj da higijena nije izmišljotina dokonih mudraca. Higijena je životna potreba tebe kao borca i ratnika. Higijena znači biti ili ne biti u sadašnjoj etapi naše borbe!

— U borbu protiv ušiju kao protiv fašizma!

— Uši žive od čovječje krvi kao i fašisti!

Neko od naših sanitetlija smislio je i parolu: »Smrt ušima — zdravlje narodu«. Parola je stekla veliku popularnost, te se za nekoliko dana mogla vidjeti ispisana po mnogim zidovima Foče. Ali, njen život ne potraja dugo. Nekome od političkih rukovodilaca nije se dopala. Vidio je u njoj nešto kao oponašanje, ili parodiju, ili svetogrđe nad glavnom parolom našeg rata »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«. Bude naređeno da se ovakve parole izbrišu.

* * *

Do koje mjere se bila zahuktala naša borba za higijenski preobražaj grada Foče i do koje mjere sam i ja lično u tome opštem zaletu mogao da zastranim, svjedoči i ova epizoda. Sve što smo radili, urodilo je zaista vidljivim rezultatima. Foča je blistala od čistoće kao nikada u svojoj istoriji. Sve je bilo u najboljem redu - osim jednog dijela fočanske muške omladine: nikako nisu htjeli da ošišaju kose! Čini mi se da su mi Kragujevčani Voja Niketić i »Ljubez« Marić prišapnuli ideju, a ona mi se, moram da priznam, odmah dopala, baš kao da je moja: neposlušne mladiće moramo ošišati - makar i prisilno! Preko gradskog dobošara objavismo da sva muška omladina dođe na glavni trg u određeni dan i čas. Dabome prikrili smo prave razloge ovog poziva. Čak smo dozvolili da procuri glasina da će se nešto dijeliti! Brašno, naprimjer. Odziv je bio odličan. U datom trenutku, jedan moj, unaprijed pripremljeni odred proletera rekonvalescenata, što pješaka, što konjanika, zatvorio je sve izlaze sa trga, a drugi odred privede na trg sve gradske berberine zajedno sa berberskim stolicama. Otpoče šišanje. Neki omladinci pokoriše se »dobrovoljno« ovome nasilju, a drugi udariše u bijeg. Nastade trka moje konjice za bjeguncima. Bjesomučni topot konjskih kopita i zapomaganje progongjenih izmami radoznale građane iz kafana i kuća.

Uto mi pritrča, sav zadihan, kurir iz Vrhovnog štaba i sopšti:

— Zovu te u Štab, odmah da dođeš!

Trenutno sam se otrijeznio od svoga bojnog zanosa naslutivši šta me čeka.

Udoh u sobu Vrhovnog komandanta i, sučelice vratima, ugledah samo jednog od bliskih saradnika druga Tita. Aleksandar Ranković me dočeka ledena lica i procijedi kroza zube:

- Šta si ti to zakuvao u gradu? Hoćeš li da nam upropastiš sve političke rezultate koje smo do sada postigli u Foči? Odmah da obustaviš tu tvoju akciju.

- Već je obustavljena, jer smo već ošišali što smo mogli!

Otpusti me, i ja, u očekivanju neke partijske kazne koja, mišljah, mora da uslijedi poslije ovako teškog političkog promašaja, okrenuh se ka vratima i tek tada spazih da je tu i drug Tito. Sjedio je u uglu između vrata i prozora, prišivao nekakav remen na svome sedlu i smješkao se. Već sama ova idilična scena, u oštrom kontrastu sa malopredašnjim razgovorom, smiri me i ispuni tračkom nade da ipak nisam do dna propao. Ja htjedoh da umaknem što brže, mimo Tita, ali me on zaustavi i reče:

- Ej, stani malo! Akcija ti je originalna i interesantna, ali i — opasna. Nemoj više da je ponavljaš.

Na tome se sve i završilo.

Rezultati tromjesečne zdravstvene kampanje u Foči samo su donekle zabilježeni u izvještaju jednog od realizatora ove kampanje, doktora Žarka Mikića. Izvještaj je datiran 10. IV 1942. godine, dakle 48 dana poslije početka akcije.⁸ Može se postaviti pitanje: nisu li ti rezultati značajni samo po njihovom spoljašnjem efektu, eventualno i jedino moralno-političkom? Kakav je njihov epidemiološki učinak? Svakako, jedino pouzdano mjerilo za vrednovanje bilo koje zdravstvene akcije jeste njen doprinos stvarnom zdravstvenom stanju 'određenog kolektiva ili populacije. Baš sa toga stanovišta, akcija čitavog saniteta, komandi, boraca i naroda u jugoistočnoj Bosni s proljeća 1942. godine, zaslužuje posebnu pažnju i pozitivnu ocjenu. Naime, uprkos opštoj epidemiji pjegavca koja se razbuktala u toj oblasti početkom 1942. godine, stanovništvo Foče, sve proleterske i partizanske jedinice prošle su bez epidemije. U gradu Foči, sve do 10. maja kada smo napustili grad, otkriven je samo jedan slučaj pjegavca, a i taj se inficirao van grada, dok su u proleterskim jedinicama na položajima otkriveni samo pojedinačni slučajevi. Borbena sposobnost naših jedinica nije bila ni jednog trenutka dovedena u pitanje. Radi pravilne ocjene ovih činjenica raspoložemo čak i sa »kontrolnom grupom« i to u licu tzv. dobrovoljačke vojske. To su bile jedinice bez sanitetske službe i na vrlo niskom stepenu higijenske svijesti i discipline, tješnje vezane za sela i domaća ognjišta pjegavca. U njima je pjegavac uzeo masovnije razmjere. Uočavajući sve činjenice mi smo već u ono vrijeme došli do zaključka: nije nemoguće da se jedan kolektiv, pogotovo vojna jedinica, sačuva od pjegavca čak ako boravi na endemoepidemijskom terenu, ali pod uslovom da ima jaku sanitetsku službu i da je čitavi starješinski i borački sastav aktiviran u borbi protiv zaraze. Baš takvi uslovi postojali su u proleterskim jedinicama i zato su one, tada i kroz čitav NOR, prošle bez većih gubitaka od epidemije.

III

Ponovo ću da se vratim sudbini promrzlih »igmanaca«. Već polovinom februara, tek što su bile završene hirurške operacije nad njima, naredi mi Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba, da bi trebalo što prije pronaći neko drugo, bezbjednije mjesto za njihov smještaj i daljnje liječenje. Naime, po njegovom predviđanju, mogao se očekivati nalet neprijateljske avijacije na Foču. Sugerisao mi je da izvidim ne bili se mogle podići barake u rejonu Broda na Drini tj. svega 4 km daleko od Foče. Rezultat moga izviđanja bio je negativan. Jer, za izgradnju baraka trebalo bi dosta vremena, a zbog malog rastojanja između Foče i Broda ne bismo u taktičkom pogledu ništa dobili. Na to je Arso predložio da ispitam mogućnost smještaja u selu Rudine (Crkvičko Polje) na Pivskoj visoravni.

Pivska visoravan, omeđena dubokim kanjonima Pive, Tare, Sušice i masivom Durmitora, prosto nas je mamila svojom »nepristupačnošću«. Sa geografskog stanovišta izgledalo je da ovaj predio nudi najpovoljnije uslove za bezbjednost ranjenika. Izgledalo je kao da onamo neprijatelj nikada neće niti može stići. Zato sam se odmah uputio onamo.

Trebalo mi je šest sati da konjem savladam onih 40 km od Foče do Rudina. Usput sam izviđao u kakvom stanju je put. Zapisivao sam sve prepreke koje bi mogle da ometu prolaz kola, a takvih je bilo nekoliko, nastalih uslijed nanosa bujica ili odrona zemlje. U selu Celikovom Polju predviđao sam, za slučaj potrebe, kratko odmoriste, a u Bastasima, u bivšoj žandarmerijskoj stanici u kojoj je sad partizanska straža, prvu etapu transporta na kojoj bi bolesnici mogli prespavati. Sve do Bastasa put je vodio uz Drinu i, po mojoj ocjeni, uz male popravke, prohodan je za kola sa konjskom zapregom pa čak i za kamion. Od Bastasa do Šćepanpolja i, dalje, uz planinu Soko do sela Rudina, kretanje je moguće jedino pješke ili na konju. Staza koja od Šćepanpolja do Rudina vodi uz lijevu okomicu tarskog kanjona je u pravom smislu planinska, na mjestima se vere uz brdo tamo-amo poput veriga. Biće muke kad budemo ovuda izdizali ranjenike na noslima. Uz put sam zapazio nekoliko snažnih vrela što izbijaju iz stjenovitog Sokola. Iznad seoca Liječevine što se priljubilo uz padinu kanjona ima i nekoliko mlinova-vodenica. Dok je u dolini Drine snijeg već bio okopnio, ovuda me dočekuje prtina u starom snijegu kog su mrazevi i jugovina, naizmjenično, sabili u tvrdu ploču.

Selo Rudine, ili kako ga još zovu, Polje Crkvičko, istureno je na vrhu jednog geografskog »jezika«^r što ga ocrtavaju klisura Komarnice, s juga, masiv Durmitora i klisure Sušice i Tare sa istoka, te klisura Pive sa zapada. Dužina tog »jezika«^r iznosi oko 40, a širina oko 10 kilometara, kad sam se u potonjim vremenima znao popeti na vrh brda Sokola, iznad Rudina, a to je sam rub »jezika«, činilo mi se kao da sam na ivici nekog balkona, ili trambulina: ispod mene su sastavci Pive i Tare, dalje Drina, a još dalje plavetnilo Bosne.

Kanjoni Pive i Tare su duboki i do 1000 metara. Njihove strane su većinom tako vrljetne ponegdje sasvim okomite, da je spuštanje niza njih do rijeke sasvim nemoguće. Samo na nekoliko mjesta postoje kakve-takve staze. Iz stjenovitih litica propinju se usamljeni borovi. Podsjećaju na Hokusajeve. Na dnu kanjona, kraj bistrih rijeka, vlada vječita studen i sumrak.

Rudine su se ugnijezdile podno povisokih brda što u krugu opasuju jedno tipično kraško polje, ravničasto, a prečnik mu je 1 - 2 kilometra. Polje je na visini oko 1000 m. Selo ima osnovnu školu, crkvu i oko stotinjak kuća, mahom zidanih od kamena, a ima i brvnara. Crkvičko polje je sada pod dubokim snijegom, turbno i nevoljno, ali, u ljetnje mjesece, kako sam kasnije mogao vidjeti, neopisivo je lijepo: ćilim satkan od zelenih livada, od cvijeća u svim bojama i žutih ploha ječma. Obiluje vodom.

Stigavši u Rudine pronašao sam odbornike Miloša Gašovića, Dmitra Grubača i Zeka Vojvodića te sam uz njihovu pomoć premjerio korakom površinu svih raspoloživih kuća i osnovne škole, te zaključio da postoji mogućnost za smještaj »igmanaca«, dabome uz najveću štednju prostora. Najteži problem biće ishrana.

Moje neprestane »sanitetsko-taktičke« brige navele su me da od Rudinjana napabirčim podatke o tome šta se nalazi i kakav svijet živi u najbližoj okolici njihovog prebivališta. Iza Rudina, prema jugoistoku, prostire se pivska visoravan, ili Pivska Planina, puna kraških vrtača, većinom gola, s rijetkim šumarcima bukovine i crnogorice i prostranim pašnjacima. Za čudo, nije pusta! Osim brojnih katuništa, po toj valovitoj i bezvodnoj površi rasijana su i mnoga naselja, međusobno udaljena i po jedan sat hoda, a i manje: Nikovići, Kneževići, Zeično, Unač, Boričje, Pišće, Podmiigora i Nedajno. Nadmorska visina ovih sela u prosjeku je 1400 m. Klima je surova: snjegovi traju po 6 mjeseci, a hladnoća i duže. Stoga, i pored odjeće od debelog vunenog sukna (domaći rad) ljudi u ovom kraju pate od reumatičnih oboljenja. Malo je ko da se ne tuži na »viškove« (probade); pogotovo u prisutnosti ljekara! Narod živi uglavnom od stočarstva, a zemljoradnja im donosi dovoljno krompira, ječma i zobi. Sva sela na visoravni, izuzev Rudina, zlopate se zbog bezvodice. Hvataju kišnicu i tope snijeg. Za ljetnje suše pripremaju rezervu snijega tako što ga natrpaju u vrtace i pokriju granjem. Glavno saobraćajno sredstvo je konj i, naravno, dozivanje s brda na brdo - prethodnik bežične telegrafije. Bio sam iznenađen čistoćom njihovih kuća, čak i onih sirotinjskih. Nisam vidio nijedne kuće bez drvenog poda i kreveta. Sav namještaj je domaće izrade - klupe, police, stolovi i stolice s naslonom - sve je strogo funkcionalno, uz minimalne »folklorne« ukrase, nema ničega suvišnog ni nametljivog. Geografska izolovanost, uslijed kanjona i planinskih masiva, pa zatim nekadašnji granični položaj prema Austriji i, najzad, vjekovne čarke s Turcima, sve je to ostavilo trajan pečat u mentalitetu Pivljana. Bije ih glas da se nisu pokoravali nijednoj vlasti, pa ni onoj crnogorskoj kralja Nikole, da su vješti krijumčari i lovokradice, da vole pljačku (naravno, samo kad je u pitanju »turska« imovina!) i sitni šćar.

Za svo vrijeme rata, ja sam doživio Pivljane kao otvorene i gostoljubive ljude, sa crtom neke srednjovjekovne gospodstvenosti u odnosu prema došljaku. Ponosni su na svoju crnogorsku ratničku prošlost, a njihov veliki junak Bajo Pivljanin, kao da je još živ među njima. Epski su pričljivi, a sagovornika slušaju radozno i s poštovanjem. Gusle i deseterac još su prisutni. Pivljani su mi izgledali kao najautentičniji muzejski eksponat iz pradavnih epskih vremena.

S početka smo se malo nadmudrivali. Kad sam im izložio radi čega sam došao iz Foče, Pivljani su se malo prepanuli: »Kuku nama, ko će smještati i

nahraniti dvije stotine ranjenika? Pa to je čitava vojska. A nemamo, bogumi, više ničega. Sjeromašan je ovo kraj, a sve što imadamo, sve dadamo našoj vojsci». Istina je: ovo je narod koji je listom uz narodnooslobodilačku borbu. Pod rukovodstvom njihova sina Obrada Cicmila digli su se 1941. na ustanak; sve što je sposobno za borbu svrstano je u planino-pivski partizanski bataljon i taj sad vojuje negdje po Bosni. U selima su ostali postariji ljudi i nejač. »Primićemo ranjenike, ta ko je čoek, a da ne bi primio ranjenika, ali šta ćemo za hranu?« Ja sam im dao riječ da za hranu ne brinu, da će sve biti iz Foče dotureno, a oni da se pobrinu »samo« za malo mlijeka i po koje bravče! Tako se nagodismo, mada ja nisam imao nikakvih ovlaštenja da dajem ovakva obećanja. Potonja praksa me je skoro sasvim demantovala!

Dolaskom proletera — »igmanaca« u Rudine, nestaje sve sumnje i strahovi u Pivljana. Da li je to bila vjekovna tradicionalna osjećajnost naroda za ranjenika, da li su naši »igmanci« raspolagali svim mogućim ključevima za ljudske duše, tek za kratko vrijeme dočiče između sela i bolnice od takvog spoja da jedni bez drugih više nisu mogli živjeti. U Rudinama i ostalim selima pivske visoravni, u tome »sjeromašnom« kraju, našlo se još stada ovaca, našlo se i čaršava i pokrivača i nije trebalo više moljakati za tim. A ranjenici, svi koji su bili pokretni, svak ko je umio da svojoj misli dadne elementarni govorni oblik, da spjeva i zapjeva, dali su se na posao da tome narodu olakšaju osamljenički život, da mu otvore okno za pogled »u svjetliju budućnost«... Svake večeri, u dupke punim sobama trajale su priredbe ili »kuferencije«, kako su to Pivljani izgovarali. Tu je Neđo Karabasil, invalid s drvenom nogom, tu je Miloš Gašović, tu je i pop Radović, postojani rodoljub. Ni Ijekari nisu bili bez »vanrednog zaduženja«: pred ambulantom stoje redovi, svak hoće da bude barem pregledan, ako već ne može da dobije kakav »aspirin«. Ja sam se desio u kući Miloša Gašovića baš u trenutku kad mu je desetogodišnji sinčić Mrkoje, igrajući se mojim famoznim vojnodržavnim pištoljem, opalio samom sebi metak u trbuh. Srećom, a valjda i zahvaljujući bezazlenosti »vojnodržavnog«, povreda je lake prirode.

Trećeg dana vratio sam se u Foču i podnio izvještaj. Tada je došlo do čudnog spora: Arso Jovanović nije mi nikako vjerovao da je moguće kolima stići do Bastasa. Naredio je referentu za inžinjeriju Vladimiru Smirnovu da on preispita stanje ovog puta. Volodjin izvještaj bijaše više nego pesimističan: opravka puta zahtijeva najmanje nedjelju dana rada! Nikako se nisam mogao složiti sa takvim proračunom. Zahtijevao sam da mi se dadne 50 radnika sa lopatama pa će put postati za dva dana prohodan. Izložio sam se podsmijehu i ocjeni da sam fantasta. Poslije tih razgovora koji nisu doveli ni do kakvog zaključka, nije mi preostalo drugo nego da sam samcat, na svoju odgovornost, preduzmem transport »igmanaca« na Rudine.

Od komande mjesta dobio sam dovoljno radnika sa suvim obrocima hrane i oni pođoše na teren samo jedan dan ranije, prije nego što će krenuti prva grupa bolesnika. Određenog dana kolona ranjenika krenula je iz Foče. Ja sam predvidio transport i sa zebnjom očekivao šta će biti. Strahovao sam od neuspjeha, ali mi se nije htjelo ni da bilo kome dopustim likovanje zbog njegove, tobože, tačnije procjene situacije. Sve se dobro svršilo. Radnici su ispred kolone raskršivali i poravnavali put, na kritičnim mjestima podržavali su kola i transport je na

vrijeme stigao u Bastase. Sutradan su mještani preuzeli nosila na svoja ramena, i tako uz onu stravičnu vrlet od Bastasa preko Šćepanpolja sve do Rudina.

Odmah sam pohitao natrag u Foču, ne bez ponosa, da izvijestim o našoj pobjedi.

Usput, dok mi je konjiče tancukalo »ravan«⁹ dolinom Drine — a grijalo je sunce i na prisojnim padinama igrala se tek rođena jagnjad - imao sam dovoljno vremena da, u samozadovoljstvu od uspjeha, posmatram vodu Drinu. Bila je zeleno-mliječne boje. Razmetala se svojom raznovrsnošću: negdje pjenušavi bukovi u sutjeskama između stijena, negdje široki preljevi, a negdje tišaje kao jezera. Gdje mi je sad Dušan da vidi sve ovo? Proteklo je već deset godina od kako smo nas dvojica kajakom proplavili Krku i Cetinu: ogromni slapovi i kanjoni Krke, djevojke - čobanice, zatečene u kanjonu na kupanju, jezerske tišine, manastir Visovac, Cetina podivljala poslije kiša, spuštanje niz bukove, Dušanovo ranjavanje... Da li ću doživjeti, da li će on doživjeti, pa da se spustimo i niz Drinu? Eno, ondje na onoj merajici kraj vode udarili bismo jedan logor!

Evakuacija »igmanaca« iz Foče na Rudine završena je posljednjeg dana mjeseca februara 1942. godine. Iz ove, pomalo čudne, rasprave oko (ne) prohodnosti puta Brod-Bastasi izvukao sam za sebe neke pouke: prvo, u to što mi obično zovemo »objektivna« procjena situacije ubacuje se često i ne malo subjektivnih momenata, i to iz najrazličitijih pobuda: jedanput iz neznanja, drugi put iz taštine, treći put iz karijerizma itd. Drugo, ako izostane razumijevanje i saradnja onih koji su dužni da to pokažu, onda moraš da se snalaziš sam samcat. U protivnom, događaji te nemilosrdno gaze i tada će oni isti, koji su sumnjali i koji su ti odrekli pomoć i saradnju, postati junaci dana! Ironiju nisu izmislili cinici. Ona je stalni pratilac života i borbe.

Sa medicinskog stanovišta interesantno je napomenuti da je, odmah poslije ovog transporta, stanje bolesnika počelo da se vidno poboljšava. Rane na nogama živnule su, počele su da zacjeljuju mnogo brže, bolovi su prestali i opšte raspoloženje bolesnika postalo je vedrije. Vjerovatno je to posljedica baš jahanja za koje vrijeme je, uslijed kretanja, došlo do bolje cirkulacije krvi u bataljcima. Uz ovo treba nadodati još i blagotvorni uticaj visokog sunca na Rudinama: bolesnici su vrlo rado izlazili iz kuća da sunčaju otkrivene rane.

Upravnik bolnice u Rudinama bio je doktor Dejan Popović, a politkomesar Spasoje Dragović, i sam »igmanac«. Sve do druge polovine aprila ovdje su boravili samo »igmanci«, a kasnije, s početkom treće neprijateljske ofanzive, kada se težište našeg bolničkog sistema sve više pomjeralo iz Foče ka Pivskoj visoravni, u Rudine je bio smješten i jedan broj teških ranjenika.

Pored rada oko asanacije Foče i evakuacije promrzlih boraca Prve proleterske, pošlo mi je za rukom da otkinem nešto vremena i za druge djelatnosti.

⁹ Ravan: način kako bosanski konj kaska.

Ponajprije htio sam da saznam kako izgleda život naših jedinica na položajima. Odlučio sam se da posjetim četvrti, Kraljevački bataljon, moju nekadašnju, matičnu jedinicu. Bataljon je držao položaj u selu Orahovici, na planini Jahorini, orijentisan defanzivno prema Praći.

Na put sam krenuo preko Ustikoline, gdje sam, u rudarskoj četi Kraljevačkog bataljona, dobio pratioca koji me poveo ka položajima. Šest sati hoda. Sve uspon. Na Previli, u nekadašnjoj žandarmerijskoj stanici učinismo predah (neka je slava i hvala svim carevinama i kraljevinama kad podigoše tolike žandarmerijske kasarne čak i po ovim bespućima! Valjaju nam sada), te sam tu mogao da detaljnije proučim geografsku sekciju ovog kraja. Zebem od zloslutnih toponima: Nekopi (da li su tu ostali mrtvaci, neukopani poslije boja, ili je to zemlja koja se ni kopati ne da?), Palež, Vukodol, Mrkodol, Bezimlje, Ljubin grob, sve gore od goreg, sve to podsjeća na nekakve zle čini spletene oko mojih Kraljevcana. A snježina pritisla.

Selo Orahovica priljubilo se uz jedan od jahorinskih prijevoja, između Drine i Prače, na visini od 1000 m. Olujne mećave i vuci tu gospodare.

Zatekoh štab bataljona u pregrijanoj sobici, u odličnom zdravlju i raspoloženju. Upravo su pripremali napad na Praču, u sadejstvu sa mještanskim partizanima.

Zapravo, Pavle je sve pripremao. Miro i Kapetan Mile Pavičić leže nalakćeni, svaki na svom krevetu i dremljivo meditiraju o ruskom i »drugom« frontu: »Mediko, pričaj, šta ima novo na frontovima? Je li Nijemac počeo da uzmiče?« Kapetanu sam stavio pod nos bocu sa 75% alkohola što smo ga u Foči za medicinske svrhe ispekli od stare šljivovice. Računam: Kapetanov grkljan će biti najmjerodavniji test da li smo postigli željenu koncentraciju. Kapetan je nagnuo, odgrgljao polovinu i rekao: »Pa nije loša ova tvoja rakija«. Znači — destilacija mora još jednom da se ponovi.

Obišao sam čete po kućama. Na položaju su samo predstraže. Medicinar Kasalica mi referiše: »Poneki vašljivko, inače sve u redu«.

Sutra, u ranu zoru, ide se u napad na Praču, pa smo rano legli i zaspali, ali su mi vrućina i zadah raznih isparenja u tjeskobnoj sobici prerano prekinuli san. Misao o napadu na Praču me ponijela, ali i zabrinula. Milo mi je što sam ovdje među »svojima«. Kako je sve drukčije ovdje nego dolje u Foči. Zašto se dolje osjećam strancem? Stalno moraš biti na oprezi, šta ćeš reći, kome se ugnuti, kada zaobići, a pred kim se isprситi. Čudno: pravi neprijatelj je daleko, borci ga zadržavaju na položajima, a ipak se ondje u Foči osjećaš ugrožen. Crni se okomio i satire me svojim neopozivim karakteristikama: »Nisi dovoljno partijan, stremiš da ti se prizna status člana Vrhovnog štaba, ubacuješ se i u menzu, a mjesto ti je u bolnici. Gledaj svoja posla«. Znam da se održavaju partijski sastanci u štabu, na njih dolazi i Stari, tu se daju pregledi opšte vojnopolitičke situacije kod nas i u svijetu; koliko bi mi sve to valjalo, ali me nikad ne pozivaju. Nikad! A Crni mi brunda kako »nisam dovoljno partijan«. Da se raspametiš. Na »visokom« sam administrativnom položaju, a beskućnik sam, bez veze i kolone. Nema ljepšeg položaja od položaja. Ovog ratničkog položaja, na jahorinskoj vjetrometini, među šiljokuranima i trećepozivcima. Ovdje se bez dvosmisli zna šta si i ko ti je lijevo, a ko desno i ko je pred nišanom tvoje puške.

Još malo pa će naše kolone da se stuše na Praču. Pavle tvrdi da je sve predviđeno i da je uspjeh siguran. Ja mu i vjerujem, jer znam njegovu hrabrost i egzaktnost. Ali, ja sam prokletnik koji neprestano sumnja: gdje god sam se neposredno umiješao ništa nije uspjelo. Još od Španije. Pa Sarajevo aprila 1941, pa Kraljevo, pa Zlatibor. Samo uzmaci. Da mi je da samo jedanput vidim prašinu iza neprijateljevih peta. Sad, na Orahovici, strepim. Kapetan hrče baš-ga-briga pijan. Da li ga držimo zbog onog što vrijedi ili radi ovog što predstavlja? »Znaš li ti. Kapetane, zapravo zašto si ti ovcije?« »Pa da drijemam uz toplu peć i punu tuluminu.« »A ko će te nositi kroz ove beskrajne smetove?« »Pa nosiće me bataljun« A Miro: mašta i slatko govori. Govori mašovito, u zanosu, ja volim njegov zanos, ali ga se bojim kao opijuma.

Još koji čas pa ćemo u okršaj sa okorjelim vragom i zanos tu slabo pomaže. Od Drine i Prače do Volge i Ladoge stegla je studen i šta tu vrijede tople riječi? Kraljevačka momčad budi se već i priprema za pokret. Koliko će ih ostati po ovim visovima kao kameni svatovi, steći i nekopi, kao usamljeni jablanovi usred paleža? Nemani i neumi proždereće Artema i Zavrzana, Lisca i Bala, Cukulu i Pega, Pajtina i Ritu (»Heru volooku«). Strahujem noćas od prtina i toplih kuća: udruženje zla. Prtina oko Orahovice ima samo četiri kraka, kratka onoliko koliko koračaju patrola i dokle stižu predstraže. Četiri kraka - kao raspeće. A oko njih je cijelac, dušu dao za skijaše, kao na Pjenovcu i Bijelim Vodama, ili je površica, stvorena za hijene, za vukodlake, za bodiroge što imaju čapru na tabanima da se prikradu bez tragova, i čuće se pod oknom iznenadno kok-kok-kok i komesar Miro neće stići ni da uzvikne ono svoje »u strijelce«!

Priključio sam se glavnoj napadnoj koloni. U osvit stigli smo do iznad same Prače. Ne znam zašto smo tu zastali, na strmom obronku u šumi. S desnog i lijevog krila čula se žestoka paljba. Kad je svanulo i sunce obasjalo Praču, vidjeh kao iz ptičje perspektive kako ulicama naselja trče tamo-amo grupice ljudi. S one strane Prače, sa povišokog brda, suljava se strmom putanjom kolona ljudi prema selu. Ko su to, ustaše ili romanijci? Tek tada iz moje kolone osuše vatru iz pušaka. Velika je daljina. Mitralj je zatajio uslijed mraza. Neko iza mene nasloni pušku na moje desno rame i opali. Uvo mi ciknu i bubna opna se rasprsnu. Dolje, u dolini, s više strana trajalo je i dalje čarkanje. U svemu tome ne vidjeh pravog smisla niti sam mogao dokučiti šta se zapravo događa. Oko podne pade naređenje da se napad obustavlja. Povratak u Orahovicu. U štabu se odmah pavela rasprava o razlozima neuspjeha.¹⁰ Nije bilo sinhronizovanosti između napadnih kolona. »Dobrovoljačka vojska« je sasvim zatajila. »Čvore« su se dobro ponijeli. Čini mi se da su istog popodneva ustaše iz Prače napravile ispad prema selima na našoj strani. Paljevina i mrki dimovi do samog neba.

Sutradan sam produžio k jedinicama »dobrovoljačke vojske« na lijevom krilu, zapadno od Orahovice, takođe na Jahorini. Od devet četa obišao sam ih pet u selima Srednjem i u Gornjoj i Donjoj Kosatici. Pregledao sam cjelokupno ljudstvo, izdao lijekove, održao predavanje, ali sa osnovnim ciljem da podignem prestiž Vrhovnog štaba pred bosanskim borcima, među kojima su se baš tih dana ispoljile tendencije protiv »stranaca«.¹¹ Tu mi se ukazala sasvim drukčija slika od

¹⁰ Samo na desnom krilu, po zapisu Proke Žigica, imali smo pet mrtvih.

¹¹ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knjiga 12 dok. br. 5.

one u Kraljevačkom bataljonu. Ljudi s bradama do pojasa, zapašteni, ušljivi, šugavi i krastavi ali dobro ishranjeni. U sanitetskom pogledu oslanjali su se na Kraljevački bataljon, jer sopstvene službe nisu imali ama baš nikakve. Dočekali su me s nepovjerenjem, ali se njihovo raspoloženje otrkavilo kada sam ih sve pregledao i nekima dao lijekove. Odmah mi je bilo jasno da su ovi odredi najslabija tačka u našem sanitetskom frontu. Polazeći od toga i od posebne politike i brige koju je Vrhovni komandant ukazivao prema tim specifičnim formacijama naše vojske, zaključio sam da je ovim borcima potrebno ukazati brzu i konkretnu pomoć. Odmah sam odabrao desetak mladića koji su mi se učinili najotresitijim te sam njihovim starješinama nagovestio da će u Foči uskoro otpočeti sanitetski kurs namijenjen baš njima. Dabome, bila je to samo jedna kaplja u more, ali jedino što je bilo moguće učiniti.

U pismu drugu Titu sa Jahorine, obavještavajući ga o cijeloj situaciji, posebno sam ga zamolio da ukaže svaku pomoć u organizaciji ovog kursa.¹² Vraćajući se s Jahorine u Foču pitao sam se putem: šta bi bilo da smo u borbi na Prači imali više teških ranjenika? Snijeg, mećava, a udaljenost od položaja do Ustikoline iznosi za nosila najmanje devet časova. Od Ustikoline do Foče, vozom ili kamionima, još pola časa. Znači, ako bi transport i evakuacija najsavršenije funkcionisali, ranjenik bi u datim uslovima stigao na hirurški sto tek jedanaest časova poslije ranjavanja. To je skoro dvostruko duži rok od poželjnog. Dakle, i suviše kasno. Tada se u meni učvrstila ideja, koju nosim još od Kraljeva, ideja mobilne hirurške ekipe. Takvu bih ekipu u ovoj situaciji postavio, recimo, na Previli (žandamerijska stanica) i time bih vrijeme od ranjavanja do hirurške obrade skratio od jedanaest na sedam časova.

Ideja o krajnjoj nužnosti formiranja hirurških mobilnih ekipa bijaše najvažniji rezultat moje posjete jahorinskim položajima. Kao što je poznato, mi smo ih uskoro i osnovali i s uspjehom upotrijebili u napadu na Rogaticu (pokrenuta iz Foče, a radila u Goraždu) i u akciji na Borcu (pokrenuta također iz Foče, a radila u Izgorima). Karakteristično je da su pomenute hirurške ekipe bivale izdvajane iz teritorijalne bolnice u Foči i upućivane, prema potrebi, u zonu borbenih dejstava, te su se, po svršenom poslu, ponovo vraćale u bolnicu. One su, dakle, imale dvostruku namjenu: a) da obrađuju ranjenike u teritorijalnim bolnicama i b) da obrađuju ranjenike u neposrednoj blizini značajnijih i planiranih borbenih dejstava. Sličnog karaktera i porijekla će biti i hirurške ekipe koje će učestvovati u oslobođenju Bihaća, za razliku od divizijskih ekipa koje su bile u organskom sastavu svojih divizija. Ove su osnovane tek pod kraj 1942. god. na osnovu Statuta sanitetske službe NOV i POJ.

Upotreba hirurških mobilnih ekipa na teritoriji jugoistočne Bosne pokazala mi je sva preimućstva takve karike u cjelokupnoj organizaciji hirurške pomoći. Naglašavam »karike« zato što hirurške ekipe, ni za mene, a niti objektivno, nisu nikada predstavljale nekakvo univerzalno rješenje za hirurški rad niti su mogle autonomno zbrinjavati ranjenike. One su bile, već tada a i kasnije, samo dio jednog sistema hirurške i bolničke službe. Pomoću njih se, najuspješnije u to vrijeme, prevazilazilo za nas vrlo teško protivurjeđe između neophodnosti

¹²Ibid.

disperzije bolnica (u ime bezbjednosti razloga u prvom redu) i velike oskudice hirurških i drugih sanitetskih kadrova. Oskudica je iziskivala centralizaciju bolnica, ali tim putem se nije smjelo ići. Jedno od mogućih rješenja, dakle, bilo je u tome da hirurzi »kruže«¹³ između široko razmještenih bolnica i da »manevrišu« između fronta i bolnica u pozadini.

IV

Bolnički sistem u jugoistočnoj Bosni, nastao je, kao i štošta drugo što se u ratu zbiva, prije svega, »silom prilika«. Niko nije unaprijed planirao pojavu 200 promrzlih boraca da bi, istovremeno i »blagovremeno«, osnovao bolnicu u »sjevernom logoru« u Foči. Niko nije unaprijed znao da ćemo, usred surove zime 1941/42. i poslije nevolja u sjeveroistočnoj Bosni, na Romaniji, odjednom se naći u slobodnim gradovima, varošicama i selima jugoistočne Bosne (Foča, Goražde, Čajniče, Trnovo i Metaljka) gdje smo od okupatora preuzeli dosta očuvan, bogat stambeni fond. Nije bilo rezultat naših želja što smo bolesne »igmance« evakuisali iz Foče čak na vrleti Pive. Međutim, ako se sve to i tako već mora da dogodi, onda se uloga ljudi sastoji u tome da iz takvih objektivnih imperativa izvuku maksimalnu korist i da im se što bolje prilagode. A tada su već moguća različita uspjela i neuspjela rješenja, lutanja i stramputice, »pravila« i dogme. U konkretnom slučaju: ako smo u Foči, Goraždu, Čajniču, Trnovu i na Pivi već imali bolnice, stvorene »silom prilika«, onda se lako moglo desiti da svaka od njih bude i ostane potpuno nezavisna, pa da prima sve moguće kategorije ranjenika i bolesnika. Ne treba objašnjavati koliko bi takvo stanje bilo haotično, i kako neracionalna bi bila upotreba i onako malobrojnih kadrova; pogotovo bi takva mješavina raznih bolesnika (među njima i zaraznih) bila fatalna s epidemiološkog stanovišta. Zato sam 9. marta 1942. godine izdao naredbu kojom je određena specifična uloga svih bolnica u jugoistočnoj Bosni.¹⁴ Kao što se iz tog dokumenta može vidjeti, fočanska bolnica (dr Đura Mešterović i dr Julka Mešterović—Pantić) je dobila ulogu centralne hirurške ustanove, a bolnice u Goraždu (dr Kostin), Čajniču (dr Frida Gutman), Metaljci (dr Andersen) i Trnovu imale su ulogu prihvatnih bolnica odnosno ustanova za liječenje lakših ranjenika i bolesnika. U Foči su organizovane još i vojna i civilna ambulanta (dr Žarko Mikić i dr Gavran—Kapetanović), kao i dezinsekciona garnizonska stanica. Kasnije se u ovaj sistem uklapa i bolnica za teže ranjenike u Rudinama i bolnica za bolesnike od pjegavca u Donjem Kruševu na lijevoj obali reke Pive, ispod Vučeva. Bolnica u Rudinama na Pivskoj visoravni zauzela je u našoj svijesti ulogu »ranjeničkog bastiona«, ulogu posljednje odstupnice. Kao što će događaji kasnije pokazati, ona je takvu ulogu, ali u vrlo ograničenoj mjeri, i odigrala.¹⁵

Pomenuh već sanitetski kurs koji je održan u Foči. On je bio namijenjen u prvom redu potrebama jahorinskog odreda dobrovoljačke vojske. Politički i

¹³Naprimjer: na poziv bolnice u Čajniču, Dura Mešterović i ja smo pošli iz Foče onamo da bi izvršili amputaciju bedra.

¹⁴Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knjiga 12 dok. br. 8.

¹⁵Vidi: G. Nikoliš: Razvoj sanitetske službe u našoj Armiji VIZ 1947.

sanitetski razlozi su ga nametnuli. Kurs je trajao 14 dana. Kursisti su bili od prvog dana uključeni u praktičan rad u bolnici. Pored ljekara, uspjele nam je da angažujemo kao političke predavače i Sretena Žujovića, Vladu Dedijera i Marijana Stilinovića.

U drugoj polovini marta obišao sam ponovno bolnicu u Rudinama. Igmanske rane zacijeljivale su, ΔB sad već dosta sporo, sporije nego što smo u početku predviđali. Promrzao je, recimo, samo nožni palac, ili peta, stvorila se rana ne veća od kukuruznog zrna ili dinara, ali nikako da zaraste. Gnoji, povremeno se pokrrije tankom krasticom i opet se otvori. Duh i raspoloženje bolesnika su odlični, politički rad intenzivan, veze sa mještanima čvrste, jedino sa ishranom ide traljavo, tako da sa intendantima u Foči traje zamorna prepiska.¹⁶ U cjelini uzevši, sanitet je u to vrijeme bio u položaju da od intendature moljaka za bolnice, kao da su one tvorevine same sanitetske službe! Izostala je viša naredbodavna djelatnost koja bi regulisala ove odnose.

Tada, u Rudinama, odlučih da pođem i do Zabljaka sa ciljem da upoznam rad tamošnje bolnice velike i na dobrom glasu, o kojoj mi je pričao Đura Mešterović, a i da ispitam mogućnost ne bi li se italijanski zarobljenik Giovanni Bava, veoma sposoban hirurg, mogao premjestiti u Foču. U pratnji rudinskog odbornika Miloša Gašovića savladao sam put do Zabljaka u dva dana (zakonačili smo u selu Nikovićima kod Miloševe svojte). Zbog dubokog starog snijega nismo mogli da povedemo konja, a na prtini nam se ispriječio kanjon Sušice i jedan od vrhova Durmitora (V. Stulac 2.103 m). Stravičnost toga terena bila mi je uvećana pomišlju da bi se tuda, u nekim prilikama, morali da prenose i ranjenici. A tako će i biti, na zlu sreću našu.

Potok Sušica vodi porijeklo iz Skrčkih jezera na Durmitoru, sa visine od 1700 m. Nekoliko puta ponire i izvire, probijajući se kroz golemi kanjon u kome čini i jedno jezerce, te uvire u rijeku Taru na visini od 512 m. Kanjon je dug 15 kilometara, a na donjem kraju je dubok i do 1000 metara. Prijelaz preko kanjona je moguć samo na jednom mjestu, između sela Nedajna na lijevoj i sela Crne Gore na desnoj ivici; sve ostalo je okomita litica, obrasla četinjarima i prohodna samo za divokoze. Na dnu kanjona vlada vječiti sumrak, jer sunčani zraci tamo borave jedva koji trenutak, koliko da preskoče prutak neba koji se odozdo vidi. Nekoliko vodenica u koje silaze ljudi iz Nedajna i Crne Gore predstavljaju najviši domet civilizacije u Sušici.

Žabljak je na visoravni od 1500 m., ispod snježnog Durmitora, turističko mjesto prije rata, a sada jedna od značajnih partizanskih baza.

U žabljačkoj bolnici ostao sam dan i po. Računam da je to bilo 21—22. III. Bolnicom su rukovali ljekarka Irina Knežević i politički komesar Ilija Kostić. Irina je mlada ljekarka sa zagrebačkog fakulteta, porijeklom Ruskinja, počerka doktora Černozubova, uglednog epidemiologa, udata za crnogorskog komunistu, veoma prisna s crnogorskim narodom. Ilija Kostić je izgubio ruku u boju na Pljevljima. Na političkom radu u bolnici bio je i Vita Cvetković, radnik, srbijanski partizan, živahan i strastven partijac. Bolnica je u cjelini ostavila dobar utisak, ali me je nekoliko zapaženih, doduše manjih nedostataka, učvrstilo u ideji

¹⁶ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knjiga 1, dok. br. 8.

da se naš partizanski sanitet mora bolje međusobno upoznavati, čvršće povezivati i stalno izmjenjivati iskustva. Takvim ciljevima, zamišljao sam, odgovorio bi jedan stručni časopis.

U Žabljaku sam imao prilike da vidim jedan izuzetno munjevit razvoj gasne gangrene. Sa položaja od Kolašina, iz borbe s četnicima, stigao je poslije mukotrpnog transportovanja ranjenik Batrić Žugić. Prijelom bedra. Stigao je kasno uveče u relativno dobrom stanju, ali tokom noći nastupi gasna gangrena i u zoru je ranjenik umro. Sjećam se zavoja koji su se, pod pritiskom gasova, direktno usjekli u bedranu muskulaturu leša. Batrić je bio gromadnog stasa.

Što se tiče doktora Bave, on je davao utisak odličnog poznavaoa ratne hirurgije te sam postigao saglasnost crnogorskih drugova da ga otpuste u Foču. Zaista, on je nekoliko dana kasnije stigao u Foču, te sam se i ondje osvjedočio u njegovu visoku stručnu vrijednost i humani odnos prema našim ranjenicima.

Doktor Bava je bio ne samo visokokvalifikovan nego i strastven hirurg. O tome svjedoči i ova pojedinost. Na putovanju od Zabljaka do Foče ispregledao je po pivskim selima na stotine ljudi, iste one koji su i od mene, nekoliko dana ranije, tražili da ih pregledam. Većinom su to bile žalbe na reumatične bolove ili »viškove«. Ali, »što propusti Toplica Milane, to dočeka Miloš Obiliću«. U Nedajnu sam zapazio postarijeg čovjeka sa karcinomom na jeziku i, naravno, ne mogoh mu ništa učiniti nego da mu preporučim da dode u Foču na operaciju. Međutim, kad ga je neki dan poslije mene vidio Bava, on se nije ni časa dvoumio, nego je usred Nedajna, u lokalnoj anesteziji, izvršio klinastu eksciziju karcinoma! Poznija sudbina ovog bolesnika ostala nam je nepoznata.

Bava je bio veoma hladnokrvan hirurg, sav usredsređen na bolesnika, na problem koji je trebalo riješiti. Ni u najdramatičnijoj situaciji nije gubio prisustvo duha, nije povišavao ton prema asistentima, zapravo, jedva da je i govorio. U Foči, u jednog ranjenika, došlo je do septičke flegmone čitavog ramenog pojasa, a poslije visoke amputacije nadlaktice. Septički proces je razorio pazušnu arteriju (a.-axillaris) te je nastalo smrtonosno krvoliptanje. Radilo se o minutima. Bava je pokušavao da uhvati kliještima pazušnu arteriju, ali bez uspjeha, te je u posljednjem trenutku krenuo na ligaturu arterije subklavije (a. subclavia). Ranjenik je bio spašen.

Doktor Bava je uživao privilegiju za koju, vjerovatno, nije znao: dobivao je najbolje obroke jela, bolje nego što je sljedovao iko od nas. To je sve što smo mogli da učinimo da mu olakšamo život zarobljenika, ali njegova žudnja za domovinom, kako će se pokazati, bila je jača od naše ženevsko-konvencijske politike.

* * *

Ideja o stručnom časopisu konkretizovala se u meni odmah po dolasku u Foču, već početkom februara. Kao neposredni motiv djelovali su na mene borci sa Igmana. Naše nedoumice u pogledu najboljeg načina liječenja kongelacija možda se dešavaju i na drugim, od nas udaljenim, slobodnim teritorijama? Kako im pomoći? Epidemiološka situacija u čitavoj Bosni takođe je nalagala da se što brže razmijene iskustva. Osim toga, trebalo je i našim kolegama u okupiranim

gradovima Jugoslavije dati nekakvog znaka o našem postojanju. Ljudi su imali sasvim fantastične predstave o nama kao da se stalno bavimo samo u »šumama«, kao da smo stalno gonjeni. Niko nije znao da već imamo organizovanu sanitetsku službu. Negdje sredinom marta otišao sam kod Tita - preko dana je boravio u jednoj kućici više željezničke stanice - i izložio mu svoj projekat. Pažljivo me je saslušao i u cijelosti odobrio da pokrenem stručni časopis. Tito je naročito naglasio njegov politički značaj te se rado odazvao mojoj želji da napiše uvodnik.

Prvi broj »Partizanskog saniteta« pojavio se početkom aprila 1942. godine, umnožen na roto mašini Vrhovnog štaba. Ne znam koliki je broj primjeraka bio izvučen. Vjerovatno ne manje od stotinu. Rasparčan je kurirskim vezama širom naših oslobođenih teritorija, pa je stigao čak i u Zagreb i u ljekarskim krugovima kružio od ruke do ruke.

Evo sadržaja tog prvog broja: u uvodniku od 450 riječi drug Tito je odao priznanje požrtvovanosti partizanskih ljekara, koji malobrojni i u najvećoj materijalnoj oskudici vrše svoju humanu i patriotsku misiju. Istovremeno apeluje, bez prijekora, na ljekare — rodoljube u okupiranim gradovima da se odlučnije i u većem broju pridruže narodnoj vojsci. Apeluje i na sve građane da sakupljaju sanitetski materijal.

U časopisu je odana pošta palim partizanskim ljekarima i bolničarkama. Đura Mešterović je dao članak o liječenju rana. Dejan Popović o kongelacijama sa Igmana, Giovanni Bava o frakturama, sestra Borka Pihler o njezi ranjenika i o aseptičnom radu. Žarko Mikić o pjegavom tifusu, Judita Alargić o ulozi političkog komesara u bolnici.

Pod imenom »Mediko« napisao sam uvodnik o našem partizanskom sanitetu, o odgoju kadrova, o mobilnoj hirurškoj ekipi, o sanitetskoj propagandi i o maršu Prve proleterske brigade preko Igmana.

U uvodniku sam se »razmahnuo«! Bilo je tu podosta bum-bum fraze, šturmund-drangovske napetosti, stilske rogozatnosti, pa ipak, ima i nekoliko teza koje, radi ilustriranja onog vremena, mogu da ponovim i na ovom mjestu. Insistirao sam na čvršćem povezivanju svih partizanskih ljekara i na trajnijoj razmjeni stečenih iskustava. Mogu, pišem, pojedini ljekari odlično organizovati svoju ustanovu, ali ako su osamljeni, nepovezani, ako ostali ljekari ne mogu da iskoriste njihova iskustva, onda naš sanitet kao cjelina može da bude i veoma slab. Tvrdim da veoma mali broj ljekara vlada znanjem i vještinom liječenja ratnih rana: oštro sam kritikovao skoro opštu naviku da se rane neprestano ispiraju, sondiraju, gnječe i svaki čas previjaju. Neki, opet, znaju kako bi trebalo raditi, ali misle da je to ostvarljivo samo sa udobnim bolnicama, a ne i u partizanskim uslovima. Stoga dopuštaju primitivnost i aljkavost. Zalažem se da svi principi naučne ratne hirurgije budu poštovani i u partizanskom ratovanju — specifični su samo metodi njihove primjene. U članku sam »naslikao« tip partizanskog ljekara kome treba da težimo: partizanski ljekar mora da bude jednako spreman da amputira kao i da natovari konje i prenese teret; treba da ovlada vještinom stvaranja »iz ničega«, da raskrsti sa individualističkim stilom rada, da se oslanja na kolektiv i da traži saradnju sa vojnom komandom.

U člančicu o odgoju kadrova založio sam se za primjenu primarnog šava ratne rane! ... Koješta!

S pojavom prvog broja časopisa otpočela je i treća neprijateljska ofanziva. Nastupio je period velikih pokreta kada se nije moglo ni misliti na izdavanje novog broja. Tek u Bosanskom Petrovcu, u jesen 1942. godine, pripremili smo materijal za drugi broj. Bili su to referati sa petrovačkog kongresa ljekara, ali nas je u štampanju omela četvrta ofanziva u kojoj je materijal i propao.

* * *

Sedmoga aprila 1942. godine naše snage pokušale su da zauzmu Rogaticu. Sanitet je bio blagovremeno obaviješten o ovoj akciji. Dan prije napada aktivirali smo prvu hiruršku ekipu doktora Đure Mešterovića i prebacili je željeznicom do Goražda. Ekipa se razvila u prihvatnoj bolnici u Goraždu. Akcija na Rogatici, doduše, nije uspjela, ali je sanitetska služba funkcionisala za ono vrijeme besprijekorno. Od Rogatice do Goražda ranjenici su prevoženi kamionom, a stizali su valjano previjeni. Stigli su svi u roku od 6 časova poslije ranjavanja pa i ranije. Ovo se ima zahvaliti i dobro postavljenom trijažnom punktu, u selu Jabuci, gde je radio Dani Popović, referent saniteta Prvog crnogorskog bataljona. Koliko se sjećam, kroz hiruršku ekipu prošlo je svega oko 20, mahom lakših ranjenika. Mešterović je, pored ostalog, izvršio i jednu enukleaciju oka.

Izveli smo i jedan primarni šav rane! Na ovome slučaju malo ću se zadržati. Ranjenika je »štrajfao« kuršum po lijevom ramenu i napravio ranu, po veličini i po obliku nalik na jednu epoletu. Rubovi i dno rane bili su skoro potpuno glatki i čisti. Hirurga koji je iole sklon da ratne rane primarno zašiva, rana, koja nam se prezentirala, naprosto je mamila da se zašije. I rana bi zašivena! Sutradan je nastupila infekcija i šav je morao da bude uklonjen. Od tada počesmo da se hladimo od iluzija u mogućnost primarnog zašivanja ratnih rana. Te iluzije mogu se zapaziti i u prvom broju »Partizanskog saniteta«. Njih smo bili preuzeli od drugih, još većih, svjetskih iluzionista po ovom pitanju! Primarni šav u Goraždu, izveden pod »idealnim«, ali još uvijek ratnim uslovima, pomogao nam je da naš stav brzo izmijenimo.

Jedan dio lakših ranjenika sa Rogatice ostao je na liječenju u Goraždu, a drugi su evakuisani vozom u Foču.

Hirurško obezbjeđenje za vrijeme napada na zloglasno ustaško uporište Borač (17-18. aprila 1942. godine) za razliku od onog na Rogatici, postavilo je pred sanitet vanredno složene i teške probleme. Oni su proisticali iz nekoliko faktora:

- veoma teški terenski uslovi. Borač, koji se sastoji od skupine raštrkanih sela (Mjedenik, Pridvorica, Igri, Šipovica, Jabuka, Luka) smjestio se u dubokoj kotlini elipsastog oblika u gornjem toku Neretve. Veći dijametar ove elipse seže do 12 km, a kraći oko 4 km. Elipsa je okružena visokim planinama: Dumoška (1.800 m) i Tovarnica (1.800 m) sa sjevera. Lebršnik (1.700 m) i prijevoj Čemerno (1.300 m) sa istoka. S južne strane, zid kotline se veoma strmo uzdiže do oko 1.000 m, a dalje na jug prostire se hercegovačka površ. Sve planine u to doba godine su pod snijegom;

- sva sela unutar elipse, sagrađena od kamenih kuća, predstavljala su, svako posebno, jedno utvrđenje;

- naše snage nastupale su prema elipsi koncentrično sa više strana, po pravcima potpuno odvojenim jedan od drugog. Te snage pripadale su raznim operativnim štabovima. Vrhovni štab ispoljio je koordinacioni uticaj, ali s obzirom na terenske uslove i s obzirom na raspored naših snaga po spoljašnjim, odvojenim pravcima, organizacija sadejstva bila je veoma složena.

Akcija na Borač bila je uspješna. Partizani su osvajali selo za selom, kuću po kuću. Glavnina ustaša (uglavnom sve domoroci) uspjela je ipak da se izvuče iz okruženja i odstupi dolinom Neretve.

Ja sam o planiranoj akciji bio obaviješten u posljednji čas, no ipak blagovremeno. Pokrenuo sam mobilnu hiruršku ekipu sa medicinskom sestrom Borkom Demić, kao odgovornim starješinom, medicinskom sestrom »Čarnom« i hirurgom Giovanni Bavom. Svi članovi ekipe, svega sedmoro ljudi, imali su jahaće konje i dva tovarna za materijal. Ekipe je izvela marš od Foče do Izgora i razvila se u osnovnoj školi (mjesto je odredio načelnik VS), dakle na jugoistočnoj izbočini boračke elipse. Udaljenost od bojišta oko 12 km, ili 4 sata hoda s nosilima. Na žalost, danas ne postoji nikakva dokumentacija o radu ove ekipe, ali mi je u sjećanju ostalo samo to da je ona bila u punoj mjeri anagažovana i da je primila oko 60 ranjenika. Ona je bila ustvari jedina hirurška ekipa u boračkoj akciji, te su, izgleda teški ranjenici i sa južnog luka elipse bili orijentisani na Izgore. Ostali pak ranjenici, sa južnog pravca, bili su evakuisani na jug, u prihvatnu bolnicu hercegovačkog operativnog štaba u selu Jugovićima.

Prema tome, cjelokupno sanitetsko obezbjeđenje akcije na Borač oslanjalo se na svega dva punkta: na hiruršku ekipu VS u Izgorima i na prihvatno bolnicu u Jugovićima. Ranjenici, koji su evakuisani u Izgore, ostali su tu, ukoliko nisu napustili bolnicu kao izliječeni, sve do treće ofanzive. Jedan dio njih (7 ili 11) nije mogao biti evakuisan u kritičnim danima juna 1942. godine, te su ih, zajedno sa školom, četnici i Talijani spalili.

V

Mada je kroz Foču, neposredno pred oslobođenje, prohujala četnička oluja (Cehotina i Drina nosile su još nedjeljama leševe poklanih, gledao sam to svojim očima) ipak, ovaj maleni bosanski gradić, nije ostavljao sliku potpune pustoši, kako smo to znali sretati u selima i gradovima narednih godina rata. Kuće su bile skoro sve sačuvane, u dućanima je ostalo ponešto robe. Glavno bogatstvo Foče ležalo je u velikim rezervama drvene građe, suvih krušaka i rakije. Ali žita nije bilo. Žito (ječam) prikupljalo se jedino iz okolnih sela preko narodnooslobodilačkih odbora. Brašna je bilo ponestalo, tako da se već od februara pa do kraja boravka u Foči jeo hljeb spravljen od minimalne količine ječmenog brašna pomiješanog sa brašnom od suvih krušaka. Ovakav hljeb je u početku prijao kao sladak kolac, ali se ubrzo dojeo.

Na žalost imali smo velikih, a teško razumljivih, poteškoća s nekim pojedincima u intendanturi. Tek smo počeli da uspostavljamo revolucionarnu

vlast, a već se počeo osjećati vonj birokratije. Već počinju izvirati, kao gujavice ispod zemlje, ulizice, laskavci i spletkari, vrli poslenici što se »slamaju« u staranju za one »više«. Eto, fočansku bolnicu posjećuju jata seljanki iz okolice i donose darove ranjenicima. Riječ je o najneposrednijem »revolucionarnom« i humanom dodiru između vojske i naroda. Ali, nećeš! Birokratija to ne dopušta. Ona, i niko drugi, ona je taj bogomdani posrednik između naroda i ranjenika. Ništa mimo nje! U Foči je jedan od njenih poglavara Pero Popivoda, intendant Vrhovnog štaba. Po svakoj logici intendant Vrhovnog štaba morao bi da se sam stara kako će najbolje da snabdije i bolnicu Vrhovnog štaba. Ali, ne. Bolnica mora da se snalazi sama, ona mora da razrađuje čitavi dokazni postupak da bi pred intendanturom opravdala svoje potrebe. I ne samo to. Kad Popivoda sazna da je bolnica dobila od naroda darove sira i kajmaka, on hita da ove namirnice oduzme od bolnice. Jer, zaboga, on i samo on je taj koji će tu hranu »pravilno rasporediti«. I zaista je raspoređuje po svojoj birokratskoj i udvoričkoj logici: sve predaje u menzu Vrhovnog štaba. Pokriva se Starim i višim rukovodstvom. A ja, znajući dobro za skromnost Starog i našeg rukovodstva, jer sam bio tada i u buduće svjedok zlopatno slabe ishrane njihove — jurnem u obračun sa Popivodom. Zateknem ga u kancelariji, ali ne mogu do njega, jer je između nas — uzani šalter! Da, šalter je postajao saobraćajnica između ljudi, ponegdje već krajem prve godine revolucije. Iza šaltera ne vidim-čovjeka. Čovjek se zvao Pero Popivoda. Ne vidi ni on mene. Samo pesnice razgovaraju s jedne i druge strane. A potom i pištolji. Ruke nam preskaču kroz šalter, tamo-amo - kao čunak na tari. Ali, šta da pričam dalje Zaista to izgleda komično danas.

U zbrinjavanju postradalih sa Igmana istrošili smo skoro sav zavojni materijal. U mjesnoj apoteci Rasima Zjaje zatekli smo dosta lijekova za internu upotrebu, ali ne i zavojnog materijala. Zato moradosmo zavoje sami krojiti od platna kakva god se moglo naći, a to je bilo najčešće šareno platno od koga muslimanske žene kroje šalvare. Zato su nam ranjenici vrlo slikovito izgledali.

Sav zavojni materijal bio je podvrgavan, poslije upotrebe, ponovnom pranju i sterilizaciji. Rezerve prvih zavoja bijahu također istrošene. Već početkom marta otpočelo se sa proizvodnjom prvih zavoja u jednoj radionici na desnoj obali Čehotine. Proizvodnjom je rukovodila Judita Alargić. Zavoje se pakovalo u pergamentni papir, zatim sterilisalo i potom omotalo platnom. U svemu je proizvedeno, prema jednom dokumentu, 400 prvih zavoja, a vjerovatno i više.

Veliko skladište rakije dobro nam je došlo za proizvodnju alkohola (75%), tako da smo ovog sredstva imali u dovoljnoj količini.

Po originalnoj zamisli Bore Božovića napravljeni su i prvi modeli dezinfekcionog aparata u obliku tzv. turističke čaše. Ovaj portabilni aparat bio je namijenjen trupnom sanitetu, i, kao takav aflrmisao se sve do pod kraj rata. Dakle, u fočanskom periodu proizvodili smo samo prve zavoje, alkohol i dez-aparat »turističku čašu«, pa ipak, i ovaj sasvim oskudni asortiman znatno je doprinio učvršćenju našeg samopouzdanja.

Čitalac i istoričar neće moći a da ne zapazi činjenicu da je tromjesečni period stabilizacije u Foči bio ispunjen velikim naprezanjima ispoljenim od strane relativno malobrojnog sanitetskog kadra, koji se na toj prostoriji zatekao (ljekara

smo imali jedanaest). Ja za sebe mogu reći da se ne sjećam ni jednog trenutka dokolice. Raznovrsnog i vrlo interesantnog posla bilo je u izobilju. Pa ipak, s obzirom na moju funkciju, koja je, barem teoretski, trebala da se protegne na sveukupnu sanitetsku službu partizanske vojske u Jugoslaviji, može se postaviti pitanje, a i ja sam ga u ono vrijeme postavljao preda se: kakav je moj uticaj bio, odnosno kakav je trebalo da bude uticaj jednog referenta saniteta NOVJ na zbivanja izvan one teritorije po kojoj se on lično kretao? Razumije se, s obzirom na sve uslove pod kojima se vodio naš rat, nije se moglo ni pomišljati na bilo kakav permanentan, operativni uticaj u svim jedinicama i na svim teritorijama onog vremena. Prema mojoj ondašnjoj zamisli, radijus i kompetencija moje djelatnosti, kao referenta saniteta pri Vrhovnom štabu, mogli su da se protegnu najdalje do: prikupljanja obavještenja o događajima, razmjene stručnih i naročito organizacijskih iskustava, upućivanja direktiva i ublažavanja neravnopravnosti u popuni kadrovima i materijalom.

U ostvarivanju te zamisli učinio sam u fočanskom periodu samo slijedeće: posjetio sam bolnicu u Žabljaku, pokrenuo časopis »Partizanski sanitet« i uputio jedno pismo Glavnom štabu NOP-a Hrvatske, 29. marta 1942. godine.¹⁷ Kako je došlo do tog pisma? Negdje sredinom marta stiže u Vrhovni štab kurir od Glavnog štaba Hrvatske¹⁸. Iz njegovog pripovijedanja stekao sam prve i jedine predstave o zamahu ustanku u Hrvatskoj i o razvijenosti sanitetske službe (bolnički centar u Petrovoj Gori), te sam se osjetio pobuđen da drugovima u Hrvatskoj uputim informaciju o našem radu i problemima kod nas. Insistirao sam na recipročnom izvještaju, na priložima za »Partizanski sanitet« i na ispomoći i nekim stručnjacima.

Koncem aprila, poslije akcije na Borač, dobio sam lična pisma od Petra Drapšina, komandanta operativnog štaba u Hercegovini, moga druga iz panskog rata, kao i od ljekara Voje Đukanovića, referenta saniteta u Hercegovini. Samo tim putem sam stekao minimalni uvid u prilike u Hercegovini.

Kada se pomenuti oblici i rezultati moga djelovanja uporede sa tadašnjim teoma dinamičnim zbivanjima izvan jugoistočne Bosne tj. u Hercegovini, Dalmaciji, užoj Hrvatskoj, Slavoniji, onda ti oblici i rezultati zgedaju vrlo skromni i, objektivno gledajući, oni su zaostajali iza tadašnjih mogućnosti. Objektivne, a neiskorišćene mogućnosti za bolje povezivanje eferenta saniteta pri Vrhovnom štabu sa radom ljekara na ostalim, teritorijama 'ostojale su, a njih vidim, prije svega, u tome, što su već u ono vrijeme bile spostavljene kakve-takve veze između Vrhovnog štaba i štabova na drugim teritorijama. U Vrhovni štab stizali su kuriri, stizali su i izvještaji. Pa ipak, iored toga, ako izuzmem kazivanje Pekićevo i pomenuto privatno pismo Petra Drapšina iz Hercegovine, moja neobaviještenost o prilikama izvan jugoistočne Bosne bila je skoro totalna. A obaviještenost i samo obaviještenost o stanju jeste uvijek preduslov svih uslova za bilo kakvu aktivnost. Kada se danas prelistavaju ojni, partijski, dakle, »nesanitetski« izvještaji iz toga vremena, čitalac će zapaziti

¹⁷Zbornik dokumenata Sanitetske službe, knjiga I, str. 22.

¹⁸Dušan Pekić, danas general-pukovnik.

da u njima postoje sitni detalji i podaci koji su mogli da budu od velikog značaja za referenta saniteta.

Zašto takvi podaci nisu stavljeni njemu na uvid i upotrebu?

Ovo može a i mora, u interesu pouke, danas da se objasni pored ostalog i time što tadašnji načelnik Vrhovnog štaba nije raspolagao potrebnim osjećanjem za delikatan položaj saniteta u ratu. On je, uopšte uzevši, nedovoljno ispoljavao ulogu koordinativnog i kohezivnog faktora u operativnom dijelu Vrhovnog štaba. U potvrdu ovome dovoljno je reći da za čitavo vrijeme NO rata u operativnom dijelu Vrhovnog štaba nije održan niti jedan jedini sastanak ili savjetovanje na kojem bi učestvovali referenti svih službi, a na kojem bi se pretresala njihova zajednička problematika, odnosno saslušale dalekosežnije direktive za rad. Sve službe, a naročito sanitetska, kao najrazvijenija, ali i najosjetljivija, bile su ostavljene uglavnom same sebi, te ih se pozivalo u štab ponaosob, povremeno, od slučaja do slučaja, ili tek onda kada je situacija u vezi sa bezbjednošću ranjenika postojala krajnje akutnom. Za sistematsko i svakodnevno informisanje, za mirniju razmjenu iskustava i mišljenja, koja bi dovela do uzajamnog oplodavanja ideja i akcija, za takav istinski stvaralački štapski rad tadašnji načelnik štaba jednostavno nije raspolagao odgovarajućim čulom. Odatle su proisticale vrlo nepoželjne posljedice: prvo, referent saniteta je bio primoran da se, češće nego što bi to bilo normalno, obraća Vrhovnom komandantu od koga je, uzgred rečeno, dobio uvijek precizne stavove; drugo, ukoliko se je, iz razumljivih obzira prema opterećenosti Vrhovnog komandanta, ustezao da zatraži referisanje kod njega, utoliko je zapadao u situaciju da primi na sebe preveliku odgovornost ili da zakašnjava sa mjerama, i treće, pošto je izostala koordinativna i regulativna aktivnost načelnika V.S. u odnosu na službe, to je dolazilo do čestih nesporazuma i trzavica između njih, a naročito između sanitetske, s jedne, i intendantske i inžinjerijske s druge strane¹⁹.

Skrećem pažnju čitaoca, pogotovo onog koji nije poznao ličnost o kojoj je riječ, da moja zapažanja o njoj nemaju nikako pretenziju da prikažu cjelokupnost njenog veoma složenog i proturječnog karaktera. Ja sam sasvim svjesno pošao na jednostranost, na ono kako sam ja lično doživljavao Arsa Jovanovića, i to u službenim odnosima. Ovo što napisah jeste, u neku ruku, samo »finalni proizvod« naših odnosa. A taj proizvod, baš zato što je ograničen i jednostran, moraće da nađe svoje mjesto u sveukupnom mozaiku koji će valjda jednom sastavljati neki kompetentan istoričar.

Ipak, nešto bih još rekao i o samom procesu mog saznanja. Neosporno je da je Arso Jovanović bio opterećen manom koju smo često sretali u ratu i koju smo običavali nazivati akademizmom u vojnim pitanjima, u načinu prilazjenja našem ratu, revoluciji, operatici i taktici. Tačno je da je i on, poput nekih drugih oficira iz stare vojske, u svojim proračunima uzimao u obzir prije svega broj bataljona i topova (figurativno rečeno), zatim, »pravce« i »položaje« i sve detalje koji mogu da se pročitaju iz geografske karte, dok je realno stanje boračkog ljudstva (zdravlje, zamor, oprema) i stanje raznih službi teškom mukom dobijalo ulaznicu

u gradilište njegovih zamisli²⁰. Ali, ja smatram da je ta mana igrala sasvim sekundarnu ulogu u Arsovoj ličnosti. Primarne i odlučujuće pretpostavke ležale su u dubini njegove naravi. Ja sam imao prilike da povremeno budem prisluškič, iz prikrajka, njegovih veoma nadahnutih, strastvenih analiza, procjena i planova. Njemu nije nedostajalo ni mašte, ni oduševljanja ni strasne želje za našim uspjehom. Bio sam često prisutan rasijanom i uznezvjerenom pogledu njegovih očiju koje, često zbog njegovog unutarnjeg zanosa, nisu mogle ni da vide sagovornika. A kada je trebalo da stupi na scenu snaga intelekta koja će da smiri buru njegovih misli i zavede red u metežu njegovih kombinacija, »varijanti« i »eventualnosti« — tu je otkazivao. Stalno prisutni zanos nečim što nije tog časa na dnevnom redu nije mu dozvoljavao da vrši ulogu istinskog načelnika štaba tj. organizatora, motora i kohezivne sile. Prema tome, bitne slabosti njegove ležale su u dubini njegove psihičke baze, a ne u njegovoj obrazovnoj (vojnoj i političkoj) nadgradnji. Pred takvim slabostima, dok sam se nalazio pred njim, ja sam se već i kao ljekar osjećao razoružanim i sklonim praštanju, ali u toliko više sam trpio u sebi kad sam bio daleko od njega.

Izvjesno praštanje Arso zaslužuje i zato što i uže političko rukovodstvo u V.Š., izuzev Vrhovnog komandanta, nije pokazivalo šireg razumijevanja za probleme saniteta. I ono je bilo sklono da otiskuje od sebe sanitet i da njegov iadržaj svede na »bolnicu«. Pokušaje širih organizacionih zahvata rado su :umacili kao »nezdravu ambiciju« saniteta i kao uplitanje u kompetenciju štaba. 3 tom kasnije.

Okupatorska komanda nije mogla da se pomiri sa postojanjem velike slobodne teritorije u jugoistočnoj Bosni ni sa uspjesima koje je partizanska ojska, početkom 1942. god. postizala širom Jugoslavije a naročito u dercegovini, Bosanskoj Krajini, Lici, Kordunu i Baniji. Zato, i pored minulih leuspjeha da koncentričnim ofanzivama uništi ustaničku vojsku i cijeli larodnooslobodilački pokret, neprijatelj nije odustajao od novih nastojanja, ladilo se samo o tome kada će okupator biti u mogućnosti da nešto preduzme.

Naročitu aktivnost ispoljila je talijanska komanda time što je, potkupljujući i rganizirajući četnike u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni protiv partizana, nastojala da onemogući naš opstanak u tim krajevima. Žestoka zima i >skudica u svemu, a naročito u hrani, išla im je jako na ruku. Početkom marta 942. godine njemačka, talijanska i ustaško-domobranska komanda stvorile su >lan zajedničkih operacija radi uništenja NOV i POJ, plan poznat pod imenom Treća neprijateljska ofanziva. Treća ofanziva se razvijala na prostoru čitave istaničke Jugoslavije, a posebna oštrica bila je uperena protiv istočne Bosne, rjne Gore i Hercegovine. Mi, u Foči, osjetili smo namjere neprijatelja još ločetkom mjeseca marta, kad su se rasplamsale vrlo krvave borbe sa četnicima iko Kolašina. Zatim smo izgubili Vlasenicu, Srebrenicu i Bratunac (koncem narta), pa Cajniče i Goražde (23. aprila). Za Foču je postao najopasniji pravac od "ajniča kojim je nastupala talijanska divizija »Pusteria«. Talijane je dočekala

²⁰ Veoma je karakteristično s tog stanovišta pismo referenta saniteta Prve proleterske brigade, doktora ožovića Vrhovnom štabu od 4. marta 1942. g. Božović je ogorčen što se sanitet tretira kao »balast« i »prirepak Djske«, što komandanti ne pitaju referenta saniteta za mišljenje o rasporedu previjališta uoči borbe i što u atutu o formaciji proleterskih brigada *sanitetska služba uopšte ne postoji!*

Druga proleterska brigada i potukla ih u nekoliko okršaja. Jeka boja na Ifsaru, nošena proljetnim razvigorom razgovijetno se čula u samoj Foči. Žestoke borbe vodile su se po čitavoj slobodnoj teritoriji, u širokom krugu od Kalinovika, preko Hercegovine, do Durmitora i Sinjajevine.

Jedna od bitnih karakteristika našeg ponašanja u periodu fočanske stabilizacije leži u tome što, poučeni tragičnim iskustvom iz Užica i Zlatibora 1941. godine, nismo dozvolili da se nijednog trenutka uspavamo iluzijom u trajnost te stabilizacije. Iako je već sam boravak - dug preko tri mjeseca u jednom gradu koji nije mnogo uznemiravala čak niti avijacija - mogao veoma da pogoduje popuštanju opreznosti, ipak se to nije dogodilo. Sve usmene direktive koje sam u tome pogledu izdavao sanitetskom osoblju svodile su se na geslo: »Radite sa bolesnicima tako kao da ćete na mjestu ostati vječno, a budite spremni za pokret kao da je već sutra«. Zahvaljujući takvoj trajnoj političkoj i materijalnoj pripremi, nije nas treća ofanziva ni iznenadila ni zatekla nespremne.

U fočanskoj bolnici bilo je sredinom aprila oko 140 ranjenika i bolesnika. Prema transportnoj sposobnosti bilo ih je 40 za nosila, 45 konjanika i 55 pješaka. U Goraždu i Čajniču bilo je 40 ranjenika i bolesnika, lakših, sposobnih za pokret. Predviđeno je bilo da svi teški ranjenici budu evakuisani u Rudine. Još 13. aprila, dakle pun mjesec dana prije napuštanja Foče, stvoren je plan evakuacije fočanske bolnice²¹. Već i prije toga tekla je evakuacija goraždanske i čajničke bolnice ali je to bila sasvim postepena i počesna evakuacija, tako da su se pomenute bolnice oslobodile samo onih, uostalom malobrojnih, težih ranjenika i bolesnika, a sa lakim, pokretnim ranjenicima nastavile su normalan rad do posljednjeg časa.

Glavnu brigu tih dana zadavao nam je pjegavac čija je epidemija među dobrovoljačkom vojskom i stanovništvom bila još uvijek u usponu. Veliki broj bolesnika iz čitave istočne Bosne, pred navalom Treće ofanzive, sručio se u Foču. Među ostalim bolesnicima, kroz' zarazno odjeljenje fočanske bolnice prošao je i Slobodan Princip-Seljo, komandant Operativnog štaba za istočnu Bosnu, koji je uskoro i umro. Morali smo da pooštrimo sanitarne mjere i da ne odstupimo ni koraka od rigorozne dezinfekcije, barem u fočanskom garnizonu. Propusti su bili kažnjavani²². Evakuacija ranjenika i sanitetskog materijala iz Foče završena je bez njeveze i u potpunom poretku 10. maja uveče. Evakuacija je bila totalna.

Ja sam napustio grad pred ponoć 10/11. maja. Slika, u kojoj nam se te noći prikazala priroda, bila je sasvim neobična. Naime, naši su još predveče 10. maja zapalili veliko stovarište drvene građe koja je ležala na desnoj obali Čehotine. Ogromna buktinja začas je pretvorila noć u dan. Sva brda uz Drinu, sve tamo do Kmura i Jahorine, bik su tako obasjana da se raspoznavao najsitniji reljef na njima. Dva sam tu čuda doživio. Prvo je bilo čudo da se nije upalila čitava Foča. Drugo je čudo da su se ptice, valjda obmanute od svjetlosti kao da je već zora, probudile u najširoj okolini, možda čak na Jahorini i Zelengori, te pohrlile ka Foči. Nastala je nečuvena vreva od njihovog pojanja. Ljepši ispraćaj iz Foče nije se moglo poželjeti.

²¹ Zbornik dokumenata sanitetske službe, knjiga 1, dok. br. 14

²² Zbornik dokumenata sanit. službe, knjiga br. 1, dok. br. 24

Tako se završio naš boravak u slobodnoj Foči koji je trajao stotinu dana. Ured okupirane Evrope - u vremenu kada su sile osovine bile pod Moskvom, gospodarile Sredozemljem, (ugrožavale opstanak Velike Britanije, potapale na Atlantiku i do 800.000 tona savezničkih brodova mjesečno - mala, slabo naoružana i polugola partizanska vojska u Jugoslaviji uspjela je da svojom borbom iskoristi povoljne uslove koji su se stvorili na svjetskim ratištima i da oslobodi veliku teritoriju sa vojnopoličkim središtem u Foči. Značaj ove teritorije bio je izuzetan sa stanovišta sanitetske službe. Bila je neoejenjiva privilegija imati slobodna naselja, kao što su Foča, Goražde, Čajniče, Metaljka, Zabljak, gdje su ranjenici mogli mirno da borave, pod kraj jedne veoma surove zime. Svi smo tada već dobro shvatili da je manevar, pokret, glavna osobenost partizanskog ratovanja, pa ipak, nismo potcijenili ni značaj teritorije i stabilizacije na njoj. Slabost neprijatelja ili zauzetost njegovu na drugim bojištima, morala se iskoristiti da bi se zastalo, predahnulo, reorganizovalo, izlijčilo i ojačalo. Čini mi se da je slobodna teritorija u jugoistočnoj Bosni, sa njenim bolničkim sistemom i drugim oblicima vojne organizacije, klasičan primjer strategije partizanskog ratovanja u kojoj se stalni manevar jednim dijelom snaga kombinuje sa relativnim mirovanjem drugog dijela. Poučnost »fočanskog perioda« je u tome što se pokazalo mogućnim da se miruje i u ratu kakav je partizanski, a da se ne padne u iluzije od nekog trajnog mirovanja. Koristeći se maksimalno svim prednostima koje nam je pružalo mirovanje, bili smo, istovremeno, u stalnoj pripravnosti za pokret. Uspješna evakuacija slobodne teritorije, kad je došao pravi čas za to, najbolje dokazuje koliki je bio stepen pripravnosti i, na kraju, koliko je bila ispravna osnovna strategijska koncepcija.

VI

Po izlasku iz Foče, prema rasporedu koji je odredio Vrhovni štab, ja sam se priključio Prvoj proleterskoj brigadi koja se spremala na pohod u Hercegovinu, a Bora Božović je dobio zadatak da me zastupa pri Vrhovnom štabu i da se stara za bolnice na Pivi. Ovakav raspored, kako se pokazalo kasnije, nije imao naročito opravdanja, ali sam ga rado prihvatio, jer sam se osjećao više nego zadovoljan što ću moći da prokrstanm Hercegovinom u koloni Prve proleterske.

Ne znam iz kojih razloga, ali pokret ka Hercegovini izveli smo jako okolišnim putem. Otkočivši se u Miljevini od brojnog zbjega koji se u očajanju hvatao za skute brigade, uronili smo u Zelengoru. Preko Sutjeske, Dragoš Sedla i Vučeva, gdje sam prvi put osjetio dah gladi i ukus divljeg luka (crijemuša), prebacili smo se u selo Mratinje. Potom uz rijeku Pivu do Stabana, pa preko Kuka u Izgore i Jugoviće u Hercegovini.

Prva proleterska brigada²³ dobila je od Vrhovnog štaba zadatak da svojom pojavom i dejstvom u Hercegovini nastoji stabilizovati partizanske odrede, koje su počele nagrizati talijanska i četnička propaganda. Treća neprijateljska ofanziva

²³Nije bila u punom sastavu. Dva njena bataljona, Prvi crnogorski i Treći kragujevački bili su orijentisani, već ranije, na odbranu drugih pravaca.

bila je u punom zamahu. Očekivao sam da ću na tome pohodu, koji će trajati mjesec dana, steći mnogo iskustva, zanimljivog i korisnog za moju službu. Ali, događaji u čitavom hercegovačkom prostoru zauzeli su takav obrat i vrtoglav tok da nije bilo prilike da se ispune ni moja očekivanja, a još manje zadaci Prve proleterske. Osipanje hercegovačkih partizanskih odreda teklo je tako naglim tempom da proleterskoj brigadi nije pošlo za rukom da situaciju smiri. Osim krvavog boja na Gatu, 11. juna 1942. i, potom, odbrane položaja na Čemernom, naše snage na tome području, koliko se sjećam, nisu ni imale jačih sudara s protivnikom. Neuspio napad na četničko uporište u selu Koleškom, odrobljavanje hercegovačke partizanske bolnice u selu Zvijerini iz četničkih ruku, neuspio pokušaj čišćenja u rejonu Meke Grude — sve su to bile manje značajne čarke Prve proleterske u te dane.

Ali, ako su se izjalovila moja očekivanja u pogledu sticanja sanitetskog iskustva, pohod u Hercegovinu nije bio manjkav u doživljavanju druge vrsti. Vidio sam nove geografske prostore, susreo mnoge ljude i upoznao ponašanje boraca u raznim, vrlo teškim prilikama. A to vrijedi možda i više od »čistog« sanitetskog iskustva.

Izlazak iz Foče, čini mi se, dočekali smo svi sa radovanjem. Već nam je bilo dosta mirovanja. Gora je već bila olistala i zelenilo je, pod dahom južnog vjetra — razvigora, naglo preotimalo. Samo u visokim planinskim predjelima šuma se još crnila. Pravo govoreći, bili smo se zaželjeli novih prostora, novih pokreta i još većih uspjeha. Ali ta moja nadobudnost ne bijaše duga vijeka. Već sutradan, u Miljevini, suočio sam se s još jednim surovim, nimalo romantičnim licem rata.

Čitavi podjavorinski i podrinski kraj vezao je dobrim dijelom svoju sudbinu za sudbinu partizana: davao je dobrovoljce, hranio vojsku i u slobodnoj teritoriji gledao trajnu sigurnost svoju. A sada, odjedanput, on vidi da vojska odlazi. Ne zna kud odlazi. Svejedno. Narod dobro zna šta ga čeka kad je bez vojske: palež, ubijanje, odmazda za svoju privrženost partizanima. Zato se narod povodi za nagonom: kud bilo, samo da se prilijepi uz vojsku, samo što dalje od neprijatelja. Tako su se u Miljevini 11. maja sjatile hiljade izbjeglica sa hiljadama grla raznovrsne stoke i sa svom imovinom koja se dala pokrenuti. Bilo je tu seoskih aktivista, odbornika čak sa Romanije i Glasinca, koji su krenuli sa svojih staništa prema fočanskoj slobodnoj teritoriji, prema jednoj nadi koja je već bila izgubljena. U isto vrijeme u miljevinskoj kotlini prikupljale su se i jedinice Prve proleterske brigade.

Nastao je metež.

Bio sam svjedok kako su se sukobila dva različita interesa: narod je htio s vojskom, a brigada je morala na zadatak u Hercegovinu, i to ubrzanim maršem, i svi ti buljuci mala koji je blejao i mukao i svo to mnoštvo žena, djece, staraca i tifusara brigada je, tog trenutka, osjetila kao nepodnošljiv teret od koga mora što prije da se oslobodi. Pa ko je bio u pravu? Da li je trebalo i tada i po svaku cijenu očuvati »neraskidive veze s narodom«, ili ih se moralo zaista privremeno prekinuti u ime viših i dugoročnih vojnooperativnih ciljeva koji su pred vojskom stajali? Pred ovim pitanjem ja sam, u samom sebi, tada, pa i u buduće, ostao u nedoumici. Da li su tako postupali i partizani u drugim krajevima naše zemlje, da

Ji su tako postupali Kinezi? U svakom slučaju, tog dana sam se osjećao veoma tužno.

U zoru 13. maja, praćena očajnim pogledima izbjeglica, brigada se otkočila od Miljevine i nestala u prašumi Zelengore.

Zelengorom u širem smislu naziva se čitavi jedan splet planina koji se proteže između Drine sa istoka i njenih pritoka Bistrice, sjeverno, i Sutjeske na jugu. Na zapadu Zelengora se naslanja na planine Leliju i Dumošku planinu koje dosižu visinu blizu 2000 m. Zelengora obuhvata prostor od oko 400 km² površine, većim dijelom pokriven starom četinarskom i bukovom šumom, prošaran pašnjacima i nadojen brojnim potocima, vrelima i jezerima. Zapadnim predjelima Zelengore preovladuju stjenovite planine: Videž, Orlovac, Bregoč i Tovarnica, koja se strmo obrušava u Sutjesku. Nekako u sredini te planinsko-šumske oblasti, iznad potoka Hrčavke uzdiže se hridina Treskavac (k. 1805) koji je privlačio moje poglede čak sa drinskog mosta u Foči. Zelengora je isprepletana dosta gustom mrežom planinskih staza.

To je sve što sam mogao »pročitati« o Zelengori iz generalštabne sekcije br. 107 koja nosi naziv »Gacko«. Sekcija »Gacko«! Nisam tada, u Miljevini, ni slutio kakva zla se u toj sekciji kriju i šta će nas sve, u narednim mjesecima rata, snalaziti na tome zemljištu. Tu su i strašne planinske gromade: Vučevo, Maglić i Volujak, tu je i kobna Sutjeska. Kad bi štabovi tokom potonjeg ratovanja *počeli* otvarati i »čitati« sekciju »Gacko«, onda se zna: spremaj se na najteža iskušenja, na glad, iscrpljujuće marševe preko gudura i na ljute okršaje s neprijateljem.

Ali, ovaj put, maja mjeseca 1942., Zelengora mi se predstavila u svome levinom vidu; rekao bih čak da mi je dopustila da, makar za trenutak, osjetim lešto i od njenog poetskog imena. Do sela Ljubine maršovali smo nekakvim »tomim dolinama, po travnim tepisima, a obli visovi Rude planine, u svom iropinjanju ka oblacima, bijahu premazani »saftgrin« bojom (što bi rekao moj :arlovački profesor crtanja Ivan Pribanić). I štab brigade (Koča, Fića, Plavi, .ekić i Poljanac) sa svoja tri Spanca — »hidalga« (Koča, Lekić i ja, kao pridošlica) lijaše tog dana nekako razigran više nego obično: ta ide se nekamo naprijed, u Love gužve, »Que bonita cosa«²⁴...

Ali pitomina ne potraja dugo. Već u Ljubini, gdje smo predanih, udari nas tuđen. Oko Sutjeske nas dočekaše sve pusta sela i zgarišta; Sutjesku predosmo La Popovom Mostu, pa odatle uspon bez kraja: preko *bivšeg* sela Mrkalja (da *li* u moji sjeničarski Mrkalji porijeklom odatle?) na Dragaš Sedlo i Katun Mrkalj lade. Sve je opustošeno. Cetničko-ustaške uzajamne odmazde kao da su učinile raj životu. U Katunu na Mrkalj Kladama zanoćili smo. Mrkalj Klade su na isini od 1500 m. Iznad nas bije studen sa sniježnog Maglica (k. 2386 m.) i 'olujka, iza leđa nam ostala planina jahorina i na njoj su još plaše snijega, a pod nas je mračni prolom prašume Perućice. Oko koliba na Mrkalj Kladama *ve* je obraslo u korov do pojasa. Priroda se dočepala svoje slobode. Katunske olibe puste su, a jelu nikakvom ni traga. Čudno kako je intendatura brigade spjela da tako brzo zataji. Prvi put sam tada okusio divlji luk-crijemuš. Divota.

Idućeg dana izbili smo preko visoravni Vučeva i Ulobića na rub iratinjskog grotla.

²⁴ Španski-. »Kako je to lepo«.

Ko je bio taj čovjek, ta porodica, koja se prva naselila u toj bezdani? Odakle su došli? Zašto su tu došli? Mogu li nam »Turci« (ti nesretni Turci, ti vječiti krivci za sve nedaće ovog našeg podneblja) mogu li nam oni da dadnu potpun odgovor na ovo pitanje? Nije li tome prvom Mratinjaninu bila dojadila njegova srpska ili crnogorska »sloboda«, nisu li mu došli do glave kuluk, tlaka i nasilje njegovog rođenog gospodara, njegove vlastite »države«, te se u očajanju digao sa svog prastarog župnog prebivališta i pošao u potragu za novim, onamo gdje je i vrag rekao laku noć, kud bilo, samo što dalje od vlasti, što dalje od istokrvnih siledžija, (lako je s Turcima!) kud bilo, samo da se skrajne i šćućuri u bestragiju, samo da može u miru obdjelavati komadić zemlje i musti jednu jedinu kozu? Ja ne znam koliko dugo je potrajala njegova sreća i sloboda, ali sam siguran da je ipak trajala, makar jednu zimu, kad mu od golemih snijegova ni zvijer nije mogla prići, a kamo li drugi čovjek, njegov saplemenik, sapatnik ili dušmanin. A kad je stigao i taj drugi, prestala je i sreća prvome.

Pa šta je taj prvi čovjek zatekao u Mratinju? Sišavši potajno u kanjon Pive — bilo od Pivskog manastira, bilo sa pivske visoravni niza Zlostup - čovjek, sada postavši divojarac, pentrao se liticama kanjona od bora do bora, od ploče do ploče, dok, iznenada, nije začuo šum potoka što se obrušava u Pivu. Klisura se tu otvorila! Otvor ga je primamio! Pošao je uz potok. I, gle! Otvor se stalno širio, zavodeći ga sve dublje i dublje u jednu poširu kotlinu čije strane su se izdigle do najviših oblaka, obrasle borovinom, a na dnu kotline pokraj vijugavih obala potoka prostiru se travni proplanci, prošarani gajevima bukvine i borovine. Čovjek je morao zastati, zapanjen ljepotom. Ali, gonjen nevjericom, pošao je dalje, da istraži nema li još kakva puta koji vodi u to skrovište. Ne! Došao je do samog kraja kotline. Svuda okolo su okomite litice. Ni od kuda nema pristupa. Samo zlostup. Samo vratolomija odasvud. Tako mu se pričini. Samo od rijeke Pive moguće je prići. »Dakle, ovdje ću stati i nastaniti se. Ovo je moja prava postojbina i moja prava sloboda. Nikud više odavde! Od pivskih vrata ću se braniti. Ne dam nikome k sebi!« rekao je prvi čovjek i tome mračnom grotlu dao ime »Mratinje«.

A ovog majskog dana hiljadu devetsto četrdeset druge, kada je brigadna kolona stigla na ivicu mratinjskog kazana, pod njom, na dnu ponora ukazalo se selo od stotinjak kuća rasijanih po cvijetnim livadama i zelenim ječmištima. Preko puta izdigle su se planinske gromade Pleće (k. 2018), Vrsta (k. 2301) i Oblik (k. 2116). Činilo se da nemamo kuda dalje, nego stati i gledati. Pa ipak. Pokazalo se da sreća prvog Mratinjanina, onog samotnika koji je u toj surdulini našao svoj mir, nije potrajala dugo. On i njegovi pridošlice, gonjeni vlastitim demonom koga su nosili u sebi, kao i svi ljudi, potražili su izlaz iz gnijezda koje su odabrali. I pronašli su ga. Izverali su se uz litice ka Ulubiću. Napravili stazu, »otvorili su se«, nesretnici. Da nisu poslušali svog đavola možda bi ih zaobišle buduće salaukovine?! Sada će se baš niz tu vrletnu stazu spustiti kolona Prve proleterske brigade i zaposjesti Mratinje - tu samostalnu i nezavisnu državicu, to ostrvce usred ratom uzburkanog mora!

Mratinjani su nas dočekali: ni ovako ni onako. Ništa nisu uradili, ali nisu ni uskraćivali što se od njih tražilo. Šta se mora, mora se. A brigada se razbaškarila po prostranim i veoma čistim kućama, biskala se, prala se, sunčala (koliko je

moglo biti sunca, na dnu onog bunara) i politički vaspitala a meni je bilo jako žao što je već sutradan odjeknula komanda: »pokret!«

* * *

Za taj dan i dvije noći rñaja 1942. godine nemadoh prilike da upoznam Blagoja Vukovića, mratinjskog odbornika.

Čini mi se da bi bilo isto kao da bih propustio da ne zapazim alem-kamen usred bunjišta, da se, devetnaest godina kasnije, hiljadu devetsto šezdeset i prve, nisam susreo sa Blagojem na Trnovačkom jezeru. Vodio sam tada naučnu ekspediciju koja je imala zadatak da istraži mogućnosti ishrane u slobodnoj, autohtonoj prirodi. Slučaj je htjeo, ne, nije slučaj, nego je baš Blagojeva narav tako htjela i »društvena funkcija« njegova, da nam i Blagoje bude od pomoći u tome poduhvatu. Trebalo je da nam baš iz Mratinja budu upućeni tovarni konji kojima ćemo naš logor prebaciti od Trnovačkog jezera na novo odredište. Pa ko bi mogao da bude sprovodnik konjskog karavana do li Blagoje Vuković, ratni odbornik, poslijeratni odbornik, vječiti odbornik i vječiti potpornik svega što se krivi, svega što se klima, vječiti podupirač tamo gdje nešto stane i zapne?

Dakle, 18. maja 1961. godine osvanuo je na Trnovačkom jezeru Blagoje Vuković, a te noći zapao je toliki snijeg da nam je povaljao i šatore. Blagoje. Lice i čitava spodoba podsjećala je na vuka: ogromne brčine; obrve koje su se spuštale preko očiju, mrko izbrazdano lice; crveni šal oko šubare na glavi. To je bio pravi »Vuković«. Ali još prisutniji bijaše »Blagoje«: oči, koliko su bile vidljive ispod obrva, zračile su beskrajnom toplinom i njegov prečisti drobnjački govor odavao je sredenost, razum i spokojstvo onog prvog mratinjskog naseljenika. Teško, veoma teško je Blagoje, iako se preziva Vuković, u svojoj šezdeset i sedmoj godini života stigao s karavanom konja, po iznenadnoj snježini, čak od Mratinja, preko Ulobića i Prijevora do nas na Trnovačko jezero, do nas pomalo luckastih i nastranih ljudi što »ijemo puževe, zmije, žabe, mrave, lude gljive i svakojaku drugu gadost«. Ali, Blagoje, žmirkajući kraj vatre, veli: »Pa, kad vi, učevni ljudi, velite da bi i takvo jestivo moglo biti od koristi za vojsku i narod u ratu, onda je valjda tako; umiralo se od gladi, a nijesmo znali šta imamo; nauka je nauka i njoj valja vjerovati, a mi ovdje *živimo još* uvijek u neumnom mraku«.

Konjski karavan s konjovocima koji su nam došli u pomoć smještaju se na konak u puste Trnovačke kolibe. Konjovoci, većinom mlađi ljudi, padaju odmah u dubok san. Jedino starina Blagoje, vuk i antivuk istovremeno, bdije svu noć, brižan za konje u toj sniježnoj pustinji, jer »vukovi bi mogli rastrgati konje«.

Sutradan, ekspedicija naša, pošto se nadoručkovala puževa i srijemuša, krenula je u Mratinje i to odvojeno, u dva kraka: tovarni konji pod voćstvom Dragoša Stevanovića, slavnog traperera i westmana, koji je voljom kolektiva unaprijeđen u konjovoca krenuće skupa sa Blagojem, akademikom Tucakovom i ostalim pratiocima preko Suve Jezerine, Prijevora, Perućice i Ulobića, a nas trojica (ing. Dušan Čolić, doktor Miran Šlajmer i ja) budući da nam još nije bilo dosta pentranja po gudurama, uputimo se pravo uz Maglič. Uz onu stravičnu kosinu Magliča grezli smo duboki snijeg i duša nam već bijaše izbila u vrh nosa, ali nam je muka bila obilato nagrađena kad smo izbili na prijevnoj iznad Careva

Dola (2000 m): ispod nas su se rastvorili dolovi i lakomice u stepenastom padanju ka Mratinju i mi (a šta bi drugo kad smo željni djetinjstva?) stavismo poda se kabanice, pa se puži i suijavaj niz sniježne plaše, strmoglavo, vrtoglavo i, skoro, bezglavo.

Nas je predvodio Mratinjanin R. K. dvadeset i sedam godišnji panter, lovokradica, hajduk, švercer, frajer, mangup, đilkoš i sve drugo što bi od njega ovaj život mogao da zatraži, ali i mudrac, jedan od najmlađih potomaka onog mog najstarijeg mratinjskog naseljenika. Er Ka je mračan i ćutljiv, ali samo dotle dok mu ne dodirneš žicu koja već čeka napeta pa da zabruji:

»Ja sam odslužio armiju i u njoj savladao nekakav sanitetski kurs, ali što ću s tijem kursom? Oдох u rudnik Brezu u minere i sada delam na pivskoj cesti za 20.000 dinara mjesečno. Živi se. Ali, kakav *mi je to* život? Svaki dan jedno te isto: vrti stijenu, turaj eksploziv, potpaljaj štapin, viči »sklanjaj se u zaklon!« A najteže od svega mi je ono što vi nazivate »red i disciplina«. Nijesam ja za to. Ne trpim vrijeme. Ne trpim ni ručni sat koji tijano kucka, a kamo li zvono koje oglašava početak i završetak rada na gradilištu. Ne trpim pokornost, a nadzorniku moraš biti pokoran. Ali, zato su nedelje moje i zato su ove gudure pravo carstvo moje. Podivljam u njima, to *jest* u njima *sam to što zapravo* jesam, pa kad se uspnem do pod Vrstu ili Vitlove i ugledam divojarca, ja sav pomanitam: nije to od krvožeđi ni radi mesojede, nego od zavisti. Zavidim njegovoj slobodi, volim ga i žao mi ga je oboriti, ali mu zavidim, pa moram da ga uzmem na nišan i držim ga dugo, dugo na nišanu samo da se što duže nasladim, a kad se moj pucanj ustostruči jekom od ovijeh stijena i kad vidim da se divojarac prostro, onda me spopadne žalost, jer, šta sam zapravo učinio? Ništa.. Opet se vraćam na isto. A što me pitate za »politički život« u Mratinju, pitao bih ja najprije vas, jadni ne bili, da li vi znate šta je to Mratinje? Dok sam još bio dijete (rat je još trajao) mi, djeca, igrali smo se četnika i partizana, to jest tukli smo se svojski. Mene je zapalo da pripadnem taboru četnika. Poslije jedne takve tučnjave odbornici nam izrekoše kaznu: dvadeset i pet batina. Ali, nijedan odbornik ne pristade da bude izvršilac kazne. Ovaj stari Blagoje Vuković, bože oslobodi, nikako! Tek uneke nađoše nekog bivšeg četnika i taj, da bi se umilio narodnoj vlasti, izbatina i mene pošteno. Ali mu to nije pomoglo, poslije rata je bio uhvaćen i strijeljan. Pitate me da li ova naša mratinjska republika ima danas kakvu »partinsku« organizaciju. Ima je. Ima ih uvijek samo sedmorica. Ako bi još nekog primili, uskoro bacaju drugog van, nađu mu nešto, samo da bi se održao broj sedam. I ja sam u armiji stekao »partinsku« knjižicu, ali, došavši u Mratinje, okanio sam se tog posla. Nijesam ja stvoren za to«.

Još nam Er Ka reče da je Blagoje Vuković jedini u selu koji i danas boravi u *svojoj* negdašnjoj, predratnoj kolibi. Velika kuća mu je u ratu izgorjela, kao i mnoge druge, ali, dok su drugi, iz jednog i iz drugog tabora, posagrađivali nove kuće, Blagoje ostade u kolibi zato što je odbornik, da mu ne bi svijet prigovorio. Er Ka, budući da je s uspjehom završio osnovnu školu savremenog cinizma, nije se najpohvalnije izrazio o Blagojevoj pameti, ali mene je, slušajući ga, spopadala nekakva drhtavica.

U predvečerje padosmo u kuću Blagoja Vukovića, položenu uvrh mratinjske kotline, a podno ogromne borove šumetine niz koju smo se spustili.

Blagoje, tek što je stigao s Ulobića. Ušavši u kuću opet me spopade drhtavica: od topline, od mirisa lučevine, od mira i čistoće, sve što je od drveta žuti se kao vosak, umiveno, od reda, sve je na svom funkcionalnom mjestu, od jednostavnosti, ničeg suvišnog i od otmjenog, gospodstvenog dočeka (skorojevići, navratite u dom Blagoja Vukovića ne bi li naučili kako se valja ponašati!). Blagoje i žena mu, tipična Dinarka, nekad morala biti ljepotica, izrodili su devetoro dece. Najmlađe, Vladeta, Titovo je kumče. Vladeta dobiva o svakom rođendanu pismo i paket od kuma. A Blagoje, vodič Vrhovnog štaba od Mratinja do Vučeva u Petoj ofanzivi, sada je noćni čuvar u građevinskim preduzećima, vječiti odbornik, potpornik, podupirač svega dobra, i borac »protiv nepravde u socijalizmu«. Potekao je jedanput i u Beograd da potraži kuma i da mu se požali. E, moj Blagoje.... Tuga me peče ali kad mislim na tebe u ovom našem zahuktalom i otrovnom vremenu, koje mi ne da ni da te posjetim ni da saznam da li si barem živ. Kad bismo svi mi bili poštenjačine kao što si ti...

* * *

Iz mratinjske kotline brigada se uvukla u kanjon Pive, pa uzvodno, uz tu divlju rijeku plavkasto-mliječne boje, nastavila ka selu Plužinama. Susretosmo Mitru Mitrović-Đilas koja je iz Crne Gore došla sa crnim vijestima: četničko-talijanska ofanziva bjesni, naši odredi odstupaju pod borbom, slobodna teritorija nestaje, paljevine, izdaje, osipanja ...

Od Plužina skrenusmo u desno ka selu Stabnima, pa preko Kuka (k. 1821) izbismo na izvorište Sutjeske, koju smo, onomad, prešli u njenom toku. Kao da ćemo sad zatvoriti kružnu putanju našeg marševanja! Kakav je smisao toga kruženja? Sutjeska prikuplja svoje vode iz brojnih potočića što se ruše sa planina Volujka, s jedne, i Lebršnika s druge strane. Planine su još pod snijegom, a dolina Sutjeske, sa velikim i razvučenim selom Izgorima, sva je u cvatu i zelenilu. U izgorskoj školi smo zatekli Voju Đukanovića, crnogorskog ljekara koji je tada ratovao po Hercegovini. Škola bijaše puna ranjenika, među kojima i onih iz borbe za Borač. U prolazu naše kolone imao sam jedva malo mogućnosti da sa Vojom izmijenjam utiske i da od njega čujem podatke o prilikama u Hercegovini ka kojoj smo se uputili. Od Izgora smo se ispeli na prijevoj Čemerno, razvode između jadranskog (Neretva) i crnomorskog (Sutjeska) sliva.

Pred nama je sad Hercegovina, sjevernohercegovačka goletna površ ili »ploča«, protegnuta između gornjeg toka Neretve i komunikacije Nevesinje — Gacko — Avtovac. Desno nam ostaje boračka kotlina i, prolazeći ispod planine Zivnja, naslućujem stravičnu dubinu te kotline i pitam se kako su iznošeni ranjenici odozdo, od Borča, pa do izgorske škole. Prolazima kroz selo Bodežište (ne volim to ime) i padamo u noć, umorni, u partizansko selo Jugoviće.

Šta nas tu sad očekuje?

Ako smo za proteklih desetak dana, od Miljevine do Jugovića, proveli u mirnom marševanju, kao da smo oveća grupa nekog planinarskog društva, sada, stigavši u Hercegovinu, valjda će početi da se nešto ozbiljnije događa.

Nismo dugo čekali.

Već sutradan, jedna talijansko-četnička kolona maršuje cestom od Gackoga ka Nevesinju. Štab brigade upućuje Drugi crnogorski bataljon da napadne neprijatelja, dok se sam štab, iz opreznosti pred desnom neprijateljskom pobočnicom, pomjera iz Jugovića na obližnje stijene iznad sela, odakle je pucao širok vidik. Od ceste se čulo slabije puškanje, a kolona vojske, valjda lijeva pobočnica neprijatelja, penjala se sasvim nesmetano od Fojnice ka Ljeskovom Dubu. Ne znam zašto taj napad na kolonu nije izveden, ili nije uspio.

Drugog dana, u zajednici sa hercegovačkim partizanima, bijaše isplaniran napad Drugog crnogorskog i Šestog beogradskog bataljona na četničko uporište u selu Kolečkom, oko 15 km zapadno od Jugovića. Koleški četnici, dobro utvrđeni u svojim kućama i naoružani talijanskim oružjem, bili su predstraža talijansko-četničkog garnizona u Nevesinju. Za vrijeme našeg napada dobili su i podršku talijanske artiljerije.

Ni ovaj napad nije uspio, a bilo je žrtava na našoj strani.

No sve su to bili, ipak, samo epizodni događaji. Glavno zbivanje odigralo se u samom sruću Hercegovine, uzduž i poprijeko slobodne teritorije. Stizale su vijesti, sve gora od gore: neprijateljska ofanziva je u punom zamahu, Talijani, predvođeni četnicima, osvajaju selo za selom, ali od svega najgore je to što je razbijeno jedinstvo naroda i što se partizanski odredi raspadaju. Jedni prelaze odmah na stranu četnika, drugi tobože bezazleno napuštaju položaje i odlaze kućama, da bi narednog dana i oni postali plijen četnika.

U stavu Prve proleterske, u Jugovićima, poslije svih izvještaja i analiza situacije, vladala je prilična zabrinutost. Ne, nikad taj štab ni njegov komandant nisu padali u potištenost, ali nisu dozvoljavali ni da se bilo čim zavaravaju kad je u pitanju stvarnost pred kojom su se nalazili. Sjećam se dobro te večeri u Jugovićima. Sjedilo se kraj ognjišta, poslije pretresa situacije, u trenutnoj opuštenosti, u nastavku mirnijeg meditiranja o položaju u kome smo, Koča i ja smo žviždukali serenadu od Albenira, a u isto vrijeme raspadala se partizanska Hercegovina.

Pokret: Jugovići - Ljeskov Dub - Šipačno - Slato - Rioce - Meka Gruda. Nisam znao šta je bio vojni smisao ovog marševanja. Svakako se očekivalo da se još nešto učini ili, barem kao slučajno, nešto još dogodi što bi doprinijelo ostvarenju opšte direktive: »potpomoći stabilizaciju u Hercegovini«. Zato mi se noćna i dnevna tumaranja po tim hercegovačkim krševima još uvijek nisu činila sasvim besmislenim. Čak ni onda kada smo, ne znam tačno da li u Šipačnom ili u Riocu, susreli Petra Drapšina. Petre, moj Petre! Nismo se vidjeli još od logora Vernet u Francuskoj. Iza njega su fabrike u Njemačkoj, pa probijanja Floresovim²⁵ kanalima u Jugoslaviju, pa golema slava zadobijena u ustanku u Hercegovini: tučene su, kasapljene, zarobljavane talijanske kolone s tenkovima; Petar, Šegrt, Sava, prvi, drugi, treći ... peti udarni bataljon postali su strah i trepet neprijatelja. Ne, nema više te sile koja bi bila kadra da im se suprotstavi. Krv udarila u glavu. A, gle sada! Kuriri, kao ptice zloslutnice, doljeću svakog

²⁵ Većeslav Cvetko-Flores, poručnik španjolske republikanske vojske, član KPJ, koji je u ljeto 1941. iz Zagreba organizovao ilegalno prebacivanje blizu 100 španjolskih dobrovoljaca iz njemačkih radnih logora u Zagreb i odmah dalje u partizane.

časa sa svih strana: »Neprijatelj zauzeo, probio ... udarni bataljon napustio položaj, predao se ... komandir N.N. prešao četnicima »Ali Petar Drapšin mirno saslušava ovakve vijesti i na licu mu još traje njemu svojstven blaženi osmijeh. Kao da još fanatično vjeruje. Još on tvrdi da nije sve izgubljeno, još on, po istim kuririma, izdaje naredjenja kako treba ovaj ili onaj pravac zatvoriti s tom i tom jedinicom, a ne zna, ne, neće da zna da ta jedinica više ne postoji. Mislim: Ne, nije kobno to što neprijatelj odsijeca komad slobodne teritorije, nisu kobne ni paljevine ni pogibije najodanijih komandira. Kobna je moralna propast ljudi, dom njihove vjere u smisao daljnje borbe. Stravično je neočekivano (da li baš leočekivano?) to preskakanje do jučer najvjernijih partizanskih jurišnika ispod rvene pod zastavu s mrtvačkom glavom. Petar Drapšin, dobroćudni Lala iz Turije, ljuti ratnik sa Aragona i Pena Marca, neustrašivi komandant ustaničke Hercegovine, moćnik koji je u zanosu pobjeda dozvolio sebi da zasektaši u ijevo, sačekuje mirno svoj svršetak, i ja nisam mogao da one noći odgonetnem ljegovo ponašanje, da li je to groza na smrt osuđenog (po zaslugi), ili vjera fanatičkog komunista - optimiste, viteza od Manche, ili samoprijegor kapetana-jrodolomnika koji, svjestan svega, na komandnom mostu do zadnjeg časa čuva lostojanstvo svog poziva.

Ko zna zašto je naša kolona navrnula u selo Slato, u tu oazu usred ljutog ^rša, u to poljice ispod vertikalnih litica, u tu livadu zaraslu u bijeli narcis? Da li amo zato da i tu saslušava izvještaje o brojnom stanju koje se iz sata u sat unovratno smanjuje? Našta smo se zaustavljali u onoj slatovskoj ljepoti kad rijeme nije bilo za ljepotu?

I, zašto je u taj kamenjar dospio Kočin bijelac, lipicaner, dobivši poslije lata ime Narcis, taj otmjeni i razmaženi gospodičić koji je nespretno tapkao u oloni u društvu raznovrsne plebejske marve, što je nezadrživo blejala kroz noć, a znanje čitavom okolišu (»idu proleteril!«) i na užas Narcisovom gospodaru?

* * *

Zlo je tih dana nasrnulo sa svih strana, odasvud, od prirode, ljudi i ivotinja. Ambulanta Prve proleterske zaustavlja se na predanak u selu Riocima. iunčan je dan, peru se zavoji, ranjenici izmiljeli pred kuće da uhvate malo unčeve toplote. Jedan ranjeni partizančić polegao na travnoj ledini i zaspao. Nedaleko od njega pase čopor domaćih konja. Uto će jedno kljuse da se odvoji >d svog stada, pogleda usnulog vojnika, pode ka njemu, zgrabi ga zubima za ono irnja na leđima, odigne i tresne o zemlju, pa kad ovaj nesretnik stade jaukati, :onj se odbi od njega, ali, kao posljednji pozdrav, udari ga još s oba zadnja opita. Sve se to odigralo u magnovenju pred mojim očima i ja, zanijemio, ne logoh ništa drugo nego da zaključim: nema nam opstanka u tome kraju.

Prva proleterska je imala zadatak da pomogne konsolidaciji hercegovačkih artizana koje su razjedali četnici. Četnike je valjalo suzbiti i tući. Ali kako?

Politički? Za takvo djelo trebalo je vremena, a njega više nije bilo; epovoljni događaji su nas daleko preticali. Sve je bilo u naglom raspadanju.

Vojnički? Bez političke osnove i političke pripreme, »vojnički« udarac ostaje udarac u prazno ili udarac bumeranga.

Sve se bilo nekako ispreturalo tih dana. I taktike, pa i trenutne uloge dvaju protivnika. Srećom ne i osnovni karakteri. Trenutna logika događaja dodijelila je Prvoj proleterskoj ulogu odreda kaznene ekspedicije, odreda koji je, umoran i izglednije, jurio po ogromnom hercegovačkom prostoru, tražeći frontalni obračun sa protivnikom, a stalno na oku nevidljivog neprijatelja. Odred je gonio ispred sebe stotine grla »zaplijenjene« stoke koja je svojim blejanjem oglašavala sirotinjskim selima nezahvalnu i ne tako slavnu ulogu svojih gonika. A četnici, tako rekuć prekonoc, pretvoriše se u »zaštitnike slobode«, imovine i neprikosновенosti kućnih pragova i krovova!

Istočno od sela Meke Grude (koliko je nedostižna čežnja za mekotom i pitominom u tome toponimu usred hercegovačkog krša), odmah preko drumata što od Bileća vodi u Gacko, prostire se pust i negostoljubiv kraj, utopište četnika nazvanih »ćoravcima«. Prostor ima oblik poluamfiteatra, u rasponu oko 5 km. Ušli smo u nj u tri kolone: jedna po sredini kotline, a dvije bočne kretale su se po kosama lijevo i desno. Ja sam se našao u srednjoj koloni. Ispred desne pobočnice vidjeh, avaj, našu crvenu zastavu! To je Kraljevački bataljon. U nesmetanom smo »napredovanju«. Nigdje čovjeka, nigdje glasa, nigdje pucnja. Samo opustjeli zaseoci. »Ali, kud mi to idemo? Šta će nam taj mrtvi, šikarom obrasli, užareni prostor? Samo da hoće malo stati. Da hoće pripucati. Da hoće raniti. Samo da se nešto dogodi.«

Ali ne, Skiti uzmiču nevidljivi. Kao da smo to mi. Mi, bivši. Sad, ovog trenutka nismo to što smo bili. Sada smo regularni streljački stroj. Kaznena ekspedicija. Nestrppljivi smo i ljuti smo, baš kao svaka kaznena: »Gdje su, mater im ćoravu?«

Na kraju dana, u dubini protivnikove teritorije, sastace se obadve bočne kolone, kao vrhovi djevu koncentrično povijenih strelica.

Prostor je zatvoren.

Prostor u kome je i dalje odzvanjalo prazninom.

Gdje su »ćoravci«? Nema ih. Pa ipak, evo ih!

Tek što je brigada zastala na »zauzetim« pozicijama, da bi se prikupila, tek što je počela obrtati svoj poredak za stoosamdeset stepeni da bi se istim putem vratila u svoju »bazu« na konak (svaka ekspedicija mora neminovno da se »vraća«, mora imati svoju »bazu«; ekspedicija ne smije zanočiti bilo gdje!) kad se začuše pucnji. Najprije osamljeni kao da ispituju: bi li ili ne bi? A zatim sve gušće. S leđa i s bokova. Hvatao se suton. Nije bilo vremena za prihvatanje borbe. Skiti to dobro znaju. Brigada je morala da odstupa, praćena vatrom četnika koji su se kao čičci zalijepili za njena leđa. Ovoj brigadi nije bio običaj da pogurena odstupa. I štab je odstupao i Koča je odstupao i niko nije ni pokušavao da naredi »stoj«, jer drugog izlaza nije bilo, iako je brigadu gonio »slabiji« protivnik s prezrenim imenom »ćoravca«.

Ogorčenje je raslo među borcima. Čelo brigade naišlo je na pusti zaselak. Pade nečiji povik: »Palimo kuće«.

Tada se osvjedočih još jedanput ko je i kakva je Prva proleterska. Nekoliko boraca zastade da izvrši ovaj čin, nesvojstven i stran duhu ove jedinice. I gle! Borci nisu znali šta da počnu. Neko je turao slamu pod kameni prag, neko je

primicao šibicu pod drveni krov. Kao da su rođene šeprtlje. A u svim drugim prilikama nisu bili šeprtlje nego majstori, domišljati, šereti, jaguari, zapete tetive.

U istom času sjetih se sela oko Kraljeva: Vrba, Ratina, Čibukovac, Jarčujak. S kakvom lakoćom, preciznošću i vještinom ih Nijemci pretvoriše u buktinje, oktobra 1941. godine!

Pa ipak, nije samo zla sreća pratila brigadu na njenom pohodu kroz Hercegovinu, jedno jedino djelo njeno bilo je dovoljno da iskupi sva prethodna tumaranja, sve mučne neizvjesnosti i neuspjehe. Slom Hercegovine bio je već potpun. Već je jasno da se više nikakva čuda ne mogu dogoditi. Sad još nedostaje samo jedna kaplja žuči. Evo: izvještaj stiže da su četnici zarobili centralnu partizansku bolnicu u selu Zvijerini. Bolnica je puna ranjenika. Gdje je operativni štab u koji je stigao izvještaj, a gdje je Zvijerina! Treba šest časova ubrzanog marša preko dabarskog polja i preko planine Sitnice. Za to vrijeme četnici imaju i na pretek vremena da izvrše zločin. Pa ipak, vrijedi pokušati spasavanje. Vrijedi, ako ništa drugo, učiniti još »posljednje uzaludno i posljednje nemoguće«, vrijedi spasavati, ako ne više ranjenike, a *ono* čast partizanstva. Na brzinu prikupljaju se ostaci prvog udarnog bataljona s Vladom Šegrtom na čelu. Tu je negdje blizu i četvrti Kraljevački bataljon Prve proleterske. Usiljeni marš noću, po besputnom kamenjaru. Usiljeni marš, posljednjim snagama koje narastaju u snagu risova - osvjetnika. U zoru se nazre osnovna škola u Zvijerini lome pade na pamet da ranjenike smješta u »zvijerinu(?) Iznenada juriš risova. Zetnici su bili zbrisani. Svi ranjenici bijahu još u životu.

Poslije neuspjeha u borbi sa »coravcima« pošli smo drumom Bileće — \vtovac, pa zalomili u desno, u selo Duliće, na jugoistočnom kraju gatačkog 5olja. Bilo je to prve dekade mjeseca juna. Mislim da je namjera štaba brigade sila da ovdje, oko Dulića, prikupi sve svoje bataljone i da, u zajednici sa :rnogorskim odredima, koji su se iz Crne Gore povlačili ka planini Goliji, jokuša još jednom povesti širu akciju za razbijanje četnika u sjeveroistočnoj Hercegovini.

U Dulićima smo proveli dva dana. Ja sam se bavio oko bolesnika (otkrio sam jednog pjegavičara) i samo dva događaja ostala su mi u sjećanju. Najprije sam tu susreo hercegovačkog ljekara Safeta Mujića, humanistu, koga sam znao sa Deogradskog fakulteta. Bio je koju godinu ispred mene u studijama i čini mi se da e bio asistent na patologiji. Plavokos i skladna rasta isticao se mirnoćom i dobrotom. Sada, u Dulićima, Safet je bio u dobroj potištenosti zbog tragičnog Dbrta događaja u Hercegovine, ali je potpuno vladao sobom. Ja nisam kadar da nu pružim nijednu utješniju riječ osim one naše najopštije: »Prohujće i ovo, sporavićemo se, vratićemo se«. Nikad se više nismo vidjeli. Safet će poginuti njesec dana kasnije u selu Zabrđu ispod planine Bitovnje, u okršaju 5. :rnogorske brigade sa Nijemcima. U istoj borbi je teško ranjen i doktor Vojo Dukanović.

Istog dana: jedan proleter provalio je u konobu nekog seljaka i uzeo sir, ili ako nešto; u svakom slučaju glad ga je primorala. Suđenje u štabu. Prisustvovao am u svojstvu »publike«. Presuda: smrtna kazna strijeljanjem. Borac je bio još nlad, riđokos, čini mi se iz Beogradskog bataljona. Za vrijeme suđenja držao se nirno i u smrt je pošao mirno. Toga dana osjećao sam se kao pretučen, teškom

mukom sam tragediju razumio, ali sam je razumio, jer nisam imao kud. Ne mogu samo da sebi oprostim što mu ne zapisah ime. Možda mu niko više ne pamtí imena.

Tri kilometra sjeverno od sela Dulića uzdiže se usred visoravni osamljeno, kupasto i golo brdo Gat (k. 1120). Na njemu je utvrđenje hercegovačkih četnika. Utvrđenje dominira nad širokim predjelom, zatvarajući s juga pristup u Gatačko polje. Na drugoj strani polja leži selo Fazlagića Kula, uporište zloglasnih ustaša koji su već toliko zlodjela počinili nad srpskim življem. Četnici na Gatu, »branioci srpstva« i ustaše u Kuli Fazlagića »branioci hrvatstva«, već odavna miruju jedni naspram drugih. Sada je partizan njima jedini neprijatelj. Ni partizan nema kud nego da pokuša uništiti Gat gdje su se ugnijezdili slavni kolovođe izdajničkih pučeva, snabdjeveni neiscrpnim količinama talijanske municije. Napad na Gat, ujutro 11. juna 1942. povjeren je četvrtom bataljonu Druge proleterske brigade, uz podršku dijelova Prve proleterske. Boj na Gatu završio se nesrećno po nas: sedamdeset mrtvih i ranjenih boraca. Uzrok ovolike pogibije bio je u slaboj organizaciji napada (zakašnjenje) i u nestašici municije, a četnici odozgo prikovali naše jedinice na brisanom prostoru. Pritekla im je u pomoć i artiljerija i avijacija. Ja nisam bio svjedok ove akcije, jer se štab Prve proleterske, noć ranije, premjestio iz Dulića preko sela Samobora i Lipnika na visoravan Ravno, ali, po kazivanju učesnika boja na Gatu, junaštvo boraca i bolničarki nije bilo manje od strahota s kojima su se suočavali. Drugarstvo i solidarnost između boraca, pritiješnijih smrću, trijumfovalo je toga dana. Samoprijegor Nade, Milene, Stanke i Mare, bolničarki, upamćen je i upisan kao legenda. Četna bolničarka Mara Kusturić biva u boju ranjena, pada u ruke četnicima, oni je kundače i ponižavaju, na kraju strijeljaju i Mara, prostrijeljena kroz pluća, uspijeva tek trećeg dana da se izvuče sa stratišta i da sustigne naše jedinice.

Visoravan Ravno dominira nad širom prostorijom koja se proteže između gatačkog polja i izvorišta rijeke Sutjeske i Vrbniče. Visoravan je obla, pod lijepim pašnjacima; tu i tamo ima i stočarskih koliba. Ravno je zaposjeo Kraljevački bataljon jednom svojom četom, a dio štaba brigade smjestio se u najbližoj kući na istočnoj padini Ravnog. Zaželjevši se mojih Kraljevčana, pridružio sam se njima na položaju. Komandant bataljona Pavle bio je negdje sa drugim četama. U kasno poslije podne ugledasmo na zapadu jednu odužu kolonu koja se kretala, naspram našeg položaja, ali sve pobočke i to grebenima Stražnice (k. 1272) i Kovilca (k. 1517). Kolona se oštro ocrtavala na samom horizontu i, po crnoj zastavi koja je vijorila na njenom čelu, po pjevanju i pocikivanju, nije nam bilo teško prepoznati četnike. Oni su očevidno krenuli iz sela Lipnika s vjerovatnim ciljem da zaobidu Ravno i udare nama u pozadinu, u sela Krivi Do i Lisinu. A to je na domaku sela Stabna. Ja u tom trenutku nisam znao da se u Stabnima nalaze zgomilane sve naše bolnice, ali su to četnici, po svemu sudeći, dobro znali. Mi smo otvorili paljbu. Doduše udaljenost je bila velika (oko 1 km) i nikakav učinak nije se moglo očekivati osim što smo tako uputili signale drugim našim jedinicama koje su eventualno stajale na pravcu kretanja četnika. Četnici nisu odgovalali vatrom te su zamakli iza Kovilca.

Negdje oko 12. juna, u selu Ravnom, u štabu Prve proleterske, zatekla me poruka iz Vrhovnog štaba da se odmah uputim u selo Stabna gdje ću primiti nove instrukcije.

Već iz te poruke, i iz svega onoga što sam dotada saznavao o toku neprijateljske ofanzive, mogao sam zaključiti da me ondje očekuje nekakva gužva. Zaista, kad sam stigao u Stabna, selo ispod strmih greda planine Bioča, ono mi se prikazalo u neutješnom vidu: osnovna škola i ono par kuća, položenih na okomici planine, bijaše prekrvano ranjenicima, a dvorišta bijahu zakrčena komorom i zbjegom.

Odmah sam tu našao ljekare Simu Miloševića, Olgu Milošević, Voju Đukanovića, Sašu Božović, Irinu Knežević, Jovu Bijelića i druge zdravstvene radnike iz Crne Gore.

U stabanskoj školi zatekao sam i Giovannija Bavu, talijanskog hirurga, koji je u međuvremenu od kad smo se rastali u Foči, pokušao da pobjegne, ali ga je narod otkrio i vratio partizanima. Doktor Bava osjećao se predamnom skrušen. Ipak, jad u kome smo se našli s toliko ranjenika natjera me na jetkost: »Mi smo vam davali najbolje što smo imali. Žalim što nemamo za Vas banana i narandži«. Bava je otprio čutke. Poslije smo zajedno obišli teško ranjenu Ljubicu Ivković, skojevku aktivistkinju i zamjenika političkog komesara hercegovačkog udarnog bataljona. Pero Drapšin mi je poručio da učinimo sve što je moguće da bude spašena. Ali, Ljubica je bila zadobila povredu kičmene moždine, negdje u visini leđa. Kompletna oduzetost donjih ekstremiteta. Inkontinencija. Urosepsa. Za neki dan je umrla.

Stekao sam nešto potpuniju predstavu o opštoj situaciji: u krvavim okršajima sa Talijanima i četnicima, naše jedinice bile su primorane da brane svaku stopu slobodne teritorije u Crnoj Gori, ali i da postupno odstupaju ka rijeci Pivi i Sutjesci i planini Goliji. Crna Gora je izgubljena. Za vrijeme dok sam se ja, uglavnom beskorisno, motao po Hercegovini, izvođena je, pod rukovodstvom Bore Božovića, mukotrpna evakuacija bolnica iz Crne Gore i sa Pivske visoravni na lijevu obalu rijeke Pive. Sada su svi ranjenici već na ovoj strani Pive i to, uglavnom u Mratinju i u Stabnima. Nešto ranjenika smješteno je u selima Orahu i Jasenu. U svemu ih je bilo prikupljeno oko sedam stotina. U tome teškom poduhvatu — prenošenju bolnica iz Crne Gore, preko planina i klisura — bili su angažovani ne samo sanitetsko osoblje nego i cijeli Vrhovni štab i partijska organizacija. Jedan od najneumornijih bio je Moša Pijade, Čiča Janko.

Glavno je sad pitanje: šta da se sad radi i kuda će se dalje? Vladala je prilična neizvjesnost pa i zabrinutost, jer se slobodna teritorija oko Stabna sve više sužavala iz časa u čas. Ljudi su očekivali od mene odgovor, ali ga ni ja nisam mogao da dadnem, jer mi nisu bile poznate ni ocjene ni namjere Vrhovnog štaba.

Dakle, što prije u Vrhovni štab!

Ali, gdje se on nalazi?

To pitanje mi je, tokom našeg rata, zadavalo mnogo puta i ne male muke. Neko mi reče, da se Vrhovni štab smjestio u katunu na Katinom kuku (k. 1552) »tu odmah iznad sela«. S mojim kurirom Pajevićem uputih se tamo. Punih šest časova smo se lomili po planini, po kršu i po niskoj, teško prohodnoj klekovini, popeli smo se čak do zone starog snijega a Vrhovnom štabu ni traga. Tek poslije podne, sasvim slučajno i bez svjesne orijentacije, izbili smo na Veliko Jezero - u podnožju planine Bioče. Vrhovni štab bio je tu! Tek tu mi postade jasno kako

besmisleno putovanje sam toga dana napravio: pa Veliko Jezero je udaljeno od Stabna svega jedan sat hoda i to vrlo udobnom planinskom stazom! Ali drugom, a ne onom kojom sam ja pošao. Tog trenutka mi je došlo da prokunem riječ »konspiracija«. Naime, Vrhovni štab je tada, i ubuduće, vrlo često za vrijeme rata, morao da se smješta na takva mjesta koja su bila nešto podalje i postrani od sela i jedinica kako bi se sačuvala tajnost njegovog boravišta. Ali, na kraju krajeva shvatio sam »nužnost rata«, pa i to da mi ovakva traganja i lutanja sljeduju i u buduću kao jedna od mojih neizbježnih »formacijskih« obaveza!

VII

Veliko Jezero, na visini od 1300 m., tipično ledničko jezero, neveliko, svega oko 400 m u prečniku, oivičeno bukovom šumom, mamilo je svojom ljepotom i pozivalo da se duže ostane na njegovoj pitomoj obali. Praiskonski mir vladao je nad čitavim predjelom. Samo se čulo tiho zujanje »bicikla« za punjenje akumulatora, u bukovom gaju gdje bijaše smješten administrativni dio Vrhovnog štaba.

Tita zatekoh na samoj obali. Sunčao se. Bijaše to jedna od onih smirujućih scena u kakvim ću još koji put kasnije u ratu da susrećem Vrhovnog komandanta i da primam njegove odluke. Izložio sam njemu već dobro poznate podatke o trenutnom razmještaju i broju ranjenika. Nisam mu sakrio ni svoju zabrinutost koja je poticala od saznanja da nam se sve više sužava slobodna teritorija, da nemamo ni hrane ni konja za prijenos ranjenika, da je zemljište vrlo surovo (krš i teško prohodne planine) i da se u samom selu Stabnima osjećam kao da smo u kazanu, pogodnom za klopku. Drug Tito je dugo ćutao. Ležao je nalakćen i cupkao travke jednu za drugom. Ućutao sam i ja ne hotеći da remetim njegov, za mene očevidan, napor da se koncentriše i da mi dadne nekakav zadovoljavajući odgovor. U jednom magnovenju Tito se digao, skočio u jezero i snažno zaplivaо. Iz tog sam mogao naslutiti da je odluka sazrela. Zaista, kad je doplivaо na obalu reče mi da nam predstoji zamašna reorganizacija vojnih jedinica na Sutjesci i da sve ranjenike treba odmah premjestiti iz Stabna u Tjentište na Sutjesci; a tamo, pošto se svi prikupe, treba ih organizovati tako da budu sposobni za duži pokret. Duži pokret? Nije mi rekao ni kuda ni kada, ali to što mi je rekao bilo mi je sasvim dovoljno kao putokaz za izlaz iz jedne dosta mučne situacije.

Evakuacija iz Stabna do Tjentišta izvedena je po veoma teškom terenu: trebalo je savladati planinski prijevoj između visova Krvavice (k. 1851) i Kuka (k. 1821), odnosno razvođe između rijeka Vrbniče i Sutjeske. Po ideji Voje Đukanovića upotrijebljene su za transport ranjenika i male planinske saonice što inače služe seljacima za prijevoz sijena sa visokih sjeništa do sela. Volovi su ih vukli preko livada i kamenjara, a teški ranjenici su sasvim dobro podnijeli ovaj originalan način transporta, neobičan za godišnje doba u koje smo ušli: bilo je već pravo ljeto.

Kritični trenuci za vrijeme evakuacije nastupili su u dane između 13. i 15. juna, kada su ogromne snage neprijatelja od Avtovca pritisnule na položaje naših

jedinica na prijevoju Čemernom i planini Lebršniku i Zivnju. Prodorom neprijatelja sa Čemerna i Lebršnika u selo Izgore bio bi ne samo presječen jedini put evakuacije iz doline Pive u dolinu Sutjeske, nego bi bili ugroženi i životi teških ranjenika kojih je još bilo u izgorskoj školi. S velikim samoprijegom naše jedinice (Druga proleterska, drugi i šesti bataljon Prve proleterske, te hercegovački i crnogorski odredi) uspjele su da održe položaje na Čemernu sve dotle dok kroz Izgore nije izmaklo i začelje bolnice, ali 11 teških ranjenika doživjeli su užasnu sudbinu u izgorskoj školi. Uprkos naporima već desetkovanog 4. bataljona 2. proleterske brigade, uz koji se našla kao politički rukovodilac i Cana Babović, nije bilo vremena da se svi izvuku. Njih su četnici i Talijani na zvjerski način pobili i zapalili zajedno sa školom. Poslije Zlatibora, ovo nam je bila još jedna katastrofa ranjenika.

Oko 15. juna glavnina (oko 400) ranjenika i bolesnika prikupila se u dolini Sutjeske, oko Popova mosta, Tjentišta i Mrkalja. Manji dio (oko 200) onaj što je sa pivske visoravni, preko kanjona Pive, bio isprva prenio u Mratinje, nalazio se sada na visoravni Vučevu, razmješten po katunskim kolibama. Pred nama je bio zadatak da cijelu masu ranjenika odmorimo, nahranimo, zaliječimo koliko je moguće i reorganizujemo za drugi pokret koji smo naslućivali. Opšti uslovi za rad bili su dosta povoljni: pritisak neprijatelja je iznenadno jenjao; punih deset dana bili smo mirni; mesa za ishranu bilo je dovoljno, jer smo iz Crne Gore i Hercegovine povukli nekoliko stotina ovaca i krupnije stoke. Bolnica je bila >>smještena« pod vedrim nebom.

Sada, tačno mjesec dana od kako smo ovuda prošli, mogao sam da podrobnije razgledam čitavu okolinu. Dolina Sutjeske bila je u zelenilu i cvijeću, i sela, raspoređena u širokom amfiteatru, bila su još zimom spaljena, nigdje žive luše, samo razvaline kuća, urasle u korov do visine čovjeka. Na pojedinim mjestima jedva sam mogao da se s konjem probijem. Podržalo nas je toplo i suvo mjerne. Doduše, spoljašnji izgled »bolnice« u prva dva dana bio je dosta laotičan: uz ranjenike se priključilo mnoštvo pratilaca, svojte, oronulih ljudi, ;taraca, naroda koji je izbjegao iz Crne Gore i Hercegovine dakle ljudstva koje lo tog trenutka nije pripadalo ni borbenim jedinicama, ni bolnici, ni bilo kakvoj organizaciji. Vladao je pravi metež. Svak je kuvao hranu za sebe, u vlastitom cazančetu ili porciji. Stoga smo morali najprije izdvojiti izbjeglice i sve što je idravo uputiti u brigade. Isto smo učinili i sa prezdravljenim ranjenicima i >olesnicima. Ostatak smo razvrstali prema transportabilnosti: konjanika je bilo '0, ranjenika na nosilima 35 i pješaka oko 200. Disciplina, redovna ishrana i medicinska njega bili su brzo zavedeni. Između mnogih teških ranjenika ostao mi r u sjećanju Aca Čizmić koji je stigao iz boja na Gatu sa razmrskanom donjom ilicom, unakažen; sjetio sam se ranjenog Emila iz boja pred Gandesom, jula 938. godine. Ranjenika je uspješno obradio hirurg Giovanni Bava pod vedrim ebom u selu Mrkaljima.

Kao toliko puta u našem ratu, tako se i ovdje preda me postavio najteži problem: kuda sa nepokretnim ranjenicima? Konja smo imali svega 50, a za 35 osila trebalo bi najmanje 150-200 ljudi, nosilaca. U slučaju da brigade krenu ekamo sa ovog terena, da li i ranjenike pokrenuti s jedinicama ili ih negdje staviti prikrivene? Moja razmišljanja, a pogotovo odlučivanja o svemu tome,

bila su u mnogome otežana činjenicom da sam se i ovdje nalazio bez čvrste veze sa Vrhovnim štabom: nisam znao ni gdje se nalazi, a dogovaranja preko pisama i kurira obično su zakašnjavala²⁶. Najzad, poslije raznih dilema i poslije nekoliko uzastopnih promjena u direktivama, odlučeno je:

- da se svi ranjenici koji su na nosilima prikupe na visoravni Vučevu gdje će ostati pod zaštitom Pete crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda;
- da se ranjenici, sposobni za jahanje i pješaćenje, rasporede u njihove matične brigade tako da u njima budu prikupljeni u posebnoj brigadnoj »pokretnoj bolnici«.

U duhu ove odluke otpočelo se 18. juna sa iznošenjem teških ranjenika od Mrkalja i Popova mosta na Vučevo. Beskrajno tegoban posao! Hiljadu metara visinske razlike! Kao što je poznato, naše nade da ćemo na ovaj način moći da »rasteretimo borbene jedinice od teških ranjenika nisu se u potpunosti ostvarile. Doduše glavnina vojske (četiri proleterske brigade) mogla je da krene u veliki pohod ka Bosanskoj Krajini, slobodna od teških ranjenika, što je u mnogome doprinijelo *njenim* operativnim uspjesima, ali je zato Peta crnogorska brigada sa Hercegovačkim odredom bila u toliko više prikovana uz teren na kome je prihvatila teške ranjenike.

Vučevo je pusta i surova visoravan, tako da je odmah po odlasku Glavne operativne na zapad, 5. crnogorska bila je primorana da ranjenike sa Vučeva spusti ponovo u dolinu Sutjeske i da ih prikupi u selu Vrbnici da bi, tačno mjesec dana kasnije, morala i sama da napusti ovaj teren. Jedan dio teških ranjenika morala je da ponese na svojim leđima a drugi dio da ostavi na brizi narodu. U cjelini uzevši, može se reći da je ovaj pokušaj »ostavljanja« teških ranjenika na brizi jedne manje jedinice i naroda ipak donekle uspio i donio neke rezultate: glavnina vojske mogla je da se naglo odlijepi od jedne teritorije i iznenada pojavi u dubokoj pozadini neprijatelja proizvevši pravo rastrojstvo u njoj. Zahvaljujući tome, mogla je i Peta crnogorska brigada da zadobije predah od mjesec dana, predah veoma koristan za ozdravljenje jednog broja ranjenika koji su joj bili povjereni.

Sto se tiče pokretnih ranjenika i bolesnika (konjanici i pješaci) ja sam tada zamišljao, kao jednu varijantu rješenja, da se ova kategorija ranjenika svrsta u jednu kolonu i organizuje kao jedna jedinstvena pokretna bolnica koja bi se kretala u središtu opšteg marševskog pokreta. »U slučaju da brigade kreću u jednom pravcu, onda je i takva bolnica sasvim moguća i ona bi mogla ući u sastav operativne vojske bez ometanja njenog pokreta«²⁷. Od ovog rješenja se odustalo i pošlo se na podjelu ranjenika po brigadama, a i to rješenje nije bilo rđavo, jer je bila riječ o relativno manjem broju ranjenika (na svaku brigadu došio ih je prosječno 80) koji nije ozbiljnije sputavao pokretljivost brigade. Sanitetskog osoblja u brigadama (ljekara, apotekara, medicinara i bolničara) bilo je dovoljno. Ideja o stvaranju jedne centralne pokretne bolnice koja bi se kretala »u sastavu operativne vojske«, ideja začeta u te dane na Sutjesci, biće ostvarena pola godine kasnije, kada smo pod pritiskom Četvrte ofenzive morali pokrenuti preko 3.000 ranjenika i bolesnika iz Bosanske Krajine prema istoku.

²⁶Zbomik dokumenata Sanitetske službe, knj. 1, dokumenti br. 25-30.

²⁷Zbornik dokumenata Sanitetske službe, knjiga 1, dok. br. 29.

U vremenu od 17. do 23. juna 1942. godine svi pokretni ranjenici iz Centralne bolnice bili su, pismenim naredjenjem Vrhovnog štaba, upućeni u njihove matične brigade, dok su nepokretni bili predati Petoj crnogorskoj brigadi²⁸. Tako se Centralna bolnica ugasila.

Dvadesettrećeg juna uveče zatekao sam se u Vrhovnom štabu u Vrbnici i prisustvovao sastanku tzv. prištapskog osoblja na kom sam prvi put saznao detalje o predstojećem pokretu. Ide se na zapad. Predstoji dugi marš. Izvršena je veoma značajna reorganizacija svih naših jedinica koje su se povukle iz Crne Gore i Hercegovine. Imamo sada ukupno pet proleterskih brigada, a četiri su spremne za sutrašnji pokret. Načelnik štaba Arsa Jovanović naglasio je potrebu marševske discipline i tajnosti. Ja ću se kretati u sastavu kolone Vrhovnog štaba a sa sobom ću povesti hiruršku ekipu sa doktorom Đurom Mešterovićem i apoteku sa mr. pharm. Jelom Zunjić.

* * *

Dvadesetčetvrtog juna ujutro započeo je pokret proleterskih brigada od Sutjeske centralnobosanskim planinskim bilom prema Bos. Krajini, pokret poznat i pod imenom veliki »maršmanevar proleterskih brigada«. Kolona Vrhovnog štaba uvukla se u prašume Zelengore, da bi istog dana stigla, preko Konjskih Voda i Ošlog Dola, na Borovu Glavu (k. 1449) iznad sela Borija, blizu Kalinovika. Dan je bio sunčan i veoma topao. Ja sam imao pod sobom čilo i dobro uhranjeno bosansko konjče, ali je pješadija pod teretom oružja i rezervne hrane teško savladavala uspone. Na uzbrdici od Konjskih Voda do Ošlog Dola mogao sam posmatrati znatan broj iznurenih boraca iz Crne Gore.

Čini mi se da smo 25. juna predanih na Borovoj Glavi da bi sačekali raščišćavanje odnosa sa mještanskim četnicima i osigurali prijelaz preko ceste Kalinovic - Foča. Dvadesetšestog juna prije podne izbijamo na planinu Treskavicu te smo do kraja dana odmarali u šumi negdje na rubu Gvoznog Polja (k. 1321).

Taj dan odmora na Gvoznom Polju, sasvim beznačajan za cjelokupni maršmanevar naših jedinica, imao je značaja za moj budući rad, jer su mi tu, skoro kao »slučajno«, pale na um dvije ideje koje će odmah postati predmet mojih preokupacija tokom narednih nedjelja i mjeseci.

Prva ideja: potrebno je da se pri sanitetu stvori nekakav organ koji bi vodio zdravstvenu propagandu među borcima. U stvari, ta ideja nije bila za mene sasvim nova; već u Foči smo nešto započeli (parole po ulicama, predavanja i si.). Ali ovdje, na Treskavici, dobih novi podsticaj za to stekoh novo uvjerenje da bez takvog organa ne možemo dalje. Jer, na Treskavici vidjeh: šikljaju potoci čiste planinske vode; vojska se ulogorila dužinom potoka bez ikakvog poretka; u donjem toku partizani zahvataju vodu porcijama i piju, a uzvodno kuvari kolju

²⁸ Prema izvještaju Mitra Bakica, političkog komesara 2. proleterske divizije od 3. aprila 1943. godine (Zbornik dokumenata sanitetske službe NOR, knjiga 12 dok. br. 90) 5. crnogorska brigada, pošto je i sama morala da krene na zapad, ostavila je u selu Vrbnici 18 teških ranjenika. Navedena su u izvještaju i njihova imena. Dvoje je umrlo u selu, a ostali, pošto su malo prizdravili, razišli su se svojim kućama po Crnoj Gori i Hercegovini. Neki su bili prenijeti u bolnice u Foči i Nevesinju i tu im se gubi trag.

stoku, peru drobove ili ih bacaju u potok. Vidjeh, dalje, kako umorni i oznojeni partizani poliježu u duboku hladovinu, na голу zemlju, umjesto na sunce. Malo koga vidjeh da pere noge, a »noge su naša motorizacija«. Iz ove ideje začeo se dva mjeseca kasnije moj sanitetski »agitprop« u Bosanskom Petrovcu, mada će imati kratak vijek: biće zadavljen, baš kao što se davi nekakvo pile.

Druga ideja: u sastavu brigade koje izvode ovaj pokret i u 5. crnogorskoj brigadi koja je ostala iza nas nalazio se 21 ljekar²⁹, 1 apotekar³⁰, 11 medicinara³¹, desetak kvalifikovanih sestara i ljekarskih pomoćnika i oko stotinu priučenih bolničarki. Nikad nas toliko nije bilo na okupu. Kažu da ni Bosanska Krajina, ka kojoj se krećemo, nije oskudna u ljekarima. Od Krajine postoje veze sa Hrvatskom. Ima nas, dakle, već množina, ali svaki od nas ima svoje poglede i različita iskustva u organizaciji saniteta. Zar nije neophodno da se svi sastanemo, izmijenjamo iskustva i donesemo zajedničke stavove o daljnjoj organizaciji saniteta, shodno novoj etapi rata? Tako je nastala ideja o kongresu partizanskih ljekara do kog će doći tačno tri mjeseca kasnije, u Bosanskom Petrovcu.

Noću između 26. i 27. juna pobježe nam hirurg Giovanni Bava. Budući mlad i krepak, a dobar sportista, i naslutivši blizinu italijanskog garnizona u Kalinoviku, provukao se kroz usnuli logor, mimo svih mrtvih straža i stigao među svoje u Kalinovik. Bilo mu je to drugo ili treće bjekstvo iz partizanskog zarobljeništva. Mada sam bio ljut što smo izgubili tako vrsnog hirurga, ipak sam razumio njegovu nostalgiju i nagon za »njegovom« slobodom.³²

Za vrijeme plandovanja na pasištima Treskavice razmahala se jedna čudna epidemija među partizanima. Pošto su konji slobodno pasli, a kako je većini partizana i rodoljuba već bilo dojadilo pješaćenje, nastade jedno opšte samoposluživanje konjima (krađa i prekrađa). Tako je nestao i Titov konj, jedan cfveno-bijeli šarac. Trka i potraga. Dovedoše doktora Mitu Savićevića. Imao je nesreću da je digao i pojahao baš Titova konja. Slučajno sam prisustvovao tome Mitovom »raportu« pred Titom. Sve se dobro svršilo.

²⁹Bijelić Jovo, Božović Boro, Božović Saša, Buajić Jošan, Dulić Vojislav, Đukanović Vojo, Đunć Stanojka, Gutmann Frida, Knežević Irina, Kraus Herbert, Mešterović Dura, Mešterović Julka, Milošević Simo, Milošević Olga, Mijušković Radoje, Mikić Žarko, Mujić Safet, Nikoliš Gojko, Popović Dejan, Savićević Mito, Vilotijević Radoš.

³⁰Žunjić Jela.

³¹Đurić Dušan, Đokić Olga, Hadžić Miloje-Šule, Kasalica Čeda, Kušec Vera, Martinović Stanko, Mirković Dobrinka, Pavlović Milorad, Prišćević Stanislav, Popović Ivo-Đani, Vidaković Boško (tada komandir u 2. proleterskoj brigadi).

³²Godine 1957. našoj sanitetskoj službi palo je u dio da bude domaćin i organizator XV internacionalnog kongresa vojne medicine i farmacije. Pripremali smo i posebnu listu inostranih zvanica, prijatelja naše zemlje, ljekara, učesnika u našem ratu. Nisam mogao a da se ne sjetim i Giovannija Bave! Jeste da nam je pobjegao, ali, mislim, to je bilo njegovo ljudsko pravo, koliko je bilo i naše pravo da ga držimo u ropstvu i da ga pozivamo da nam liječi ranjenike. A liječio ih je besprijekorno. Preko naše ambasade u Rimu saznali smo da je doktor Bava živ i da je slavan hirurg u Rimu. Bava se rado odazvao da bude naš gost na kongresu. Dan uoči kongresa naredim službi recepcije da, ako se pojavi takvo i takvo ime, neka ga odmah sprovedu u moju kancelariju, u Domu sindikata. Stadoše me podilaziti mravi od nestrpljivog očekivanja. Jedva dode i taj trenutak. Evo Bave: isti onaj blagi osmijeh, iste tužne oči, samo što je pustio bradu, nešto prosjedu. Zagrlili smo se kao stari prijatelji, radovali se susretu i uzbudili se obadva u nekoj katarzi. Kad smo se smirili, Bava mi je potanko ispričao kako se na Treskavici provukao kroz naše položaje i sretno stigao do Kalinovika. Iskreno mu rekoh: »Sada vam čestitam na uspješnom bjekstvu. Ja vas razumijem. Da sam bio na vašem mjestu, ja bih to isto učinio. I oprostite mi onu gorčinu s narandžama u Stabnimaa«.

Idućeg dana izdržali smo nalet talijanske avijacije. Da li to bijaše učinak Bavinog bjekstva?

Noću 27/28. upali srno u gustu magluštinu, kišu i besputni kamenjar, obrastao klekovinom, oko Velikog jezera, pa na Ledenici i na koti 1949. Ali prave muke počеше tek u noć kada se kolona našla na strmoj stazi što se u serpentinama obrušavala niz sjeverozapadne litice Treskavice. Još kao student - planinar, desetak godina ranije, posmatrao sam istu stazu sa planine Bjelašnice i pitao se, ko je njen graditelj i da li je ona potrebna ikome drugom osim strastvenom planinaru ili divojarcu. Sad ona postade glavna »komunikacija« za ravno četiri brigade! Sad ovuda gmižu, korak po korak ranjenici i starci - rodoljubi u totalnoj nevidjelici, držeći se jedan drugom za rame, kao slijepci. A sjeverni vjetar utiskivao je kišu i susnježicu u svaku poru odjeće. Pa ipak, ne sjećam se da je u ikome zavladao osjećaj bespomoćnosti. Micalo se, napredovalo se. Jedan od vrlo rijetkih fenjera u ovoj mrkloj noći osvjetljavao je put Stojanu Ceroviću, novinaru i rodoljubu, čovjeku u godinama i ja ga vidjeh na konju. Ali, čudna li konjanika! Dva konjovoca podupirahu kljuse, prednji je podupirao gubicu, a zadnji je natezao rep prema brdu nasuprot provalije, dok se Stojan, bolestan i nemoćan da se uspravno drži na samaru, podbaćao pomoću dva dugačka štapa s jedne i druge strane konja!

U neko doba noći, pošto smo se već spuzali niz litice Treskavice, zastali smo na jednoj pošumljenoj zaravni i tu je neko od Crnogoraca, neki čarobnjak, uspio da podigne vatru. Prva spasonosna vatra, pod ledenom kišom koja je lila kao iz kabla! Začas sinu šuma od vataara, a ljudi oko njih nađoše »sve«, što im treba da se oporave od pretrpljenih napora. »Evo vatre, evo svega!« Kako je malo potrebno napaćenom ratniku, pa da bude srećan. Neka je slava onome prvom i bezimenom vatronoši u šumi pod Treskavicom one strašne noći na Vidovdan 1942. godine. Mora da je porijeklom iz nekog Vučjeg Dola, ili Vjeternika, ili Bezmilja, ili Nedajna.

Sela između planina Treskavice, Bjelašnice, i Visočice (Dujmovići, Ledići, Umoljani, Rakitnica) zatekosmo u jutarnjem suncu i plavičastom isparavanju poslije noćasnje oluje, ali pusta. Njihovi ljudi, pripadnici ustaške muslimanske milicije, uzmakli su u posljednjem času. Kuće krcate svakovrsne hrane, a najviše mlijeka i sira. Stoka raspuštena po pasištima, krave nabreklih vimena.

Dvodnevni boravak nekih jedinica u tim selima povratio im je snagu toliko potrebnu za skok i napad na željezničku prugu Sarajevo - Konjic. Napad je izveden s punim uspjehom. Onesposobljene su brojne željezničke postaje između Sarajeva i Mostara. Oslobođen je grad Konjic.

Sve do Prozora i samostana Šćit bio sam običan član marševske kolone i sva moja briga sastojala se u tome da dobro izdržavam marševe, da održavam vezu u koloni, da pronađem dobar zalogaj i udobno leglo za konak. Hirurška ekipa i apoteka kretale su se uza me bez poteškoća, a sanitetska služba u brigadama tekla je autonomno, onako kako smo još na Sutjesci zamislili, bez mog direktnog uticaja, a vjerovatno i bez potrebe za njim. Iako sam se svakodnevno kretao u grupi Vrhovnog štaba, nisam od njega dobijao nikakve informacije o događajima ni zadatke u vezi sa planiranim akcijama na Konjic i Prozor.

Usput, u selu Podhumu, 8. jula, priključilo nam se dvoje ljekara, bračni drugovi Zora Goldschmidt i Stjepan Steiner. Njih sam uputio u Prvu proletersku kao »rezervu«. A negdje između Konjica i Prozora prosuknuo je pored nas, kao meteor, hercegovački hirurg, doktor Papo: uvijek u pokretu, otvorena lica, nasmijanih očiju. Kad sam ga upitao treba li mu štogod od sanitetskog materijala on je, s njemu svojstvenih visina, zahvalio na ponudi: »Imam ja i ono što vi nemate, mogu vam još dati!« Kamo sreće po naše materijalne rezerve da je Papo i kasnije, tokom cijelog rata, ostao dosljedan ovoj svojoj izjavi!

* * *

Dolaskom u oslobođeni Prozor, sredinom jula, naša sanitetska situacija počela je da doživljava značajne promjene.

Prvo, stvorena je nova slobodna teritorija između Neretve i gornjeg toka Vrbasa (naselja Konjic, Ostrožac, Gornji Vakuf, Prozor, Šćit) sa koje se moglo manje-više nesmetano komunicirati na zapad, prema Bosanskoj Krajini i Dalmaciji.

Drugo, naporni marševi i borbe za Konjic, Prozor i Šćit opteretili su brigade većim brojem ranjenika i bolesnika. Taj broj će od tada stalno rasti uslijed žestokih okršaja oko Donjeg Vakufa (14. VII) Bugojna (16-17. VII i 20-21. VII), Kupresa (31. VII), Livna (4. VIII) i drugi put oko Kupresa (11-12. VIII) i treći put oko Kupresa (13. VIII).

Prema tome, nastale su potrebe, a stvorile su se i mogućnosti (slobodna teritorija) da se brigade ponovno rasterete od teških ranjenika na taj način što će ih, sasvim spontano, početi upućivati na slobodnu teritoriju. Tako će se u Samostanu Šćitu, dojučerašnjem ustaškom utvrđenju koje nas je koštalo žrtava, već sredinom jula ponovno začeti Centralna bolnica. Njene dimenzije i njena uloga će da rastu konstantno iz dana u dan u srazmjeri s povećavanjem broja ranjenika i s približavanjem proleterskih brigada središtu slobodne teritorije u Bosanskoj Krajini. Na taj način organizacija Centralne bolnice (povlačenje nekih kadrova iz brigada, smještavanje, ishrana i stalno pokretanje ranjenika ka zapadu) postade ponovno moj glavni posao.

O daljnjim operativnim planovima naše vojske ja nisam imao nikakvih podataka. Za naše neuspjele napade na Bugojno i Kupres, koji su nam dali brojne gubitke u mrtvim i ranjenim, saznao sam tek kasnije i to putem »glasina«. Veza sa Vrhovnim štabom ponovno je oslabila.

U Prozoru moradosmo zbrinuti oko 15 ranjenika Sandžačke brigade koje je, pored znatnog broja poginulih, zadobila od naleta njemačkih »štuka«. Naša hirurška ekipa sa doktorom Đurom Mešterovićem obavila je svoj posao odmah, par trenutaka poslije bombardovanja.

Šćitski samostan dobro nam je došao zbog povoljnih uslova za smještaj i zbog pšenice koja je upravo dozrijevala, pa smo se tu zadržali oko nedjelju dana. Za to vrijeme je Beogradski bataljon Prve proleterske brigade obavio žetvu i vršidbu manastirske pšenice, a ja sam, na zahtjev politkomesara Cede Minderovića, održao pred bataljonom predavanje o karakteristikama revolucije i

rata u Španiji. Interes za španske teme bio je u to doba veoma velik; naši borci kao da su htjeli da se uporede sa Špancima i da provjere svoja iskustva sa španskim.

Zajedno sa doktorom Mitom Savićevićem, referentom saniteta Četvrte crnogorske brigade obišao sam neke dijelove ove brigade u selu Pidrišu i u Gornjem Vakufu. Doznao sam da se u toj brigadi nije dobro gledalo na ulogu saniteta. Sanitet se potcjenjivao, a bolničarke, da bi se suprostavile takvom odnosu i učvrstile svoj ugled istrčavale su u streljački stroj i nepotrebno ginule; referenti saniteta nisu blagovremeno obavještavani o predstojećim borbenim akcijama.

* * *

Koncem jula stiže poruka iz Vrhovnog štaba da sa bolnicom nastavimo pokret na zapad preko Zahuma do sela Ravnog, a potom na planinu Cincar. Zazirao sam pomalo od ovih sela, jer je u Černozubovljevoj »Epidemiologiji« cijeli ovaj kraj bio označen kao leglo endemskog pjegavca. Zato smo bolesnike i ranjenike smještavali rade u pojate nego u kuće, a sa dezinsekcijom pomoću vruće pare u buradima nije se nikad prestajalo. Za razliku od nekih sela oko samostana Šćita, koja su bila pod jakim uticajem katoličkog klera i ustaštva, sada smo naišli na narod koji je simpatisao partizane i još prije našeg dolaska davao borce u odrede. Sela Ravno, Vukovsko, Rilići i Malovan bila su »naša«. Seoski narodnooslobodilački odbori funkcionisali su dobro. Oko ishrane nismo imali više poteškoća. Transportovanje ranjenika vršeno je volovskim kolima, najprimitivnijim koja sam do tada video: na njima se moglo zapaziti jedva koji dio od metala, sve je bilo drveno, točkovi bez gvozdenih obruča, osovine drvene, trupine drvene.

Teren kojim smo se sada kretali postao je tipično kraški: polja su vodoravna, ponegdje po koja ponornica, a sva sela su smještena na rubu polja, na podnožju brda. Na Ravanjskom polju vidjelo se kao na dlanu, pa nas je izviđačka avijacija prisilila da pokrete izvodimo samo noću.

Dvadesetosmog jula unišili smo u šume Cincar planine, ali tek pošto je bolnica doživjela dramatične trenutke na prelazu preko ceste Kupres — Šujica. Naime, tog jutra ustaše su učinile ispad iz Kupresa te su bornim kolima presjekle bolničku kolonu koja se kod sela Donji Malovan prebacivala preko ceste i izvlačila uz padme Cincara. Nalazio sam se na čelu kolone, već dublje u planini, i nisam znao šta se na začelju događa. Zahvaljujući dijelovima Sandžacke brigade koja se našla u zaštitnici i snalažljivosti bolničkog osoblja, na čelu sa upravnikom doktorom Borom Božovićem, bolnica nije imala gubitaka, tako da je pred podne i začelje bolnice zamaklo pod okrilje Cincara. Čitava bolnica prikupila se u šumi, oko barake u logoru bataljona »Vojin Zirojević«. Moglo je to biti negdje u blizini mjesta koje na sekciji označeno kao Mala Drežnica. U samu baraku smjestili smo Milentija Popovića, teško bolesnog od pjegavca, a ostali ranjenici i bolesnici (oko 150) razmjestili su se pod stablima stare smrekove šume. Vrijeme nam je bilo naklonjeno, bilo je suho i toplo, ali je oskudica vode zadavala veliku brigu. Cincar je lijepa planina, prošarana starim šumama i livadama, ali potpuno bezvodna, pa smo se morali poslužiti jednim vrlo zagađenim sniježnikom koji su

nam pokazali domaći partizani. Izgleda da je uslijed nekontrolisane upotrebe ovog sniježnika došlo do jedne epidemije trbušnog tifusa koja je izbila nekoliko nedjelja kasnije u Centralnoj bolnici u Bosanskom Petrovcu.

Na Cincaru smo se bavili do prvih dana avgusta. Uprkos borbama koje su se mogle slušati sa svih strana (od Borove Glave i do Kupresa), uprkos nadlijetanju talijanskih aviona (pretrpili smo i bombardovanje baš na vrijeme jednog mog predavanja o Španiji; nekoliko drugarica bolničarki bilo je ranjeno) rad u bolnici tekao je normalno. Sređivanju stanja pomogao je i drug Ivan Milutinović. Za to vrijeme sam uspostavio vezu i sa doktorom Safetom Latifićem, ljekarom lokalnog partizanskog odreda. Latifić je radio u bolnici smještenoj u šumskoj baraci nešto jugozapadno od nas.

Ali, za moj predstojeći rad najvažnija od svih bila je činjenica da se u okolini bolnice nalazio i Vrhovni štab, tako da sam skoro svakodnevno bio u kontaktu sa drugom Titom, te sam mogao da saznajem barem neke elemente, korisne za moju djelatnost. U Vrhovni štab je tih dana stigao i Košta Nad, moj saborac iz Španije, a sada komandant Operativnog štaba za Bosansku Krajinu. Dolazili su i rukovodioci iz Dalmacije. Iz tih razgovora mogao sam da izvučem neke podatke veoma značajne za moj rad: prvo, u Dalmaciji se rasplamsao ustanak; drugo, počevši od Glamoča, kome smo sad na domaku i koji je nedavno oslobođen, pa sve do rijeke Une, pa i preko nje u Lici, prostire se slobodna partizanska teritorija na kojoj je sav narod listom uz partizane; treće, na ovoj teritoriji postoji već organizovana sanitetska služba sa bolnicama smještenim u selima i šumskim barakama; četvrto, Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba treba dovesti na slobodnu teritoriju (u Drvar i Petrovac) gdje postoje uslovi da se smjesti i ostane duže vrijeme; peto, Operativni štab će se pobrinuti za sve što bi eventualno nedostajalo; šesto, proletere koji su prezdravili treba iz Centralne bolnice staviti na raspoloženje krajiškim jedinicama koje oskudijevaju u iskusnom rukovodećem kadru. Iz svega sam mogao da zaključim da je sada blizu kraj naših mukotrpnih pokreta (počeli smo još 10. maja!) i da nam predstoji, nadamo se, duži period stabilizacije. A to bi moglo da znači da ću se moći više posvetiti i drugim oblicima mog rada i da neću biti sav prikovan uz Centralnu bolnicu. Moji raniji planovi (organizacija saniteta u jedinicama, časopis, ljekarski kongres, kursevi) kao da su stigli na domak ostvarivanja.

VIII

Početak avgusta Centralna bolnica sišla je sa Cincaru u Glamočko polje, u grad Glamoč i selo Radaslije. Uslovi života su se korijenito poboljšali. Bolnica je razvila intenzivan kulturno-prosvjetni rad u selima. U gradu je otvorena ambulanta za narod. Međutim, u duhu opšteg plana da se Centralna bolnica konačno smjesti i smiri negdje oko Drvara i Bosanskog Petrovca, uputio sam u Drvar Boru Božovića da izviđi izbliza tamošnje prilike i pripremi sve što treba za doček bolnice.

Na temelju instrukcija koje sam dobio u Vrhovnom štabu na Cincaru povezo sam se u Glamoču sa drugovima iz Okružnog komiteta KPJ i izložio im

problem naših »igmanaca« i ostalih invalida. Oni su objeručke prihvatili ponudu da im stavimo na raspoloženje nekoliko naših drugova, jer su veoma siromašni u kadrovima; na terenu čitavog sreza Glamočkog imali su toga trenutka svega 2 partijca. A trebalo je, po njihovom mišljenju, učvrstiti narodne odbore, naročito u nekima gdje se osjećao četnički uticaj, trebalo je organizovati žetvu napuštenih polja. I u jedinicama njihovim je nedostajalo političkih komesara. Sazvao sam sekretare svih bolničkih ćelija koji su, u svojstvu komisije, pretresali karakteristike svih članova KP i odabrali 11 drugova koje smo predali okružnom komitetu. U pismu drugu Ivanu Milutinoviću od 6. VIII 1941³³ obavijestio sam ga o tome što smo učinili i dodao:

Mišljenja sam da bi bezuslovno trebalo povući iz brigada nekoliko drugova koji nemaju u brigadama nikakvih naročitih funkcija. Ovdje je polje rada veoma široko i mogućnosti razvitka naših kadrova veoma su velike. Tim više što su mnogi od njih stradali u borbi, a nedovoljno iskorišćeni kao obični borci

Dva akcija »primopredaje« kadrova završila se nezgodno po mene! Kritikovan sam da sam prekoračio granice svojih kompetencija. Direktiva koju sam dobio na Zincaru bila je samo »direktiva«. Njeno izvršenje spada u nadležnost C.K., pa je rebalo da podnesem samo predlog C.K.-u, a ne da donosim i odluku. Kritiku sam primio kao opravdanu.

Istovremeno je otpočeo i napad naših brigada na Livno.

Nisam bio obaviješten o toj akciji niti je traženo bilo kakvo moje nagažovanje u sanitetskom obezbjedenju, mada je, kako sam kasnije saznao, vanjska operacija bila planirana mnogo dana ranije, pa i odlagana više puta. Kad sam u Glamoču čuo da je Livno oslobođeno, požurio sam odmah onamo i 6. vgusta uveče stigao na periferiju grada. Tu sam saznao da je sav grad u našim jkama, ali da se neprijatelj ipak drži još u jednoj kući. Produžio sam u grad nad ojim su vladale tišina i pomrčina. Odjednom, kad sam već prešao preko trga ,pred bolnice i našao se na jednom mostu, neko iz pomrčine presretne mi konja i oviče: »Bježi sa brisanog prostora!«. Bio je to neki borac iz crnogorskog ataljona koji mi je objasnio da sam na samoj meti ustaša i Nijemaca utvrđenih u zv. Mitrovićevoj kući, posljednjem uporištu neprijatelja. Uporište je daleko vega oko 100 m. Sreća moja što nisu mogli da me vide, ali je i topot moga konja logao da ih pobudi da izbace koji rafal po trgu.

Dvodnevni boravak u Livnu bio je veoma koristan za moj budući rad. Lako bi tek bilo da sam ondje bio prisutan od početka i za čitavo vrijeme uličnih orbi! Koliko ličnih iskustava bih mogao da prikupim!

U Livnu sam mogao još jedanput da se uvjerim u veliku vrijednost irurških mobilnih ekipa, pogotovo u akcijama za oslobođenje gradova. Napad a. grad je upravo idealna taktička situacija za upotrebu hirurške ekipe, jer se irurška pomoć može približiti i preko optimalnog roka, već na 1 - 2 sata poslije injavanja. U borbi za Livno hirurška ekipa (doktor Đura Mešterović i Herbert Iraus, medicinar Dani Popović, medicinska sestra Borka Demić i drugi)

³³ Arhiv CK SKJ br. 1018.

postavila se u samostanu Gorici, nepun kilometar daleko od periferije grada. A kada su naši bataljoni prodrli u centar i dok se još vodila borba za likvidaciju Mitrovićeve kuće, jedan dio ekipe sa Đanijem Popovićem prebacio se u sam grad do na 200 m od pomenutog uporišta. Veoma dobar i poučan potez!

Prije dolaska Vrhovnog štaba i proleterskih brigada, na čitavoj teritoriji Bosanske Krajine nisu dovođene hirurške ekipe ni u jednu borbenu akciju. Hirurška pomoć ranjenicima ukazivana je tek u bolnicama u dubini teritorije, po pravilu s velikim zakašnjenjem. Nije mi poznato da su hirurške ekipe u to doba postojale bilo gdje na drugim teritorijama, npr. u Hrvatskoj. Iskustva iz rada hirurških ekipa u akcijama na Borač i Rogaticu s proljeća 1942., pa u toku pokreta, pa na Kupresu i pogotovo u Livnu, bila su dovoljno ubjedljiva da budu uopštena. Drugo, za mene značajno, mada ne i novo saznanje, ticalo se rasporeda bataljonskih i brigadnih previjališta i uloge sanitetskog osoblja za vrijeme borbe. I na Livnu, kao i ranije, bilo je primjera da sanitet nije znao gdje mu je mjesto, pa zato ni borci ni ranjenici nisu znali gdje je sanitet. Posljedice su bile nekad kobne.

To su, dakle, bile čisto iskustvene osnove na kojima su počivali moji stavovi o organizaciji sanitetske službe u borbenim jedinicama, kako ću ih uskoro izložiti u referatu na petrovačkom ljekarskom kongresu i u Statutu sanitetske službe NOV i POJ.

Inače, u Livnu sam posvršavao sve tekuće poslove koji su u takvim prilikama obično ulazili u moj djelokrug: prikupljanje i raspodjela sanitetskog materijala, nabavka platna za zavoje (Čiča Janko je bio ovog puta vrlo darežljiv!) uspostava partizanske uprave u gradskoj bolnici (za upravnika sam odredio doktora Dejana Popovića) u kojoj smo zatekli dva ljekara, doktoru Mariju Morović i doktora Stanka Kukeca³⁴ i evakuacija ranjenika prema Glamoču. Ukupan broj ranjenika iz borbe za Livno, čini mi se, iznosio je oko 100. Bili su to relativno mali gubici, ako se uzme u obzir broj naših boraca i, pogotovo, ako se uporede sa vojno-političkim rezultatima koje nam je donijelo oslobođenje Livna.

Oko 10. avgusta vratio sam se opet u Glamoč. I pored sjajne pobjede u Livnu turobno raspoloženje vladalo je u Centralnoj bolnici. Vijesti o uzastopnim pogibijama proletera na Bugojnu i Kupresu, vijesti same po sebi strašne, dok su stigle do bolnice, postale su još strasnije. Broj ranjenika i bolesnika u bolnici popeo se na 600. Saznavši za te nedaće, a pod svježim utiskom dobrih i zlih iskustava iz Livna, u čvrstom ubjeđenju da za te nedaće ne možemo kriviti ni rđavu ratnu sreću, ni neprijatelja, nego najprije slabost naše sopstvene organizacije, ja sam se odlučio da Vrhovnog komandanta obavijestim o svojim zapažanjima i pogledima na protekle događaje. U mom pismu drugu Titu od 12. avgusta 1942. godine ja sam u stvari izrazio iskustvo, mišljenje i osjećanje cjelokupnog sanitet.-kog kadra u proleter.-kim brigadama, a pri tome nisam mogao da suspregnem ni neke lične emocije koje su nadamnom vladale još od fočanskog perioda. To pismo je sačuvano³⁵ i, pošto ga svrstavam među značajnije dokumente koje sam napisao za vrijeme NOR, smatram za korisno da ga na ovom mjestu reprodukujem u širim izvodima.

*^Svi su izginuli u petoj ofanzivi 1943. godine.

**^Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR knjiga 12 dok. 24.

U uvodu obavještavam Tita da sam štabovima proleterskih brigada već uputio pismo povodom velikih gubitaka u bolničarskom kadru za vrijeme posljednjih akcija i o mjerama kako da se ti gubici u buduće umanje³⁸. Zatim, prelazeći na pitanje odnosa komandnog kadra prema sanitetu, pitanje koje mi je izgledalo ključno, napisao sam:

Za vreme zatišja o sanitetu se govori sa podsmehom, za vreme borbe i kada navale ranjenici o sanitetu se govori kao dosadnom teretu! Oseća se opšta sklonost komandnog kadra da bolničarsko osoblje ili gura u borbeni stroj⁷ gde se očigledno onemogućuje za svoju pravu funkciju, ili ih se tretira kao kukavice, naziva ih se »pozadincima«, grobarima i još skandaloznijim imenom..... Takav stav ozbiljno potkopava moral našeg bolničarskog osoblja. Naši borci kategorički odbijaju da uđu u sanitet... Lekari su, osim malo izuzetaka, srozani na nivo previjača. Veoma malo se oseća njihova rukovodeća uloga u rešavanju sanitetskih pitanja. To potiče otuda što štabni lekari nisu stvarno organski povezani sa radom štaba, oni se izoluju sami ili, još češće, bivaju izolirani, kao »strano telo«. Vrlo retko se može susresti bliska saradnja između štaba i lekara po pitanju organizacije sanitetske službe pred borbu. Posledice takvog stanja naveo sam u glavnim potezima u pomenutom pismu.

Dalje, u pismu upoznajem Tita s mojom namjerom da napišem brošuru »Osnovi sanitetske taktike«, a potom »Statut o sanitetskoj službi« koje bismo izdali s njegovim potpisom i razaslali svim jedinicama da se znaju ravnati. Nagoviještena brošura nije se, nažalost, nikad pojavila, ali moj referat na petrovačkom bolničarskom kongresu predstavljao je nešto kao konspekt takve radnje te je tampan u »Vojno-političkom pregledu« decembra 1942. Statut sam sastavio 10. decembra - decembra i taj dokumenat je bio potvrđen od Vrhovnog komandanta 10. XII 1942. god.

Pošto sam se u pismu upustio u kritiku odnosa sanitet-komandovanje, nisam mogao da prećutim kako stoji sa tim pitanjem i na nivou samog Vrhovnog štaba. Nisam mogao da zaboravim razgovor, a još manje praktične posledice razgovora« - ustvari jedne apsolutno jednosmjerne i nepopustljive kritike, koju sam izdržao još u Foči od strane jednog člana CK, odnosno člana Vrhovnog štaba³¹ Cilj te kritike je bio da me »ubijedi« kako moje radno mjesto treba da bude u bolnici, a ne u štabu, jer, kako je on to pravnički vrlo duhovito tumačio, moja funkcija ne zove se referent saniteta Vrhovnog štaba, nego »pri« Vrhovnom štabu! Dakle, ovo zlokobno »pri« bilo je jače od logike i važnije od objektivnih interesa sanitetske službe u jednoj mladoj i revolucionarnoj vojsci! Stvarno, uzvajući Tita, svi članovi i ostali funkcioneri Vrhovnog štaba, skoro bez izuzetka, kao da su željeli da što dosljednije primijene duh i slovo ovog »pri«. Posljedica: ja sam povezanost između mene i Vrhovnog štaba, slaba informisanost saniteta o razvoju NOB u Jugoslaviji, o predstojećim borbenim operacijama, svodenje uloge referenta saniteta na funkciju upravnika bolnice itd. »Bolnica« je uopšte i u to vrijeme bila u očima našeg komandnog kadra sinonim za cjelokupnu sanitetsku službu! U vezi sa mojom ličnom funkcijom u pismu sam naveo:

³⁶ Zbornik dokumenata san. službe knj. 1 dok. br. 36.

³⁷ Termin »borbeni stroj« ovde je pogrešno upotrebljen. Misli se u stvari na »streljački stroj« (naknadna izmjena autora).

^ (Sreten Žujović-Crni)

I organizacija našeg Vrhovnog saniteta zahteva mnogobrojne dopune. Osnovni nedostatak leži u tome što sam ja u rešavanju mnogobrojnih, često puta veoma dalekosežnih sanitetskih pitanja, prepušten samome sebi. Dok napr. jednom upravniku bolnice, ili komandiru čete, bataljona brigade stoje pri ruci politički komesar, politički biro i partijska organizacija, čak i onda kad rešavaju daleko sitnija pitanja, dotle sam ja lišen svih tih saradnika ... Jedine ličnosti na koje sam upućen, to si Ti, drug Arsa, drug Milutin i drug Crni. Što se tiče naše saradnje ja moram da kažem da ni ona nije bila na potrebnoj visini. Sva pitanja mi smo rešavali nekako na parče, na brzinu. Krivica je do mene u toliko što ja nisam ta pitanja postavljao dovoljno energično čak i onda kada sam smatrao da situacija nije povoljna za njihovo postavljanje. Raspoložuci sa nešto vojničkog i političkog smisla ja sam se trudio da sanitetska pitanja ne postavljam apstraktno, u prvi plan, van okvira trenutne vojno-političke situacije. Greška je moja što sam ja u tim obzirima, u odustajanju i odlaganju otišao suviše daleko naročito ukoliko se odnosi na saradnju između mene i Tebe. Što se tiče druga Arse, tu stvar stoji sasvim drukčije. Drug Arso formalno »nema nikad vremena« za iole staloženi dogovor po sanitetskim pitanjima, on je u stanju da uopšte ne sluša što mu se govori, za njega sanitet postoji tek onda kad treba brže bolje izvršiti neku evakuaciju. O tome bih mogao prema potrebi da podnesem, naročito iz perioda Foče, obiman materijal.

U pismu štabovima proleterskih brigada i bataljona iznio sam da nam je sanitetski kadar u poslednjim akcijama desetkovan, a zbrinjavanje ranjenika veoma nedostatno. Uzroci: mjesto saniteta (previjališta) u borbi nije unaprijed određeno pa zato ostaje nepoznato, kako sanitetu tako i ranjenicima; sanitetski kadar, da bi pokazao hrabrost, istrčava u streljački stroj gdje ne može ništa napraviti, a izlaze se pogibiji; hirurške ekipe lutaju ne znajući gdje im je mjesto; ranjenici lutaju tražeći sanitet; izvlačenje ranjenika iz vatrene linije zakašnjava jer nema posebno određenih nosilaca ranjenika; ranjenike iznose borci, nevični ovom poslu grupišu se oko ranjenika i postaju zahvalna meta za neprijatelja itd. Polazeći od ovih slabosti i grešaka u pismu su precizirane mjere, kao »osnovna načela sanitetske taktike«. Insistiram: da komandant i sanitetski referent zajednički odrede mjesta svih sanitetskih punktova i da takav raspored bude naznačen u zapovijesti, kao posebna tačka; da se za iznošenje ranjenika odredi posebno ljudstvo; hirurška ekipa treba da bude uvijek mobilna, a u razvijenom stanju treba da bude postavljena tako da ka njoj dolaze samo oni ranjenici kojima je neophodna hirurška pomoć.

Kakav učinak su imala ova pisma na neposredni razvoj sanitetske službe?

Što se tiče sanitetskog kadra, već su mi na petrovačkom kongresu pričali drugovi da im je moje pismo štabovima dalo jaku moralnu podršku u nastojanjima da ulogu saniteta postave kako valja. Što se tiče štabova - ukoliko nisu bili opterećeni uvjerenjem da znaju sve i da je ono što oni odluče uvijek i najispravnije - mogli su iz tog pisma da izvuku ponešto korisnog za svoj rad. Rekao bih, međutim, da se tek u daljnjem toku ratnih događaja pokazalo da je moja avgustovska intervencija kod Vrhovnog komandanta bila opravdana i nepreuranjena. Statutom Sanitetske službe dobili su svi moji stavovi, ustvari elementarni principi ratnog saniteta, snagu zakona koji je znatno suzio prostor za proizvoljne i samovoljne postupke, mada je i tih bilo sve do kraja rata. Što se pak tiče moje funkcije u Vrhovnom štabu, u toj sferi se, sve do potkraj rata, nije ništa

bitno izmijenilo. Barem ne na bolje. Sta više, u jesen 1942. na Oštrelju, biću još jednom pozvan od dvojice članova Vrhovnog štaba na »razgovor« o mojim »nepravilnim« stavovima! Ali o tome će biti riječi kasnije.

Sada, tj. polovinom avgusta, došlo je na red pomjeranje Centralne bolnice od Glamočkog polja, preko Rora, Crnog Vrh i Prekaje do Drvara. Sasvim neočekivano, ispriječće se u tom poduhvatu neke poteškoće, srećom fiktivne prirode i pomalo šaljive³⁹. Doktor Božović, koji je nekoliko dana ranije krenuo u Drvar, kao izvidnica, javlja mi u Glamoč o rezultatima njegovih razgovora sa nekim rukovodiocima u Drvaru. Oni mu rekoše, prvo, da se sprema nekakva ofanziva neprijatelja na ovu teritoriju, drugo, da nemaju tačne podatke o paviljonima koji su izgrađeni ili se grade za bolnice, pa zato ne mogu precizirati gdje bi se Centralna bolnica mogla smjestiti i, treće, da je i sama Prekaja nesigurna jer da je ugrožena od četnika iz sela Crni Vrh! Takva obavještenja ijelovala su kao hladan vjetar poslije optimističkih uvjerenja i obećanja koja sam čuo od Koste svega desetak dana ranije na Cincaru. Pošto je glavina bolnice već stigla u Prekaju, a sada je došao u pitanje ne samo daljnji pokret ka Drvaru nego i opstanak u samoj Prekaji, za koju je Košta rekao da je »najbezbednije selo lobodne teritorije«, morao sam da krenem najhitnije za Drvar. Dva dana na onju. Već na prolazu kroz Prekaju vidjeh krajiško čudo: omladinske radne rigade pod crvenim zastavama i s pjesmom kreću na žetvu u Sanicu. Nikada eću zaboraviti onaj zanos krajiške omladine, u reskom kontrastu sa melodijom unom neke elegije koja se vjekovima taložila u duši jednog napaćenog, ali onosnog naroda.

Pa ko je mogao i ko je smio da u Drvaru, ustaničkom i gordom, dadne riako paničnu procjenu situacije?

Sa drvarskim rukovodstvom sporazumjeli smo se ovako:

- oblast oko planina Snetice i Klekovače ipak je najbezbednija;
- bolnicu ćemo privremeno smjestiti u selo Driniće u Petrovačkom polju, /e dok se ne izgrade paviljoni u Klekovači. U slučaju potrebe mogli bismo olnicu iz Drinića brzo evakuisati u šumu.

Dan dva poslije tih razgovora, prednji ešloni Centralne bolnice stigli su u »rvar. Na ulazu u grad, na mostu preko Unca žene i omladina ustaničkog i •oleterskog Drvara priredili su proleterima Srbije i Crne Gore trijumfalan i ^zaboravan doček: zastave i marame, transparenti i govori, kreveti i pogače. :ed nama je bio sasvim vidljiv jedan nov kvalitet naše borbe: organizovana, irodna, demokratska država. Komanda mjesta, narodnooslobodilački odbor, asovne organizacije omladine i žena — sve je to funkcionisalo efikasno i s avim unutrašnjim sadržajem.

U pismu drugu Titu od 16. avgusta⁴⁰ naveo sam: »Ranjenici su posvuda ičekani od naroda na takav način kakav još nismo doživjeli za ovu godinu irbe«.

³⁹Zbornik dokumenata sanit. službe NOR, knj. 12 dok. br. 25.

⁴⁰Zbornik dokumenata san. službe u NOR, knj. 12 dok. br. 25.

Pa, odakle su potekle ove priče o »nesigurnosti naše teritorije«? One se mogu objasniti >amo kao »partizanska diverzija«: nekome zaparloženom pozadincu, a takvi su se već u ono doba tu i tamo pojavljivali, nije išlo u račun ča mu tolika masa ranjenika unosi nemir, probleme i neprilike, pa, ko veli, da ih malo uplašim ne bi li pošli nekamo dalje! Seretska posla.

Već u drugoj polovini avgusta glavnina Centralne bolnice prevagnula je preko planinskog sedla Oštrelja i napokon se smirila u Petrovačkom polju. I na toj, završnoj etapi, bili smo svjedoci dirljivih scena gostoljublja za koje smo, poslije Drvara, mislili da su neponovljive.

Glavni dio bolnice, koja je tada brojala oko 700 ranjenika, bolesnika i personala, smjestio se u selo Driniće, na sjevernom podnožju planine Klekovače. Drinići su bili ustaničko, ali nepopaljeno i relativno imućno selo. Porodice - sjećam se dobro uglednih i gostoljubivih porodica Kecmana, Balabana i Banjaca - prosto su se otimala koja će više primiti ranjenika. Ishrana, ta velika briga u toku čitavog pokreta, skinuta je s dnevnog reda. Svakog dana dolazile bi u Driniće povorke žena iz okolnih sela sa poklonima hrane. Ali, još ljekovitije od njihovih pogača i pita djelovale su na ranjenike suze i riječi izgovorene u jednostavnom, ali iskrenom i snažnom patosu, tipičnom za ono vrijeme: »Braćo naša mila, došle smo da vidimo vas koji ste dali svoju krv za našu slobodu. Iz velike daljine ste došli k nama. Gdje su Srbija i Crna Gora, a gdje je Krajina! Vi ste ostavili vaše drage da bi se borili ovdje za nas. Sada smo vam mi i majke i sestre«

U pismu od 23. avgusta⁴¹ izvijestio sam druga Tita:

Doček koji je narod Krajine priredio našim proleterima bio je zaista veličanstven i uzbudljiv, nešto što mi još nismo sreli ni doživeli za ovu godinu dana borbe. Vjerujem da će uspomena na taj doček izvršiti snažan uticaj na moral našeg ranjenika. Vojnički visok duh, organizovanost pozadine, elastičnost u radu, izvanredna briga za bolnice poslužice nam svima koji smo ovde kao uzor. I mi u sanitetu imaćemo mnogo štošta da naučimo. U toku celog puta bolnica je održavala 5 kulturnih priredaba pred narodom, koje su se pretvarale u manifestacije.

Tako se završilo mukotrпно putovanje ranjenika proleterskih brigada od bosansko-hercegovačko-crnogorske tromeđe do Bosanskog Petrovca, putovanje dugačko oko 500 km. Ako računamo od 24. juna, pokret je trajao, sa kraćim prekidima, ravno 50 dana, a ako računamo od 10. maja tj. dana kad je bolnica napustila Foču, onda izlazi da su ranjenici bili u pokretu 94 dana. Što na nosilima, što na konju, a najviše pješke, savladane su planine: Pivska planina, Vučevo, Zelengora, Treskavica, Ivan, Bitovnja, Raduša, Cincar i Oštrelj, a broj raznih dolina, jaruga i vrtača, ne bi se mogao ni registrovati. U tome maršu raspolagali smo sa svega 150 km ceste. Sav ostali put otpada na brdske staze. Skoro polovina vremena provedena je izvan naselja, pod vedrim nebom. Zahvaljujući prije svega ofanzivnoj aktivnosti brigada, dinamici kojom se bolnica kretala, a tu dinamiku je Vrhovni štab prilagođavao opštoj operativnoj situaciji i, ne na posljednjem mjestu, privrženosti stanovništva, bolnica nije bila nigdje ozbiljnije ugrožena od

⁴¹"Zbornik dokumenata san. službe NOR, knjiga 12, dok. br. 27.

neprijatelja. Povremeno dejstvo avijacije (na Treskavici, u Prozoru i na Cincaru) i prodor ustaša cestom Kupres - Šujica, nanijeli su nam nešto gubitaka, ali, u cjelini uzevši, bolnica je sačuvala svoj integritet. Na otkrivenim terenima kretalo se isključivo noću. Moral ranjenika, i pored svih patnji, bio je uvijek na visini. Svaki predah iskorišten je za intenzivan kulturno-politički rad i za sređivanje međuljudskih odnosa. Ogroman doprinos uspjehu ovog pokreta dalo je sanitetsko osoblje. Radi pravilne ocjene njegovog doprinosa treba imati u vidu samo jednu činjenicu: poslije napornih marševa, za vrijeme kojih su naše bolničarke nosile i podupirale ranjenike, za njih, bolničarke, nije nastupalo vrijeme za odmor. Naprotiv, tek je tada otpočinjao njihov rad: pranje zavoja, sterilizacija, previjanje, podjela hrane, nabavka vode itd. Neka čitaočeva saosjećanja s njihovim mukama budu skromno priznanje njihovom samoprijeoru.

Veliki pokret Centralne bolnice donio je nama ljekarima dosta značajnih medicinskih i sanitetsko-taktičkih iskustava. Morali smo unekoliko izmijeniti naše predstave, stečene u školi, o granicama ljudske fiziologije, o izdržljivosti i moći čovjekovoj, predstave o »neophodnim« uslovima za liječenje i tome si. Morali smo priznati da su te granice znatno šire nego što smo mislili. Uvjerili smo se da, suprotno svim pravilima, nije nemoguće liječenje i u pokretu, da nije nemoguće, kad drugi oblici rada nisu više mogući, da se i pokretom rješava edno od najtežih pitanje partizanskog ratovanja obezbjeđenje ranjenikovog iivota od uništavajućih nastojanja neprijateljevih. Ta iskustva će nam pomoći da, jet mjeseci kasnije, zauzmemo stav u dilemi, da li da 3 000 ranjenika i bolesnika >stavimo na teritoriji Bosanske Krajine ili da ih pokrenemo ka Neretvi.

IX

Dolaskom u Bosansku Krajinu kao da smo se približili našem ljekarskom dealu: mirovanju ranjenika! Mirovanje, kao glavni preduslov liječenja i »zdravljenja. Petomjesečno mirovanje u Bosanskoj Krajini je činilac koji je imao trategijski značaj, jer je on, sam po sebi i nezavisno od svega ostalog, bio >dljučujući za izliječenje i povratak u borbene redove nekoliko stotina teških anjenika. AH, mirovanje, mada toliko blagodatno napaćenim ranjenicima nije iio sve što je Krajina pružila narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Već u to .oba Krajina je predstavljala izgrađenu i uređenu pozadinu, pravu operacijsku isnovicu ne samo za domaće partizanske jedinice nego, što je s vojnoteoretskog tanovišta još interesantnije, i za jednu pokretnu operativnu grupu kakvu su redstavljale proleterske brigade koje nisu imale »svoje« pozadine. Tu je tnkcionisala politička i vojna vlast: narodnooslobodilački odbori, društvene rganizacije, komande mjesta, skladišta hrane, radionice oružja i sanitet.

Osnovna karakteristika saniteta u Bosanskoj Krajini, kakvog smo zatekli vgusta 1942. godine, jeste visoka razvijenost njegove teritorijalne, pozadinske omponente, na izvjesnu štetu trupne komponente. O ovoj disproporciji biće ocnije nešto više riječi.

Koncepcija izgradnje bolničke mreže zasnivala se na korišćenju prirodnih jzbjednosnih uslova kakve su pružali planinsko-šumski masivi Grmeča,

Smetice i Klekovače. Ta koncepcija bila je realizovana izdašno i veoma rano. Da li je to bio rezultat dalekovidnijeg planiranja ili ne, nije ovog časa bitno, tek valja istaći da je Operativni štab za Bosansku Krajinu bio u mogućnosti da već prvih dana po dolasku Centralne bolnice stavi ovoj na raspolaganje tri šumske bolnice: jedna u Otaševcu, na južnoj padini Klekovače (kapaciteta 100 kreveta), druga u Šlatini, na sjevernom podnožju iste planine (kapaciteta 80 kreveta) i treća u Šobotovcu, na južnoj strani Grmeča (kapaciteta 80 kreveta). Kakva raskoš! Osim toga, na jugoistočnom podnožju Osječenice, iznad sela Torbića, bila je također izgrađena jedna brvnara, predviđena za bolnicu ili skladište, do čije upotrebe nije ni došlo. Kad se uzmu u obzir još i bolnički kapaciteti na Grmeču (šumske bolnice »Centralna«, Korićanica, Lastva i druge), može se steći predstava o zapanjujućoj veličini građevinskog napora Krajine samo u izgradnji bolnica, odnosno o stepenu pripravnosti ove teritorije da prihvati i jedan iznenadni priliv ranjenika bilo s koje strane.

Ipak, i pored svih pomenutih povoljnih okolnosti koje smo zatekli, pred nas se već od prvog dana postavilo mnoštvo novih i složenih zadataka:

- sređivanje Centralne bolnice (definitivni smještaj, izgradnja kapaciteta koji nedostaju, unutrašnja organizacija, disperzija);
- pripremanje ljekarskog kongresa;
- izrada statuta sanitetske službe;

Sve njih trebalo je rješavati i to ne po ovom redoslijedu nego takoreći simultano. U međuvremenu ubacilo se i nekoliko vanrednih zadataka: sanitetsko obezbjeđenje bihačke operacije i napada na Grahovo; borba sa epidemijom trbušnog i pjegavog tifusa; učešće na prvom zasjedanju AVNOJ-a itd.

Ponajprije, morali smo odlučiti o definitivnom smještaju Centralne bolnice. Da li uslijed apriorne opreznosti ili uslijed već pomenutih glasina o nesigurnosti ove slobodne teritorije, tek, u svakom slučaju, ovolika koncentracija ranjenika izazivala je u meni zabrinutost. Zato smo, već od Drvara pa nadalje, nastojali da postignemo što veću rastresitost bolničkih odjeljenja, iako nam je to stvaralo poteškoće u rukovođenju. Tako smo u Drvaru, koji je raspolagao primamljivim stambenim fondom, ostavili samo jedan dio pokretnih ranjenika. Drvarska bolnica će funkcionisati do kraja našeg boravka u Krajini kao jedno od odjeljenja Centralne bolnice i kao prihvatnica sa livanjskog i grahovskog pravca.

Teške, nepokretne ranjenike, sa prognozom dužeg liječenja, izdigli smo u šumski paviljon na Otaševcu, (planina Klekovača), smatrajući ovaj objekat kao najnepriступaćniji i zato najsigurniji. U to odjeljenje, koje će djelovati do kraja krajiškog perioda kao »odjeljenje teških« Centralne bolnice, rasporedio sam drugaricu doktor Julku Mešterović kao šefa, i doktora Franza Kleinhappel⁴² kao hirurga.

Tako smo u selo Driniće stigli već prilično rasteraćeni, ali još uvijek sa glavninom bolnice. Kako su Drinići mogli biti lako izloženi bombardovanju, pa i

⁴² Dr Franz Kleinhappel, porijeklom Austrijanac, radio je desetak godina do rata kao hirur u Banja Luci. Početkom 1942. stigao je među partizane u Centralnoj Bosni. Pošto sam dočuo za njegove kvalitete kao hirurga, a da Krajišnici još nisu uspostavili odnos većeg povjerenja prema njemu, ja sam ga početkom avgusta, »ugrabio« i svrstao u kadar Centralne bolnice. Od tada pa nadalje, dr Kleinhappel je časno ispunjavao ulogu partizanskog hirurga. Danas je generalmajor JNA u penziji.

iznenadnom prodoru neprijatelja cestom od Ključa, to mi je sve nalagalo da smještaj u tome naselju ocijenim kao »privremen«, pa sam u tom smislu izvijestio i druga Tita u pismu od 16. VIII. 1942. Trebalo je, dakle, što veći broj ljudstva iz Drinića, gdje je vladala prilična stiska i gužva, razmjestiti po okolnim mjestima i, drugo, trebalo je pobrinuti se za izgradnju još jednog odjeljenja za teške ranjenike na nekom »sigurnom mjestu«, osim onog u Otaševcu.

Radi razmatranja svih tih pitanja odmah sam pojahao preko planine Grmeča u Operativni štab za Bosansku Krajinu. Nije mi bilo teško da ga pronađem jer sam se dan ranije susreo u Bosanskom Petrovcu sa referentom saniteta tog štaba, doktorom Vašom Butozanom, po struci veterinarom, pa smo sad putovali zajedno. Tako sam za vrijeme jahanja imao zadovoljstvo da upoznam ovog dinamičnog i veselog čovjeka, a i sanitetske prilike u Krajini. Prema Vasinom kazivanju, oni su težište svog rada postavili na izgradnju bolnica u planinama. Tu su im koncentrisane i glavne kadrovske snage. Nestašica je velika u hirurzima. U odredima i brigadama imaju tek ponekog medicinara, inače su im referenti saniteta iskusniji priučeni bolničari. Nešto poput naše mobilne hirurške ekipe nemaju uopšte. Snalaze se tako što uoči svake akcije izvuku nekog ljekara iz bolnice koji obrazuje previjalište u rejonu akcije. Evakuacija sa bojišta vrši se seljačkim kolima, kojih u takvim situacijama ima uvijek dovoljno pa i napretak. Odnos štaba prema sanitetu, po Vasinom mišljenju, vrlo je dobar.

Poslije četiri sata kaskanja kroz lijepe grmečke šume i proplanke stigismo u Operativni štab, na sjevernoj padini planine. Bio sam zadivljen smještajem: veliki drveni paviljon na sprat s pomoćnim zgradama, usred bukove šume, pričinio mi je kao lovački dvorac ili planinski dom negdje u Sloveniji. Vladala je živost: stizali su i bivali otpremeni kuriri, postrojavale se straže, podnosili raporti, a pisaće mašine su ključale kao žune u šumskoj tišini. Pa ipak, iznad svog tog iomešanja vladao je tu i nekakav meni prijatan red. Pa tek redovni broci! Dosta nesa, dosta hljeba i, zamislite, palačinke! Pa tu se živi baš po »štapskom«. Mi, iošljaci iz Crne Gore, izgledali smo prema Krajišnicima kao nomadi, kao Tatari, škočanjani i ispošćeni golom čorbom i polusvarenim mesom, bez soli i hljeba.

Tog dana je cijeli štab bio na okupu: komandant Košta Nad, politički komesar Osman Karabegović, s kojim sam se znao sa medicinskih studija u Beogradu, i načelnik štaba Branko Poljanac. U blizini je bio i Oblasni komitet rCPJ sa Đurom Pucarom — Starim.

O nizu pitanja koja smo pretresli bilo je zaključeno:

1. Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba ustupaju se već izgrađeni šumski paviljoni u Slatini i u Šobotovcu. Ukoliko nešto treba da se u njima sredi ili logradi, to će učiniti komanda mjesta, odnosno narodni odbor u Bosanskom Petrovcu.

2. Snabdijevanje bolnice hranom treba da teče uglavnom preko komande mjesta u Bosanskom Petrovcu. Za odjeću, obuću i posude treba da se pobrine Vrhovni štab, jer tih stvari u Operativnom štabu nema.

3. Izgradnja nove bolnice. Zamišljeno je da se na planini Klekovači izgradi bolnica sa 600 kreveta kao specijalna bolnica proleterskih brigada, kako bi se

oslobodili i vratili svi kapaciteti koje je Krajiški štab sada ustupio za proletherske ranjenike. Osim toga, u koncepciju nove bolnice uključena je i ideja da se u nju, u interesu bezbjednosti, smjeste svi ranjenici iz Petrovačkog polja. Drugovi u štabu su procijenili da bi se moglo mobilisati oko 1.000 seljaka koji bi mogli da izgrade 10 paviljona u roku od 20 dana. Moja je zadaća da odaberem užu lokaciju za novu bolnicu negdje u rejonu Jasikovac - Crni Potoci, a sve ostalo je u rukama Operativnog štaba, odnosno komande mjesta u Petrovcu.

Sa ovakvim zaključcima bio sam i više nego zadovoljan, iako će oko njihove realizacije, kao što to obično biva, iskrsnuti prilične poteškoće, pa i nesporazumi između mene i drugih odgovornih faktora.

Kad sam se već zatekao u Grmeču, iskoristio sam priliku da pogledam i krajišku tzv. »Novu« Centralnu bolnicu. Pojahali smo na zapad cestom Sanski Most - Krupa. Kod sela Majkići skrenuli smo sa ceste poljskim putem na jug oko 2 km i na samom rubu šume bude mi pokazan jedan paviljon koji je služio kao prihvatnica za ranjeničke transporte, odnosno za pretovar sa kola na nosila. Tu je radio Kazo Barila, medicinar, a negdje sam tu susreo i doktora Ivu Kralja, ljekara iz Banijskog odreda. Odatle, dalje na jug, peli smo se oko pola sata jednom veoma strmom okomicom do same bolnice: kompleks drvenih paviljona sagrađenih od balvana, dobro zaštićen šumom od ugleda iz vazduha. Građevinski je sve bilo impresivno, ali, što se tiče hirurškog rada, stekao sam utisak da nije bilo dosta aktivnosti. Pao mi je u oči znatan broj zapuštenih ranjenika sa osteomijelitom i u septičnom stanju. Rad oko njih se svodio na beskrajna previjanja. U šumi pokraj bolnice bilo je već podosta nadgrobnih krstova. U bolnici je radio mladi doktor Zdenko Kraus, tada još početnik u hirurgiji, ali okretan. Saznajem da osim ovih paviljona, gde su bili skoncentrisani teži ranjenici i bolesnici, u Grmeču na raznim stranama postoji, ili je u izgradnji, još nekoliko sličnih bolničkih objekata (Korićanica, Lastva, Risovac i dr.).

Na kraju ove posjete u meni se još više učvrstio utisak da organizacija saniteta na ovoj teritoriji, gledana u cjelini, ima pretežno »pozadinski« karakter, da je i suviše statička, da je interes bezbjednosti prevagnuo nad interesima medicine, pogotovo nad interesima hirurške pomoći. Šta bi trebalo učiniti da bi cjelokupna organizacija postala dinamičnija, gipkija, bliža ranjeniku? To mi se pitanje postavilo, ali odgovora još nisam imao.

Po povratku u Petrovac izvijestio sam druga Tita pismom od 23. VIII 1942. O rezultatima razgovora sa drugovima u Operativnom štabu. Istovremeno sam obavijestio i njega i ekonomski odsjek Vrhovnog štaba o velikoj oskudici odjeće 1 posteljine u našoj bolnici⁴³. Upoređenje između snabdjevenosti naše Centralne bolnice i stanja koje sam u tom pogledu vidio u krajiškoj bolnici ispalo je vrlo nepovoljno po nas. Apelovao sam da neko od drugova iz Ekonomskog odsjeka dođe u Driniće i da se lično uvjeri u pravo stanje.

Radi rasterećenja Drinića odvojili smo odonud sve invalide i rekonvalescente i preselili ih u sela Vodenicu i Skakavac (na cesti Petrovac - Krupa). U toj grupi rekonvalescenata počeli su da iskrsavaju tipično pozadinski psihološki

⁴³Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

problemi: gundanje, nezadovoljstvo, dosada, želja da budu neprestano maženi, lutanja po selu i sitne krađe. Protiv ovih pojava reagovao sam u jednom pismu Vrhovnom štabu pretjerano grubo i bez dovoljnog razumijevanja njihove suštine. Srećom, Vrhovni štab nije moje prijedloge usvojio.

Sada je došlo na red, kao najhitniji zadatak, da se pronađe gradilište za novu bolnicu u planini Klekovači. Sa Gojkom Latinovićem, komandantom vojnog područja, Milošem Kecmanom - »Vojskom« i Vidom Zorićem građevinskim tehničarem, pretresli smo šumski predio Jasikovac - Crni potoci, te pronašli pogodan teren i to na završetku šumskog željezničkog kolosijeka koji se od stanice Vrletina, od pruge Oštrelj-Srnetica, odvaja prema jugoistoku. Povoljni uslovi: stara, visoka šuma omogućuje maskiranje; vode ima u dovoljnoj količini na samom mjestu; željeznička pruga omogućuje relativno lak dotur materijala za izgradnju, a pogotovo će dobro poslužiti za transport ranjenika. Mjesto se zvalo »jasikovac«, pa će tim imenom biti krštena i buduća bolnica. Komanda mjesta i narodnooslobodilački odbori preuzeli su na sebe mobilizaciju radne snage. Stvoren je i poseban odbor za izgradnju i stručni rukovodilac na gradilištu biće Vid Zorić, a kasniji ing. Desa Jovanović, iz Tehničkog odsjeka Vrhovnog štaba.

* * *

Tek što smo pokrenuli izgradnju jasikovca, moradoh se prebaciti na drugi posao koji nije smio dalje da se odlaže. Ljeto je na izmaku, vojno-politička situacija vrlo povoljna, nove jedinice se svakodnevno stvaraju, a s njima iskrsavaju i novi problemi organizacije sanitetske službe. Sve mi je govorilo da je došlo vrijeme da se pristupi pripremama za ljekarski kongres, o kome mi je ideja pala na um još na Treskavici. O tome sam već razgovarao sa Vašom Butozanom. Njemu se ideja veoma dopala i smatrao je sasvim ostvarljivom. Petrovac je najpodesniji, a on (Vaso) preuzeće tehničku organizaciju. Ostalo je još da dobijem pristanak od druga Tita.

Posljednjih dana avgusta uputih se iz Petrovca čak u Glamoč, gdje je tada boravio Vrhovni štab. Jašući dobro poznatim i pomalo već monotonim putem Drvar-Prekaja-Rore-Glamoč imao sam prilike da razmišljam o svemu što treba da Titu kažem i što bi me on mogao da pita. Najviše sam strepio kako će protumačiti moje »protestno« pismo od 12. avgusta.

Tita zatekoh u jednom usamljenom mlinu (vodenici) sagrađenom od kamena, na sprat, na jugoistočnoj strani grada, zapravo izvan grada. Obavijestio sam ga o svim događajima za ovih mjesec dana, tj. od našeg posljednjeg susreta na Cincaru do danas, a onda sam prešao na pitanje kongresa. Bio sam siguran u opravdanost svojeg projekta, ali nisam bio siguran da li ću moći da ga objasnim i odbranim pred Titom. Nije lako opravdati zahtjev da se toliki ljekari povuku iz jedinica, makar i na dvodnevno zasjedanje, jer, i pored relativnog mira oko slobodne teritorije, vrag ne spava i svašta se može dogoditi u jedinicama. Kao i uvijek, on je pažljivo i mirno slušao izlaganje. Naročito sam podvlačio politički značaj i eventualne reperkusije kongresa među našim ljekarima u okupiranim gradovima. S neskrivenim zadovoljstvom drug Tito je prihvatio ideju, obećao mi da će na Kongres poslati nekoga iz Vrhovnog štaba da pozdravi delegate i da će

obezbijediti jednu emisiju preko radio stanice »Slobodna Jugoslavija«. Poslije njegovih riječi, kao da sam dobio krila. O mom patetičnom pismu nije bilo govora!

Od Glamoča sam skoknuo jednim kamionom do Mrkonjić Grada koji je baš tih dana bio oslobođen. Ne sjećam se da sam na tome putu vidio ili doživio nešto značajno te sam se već 1. septembra obreo ponovo u Petrovcu. Brže bolje sam napisao poziv za kongres »Svim ljekarima na oslobođenim teritorijama Jugoslavije«⁴⁴. Već u samom proglasu nastojao sam da naglasim da će kongres, osim stručno-organizacionih pitanja, morati da razmotri i pitanje mobilizacije ljekara iz neoslobođenih gradova u narodnooslobodilačku vojsku. Kongres sam sazvaio za 25. septembar, a poziv je oduševljen 3. septembra! Rok zaista kratak. Takvu naglost mogu objasniti ne samo svojom ondašnjom mladalačkom nadobudnošću, nego, prije svega, strahovanjem da se u onoj, trenutno vrlo povoljnoj vojnoj situaciji što god ne poremeti, pa da ideja o kongresu sasvim propadne.

Za kongres imao sam da spremim i svoja dva referata »Ljekari u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije« i »Organizaciona pitanja našeg saniteta«. Bio bi to sasvim dovoljan penzum za jednog čovjeka i to za dva mjeseca, a nekmoli za dvadeset dana rada koliko sam imao pred sobom. Pisao sam na parče i s prekidima, jer mi raznovrsni poslovi i kojekakve vještački izazvane neprilike ne dadoše da postignem punu koncentraciju i kontinuitet u radu.

Prije svega, Jasikovac.

Rad je otpočeo 19. septembra 1942.

Ogroman je to objekat. Da li ćemo, i pod najpovoljnijim okolnostima, moći da ga završimo prije nego što počnu kiše i snijegovi? Šuma i visoka planina oko gradilišta na visini od 1.000 m. Požurio sam gore i našao sve kako ne valja. Mada sam još u početku predupređivao drugove u odboru od eventualne nekoordinovanosti u organizaciji rada, ipak se desilo:

- 80 radnika — seljaka poslato je u šumu bez alata. Mobilisalo ih iz sela onako po soldački, a da im se nije reklo ni kuda idu ni po što;
- 10 tesara poslato je iz Drvara prije vremena, kada za njih još nije bilo posla, pa su se morali vratiti kući;
- ishrana nije bila organizovana, tako da je 180 radnika prva 3 dana doslovce gladovalo, a i kasnije, obrok se sastojao od neslane čorbe i 250 grama mesa dnevno. U pismu od 8. septembra⁴⁵ izvijestio sam o tome Operativni štab i tražio da članovi odbora za izgradnju bolnice budu oslobođeni svih drugih dužnosti, da bi mogli djelotvorno da rukovode poslom. Tražio sam da se pošalje i jedan politički komesar, Krajišnik, i da se poboljša ishrana.

Sa svoje strane poslao sam gore jednog bolničara. Nešto kasnije uputio sam na gradilište i jednu »kulturnu ekipu« sastavljenu od invalida - proletera. Ekipa

⁴ Zbornik dokumenata San. službe, knjiga 1 dok. br. 37.

⁴⁵Zbornik dokumenata san. službe NOR, knjiga 1 dok. br. 39.

je dobro došla. Dala je nekoliko priredaba (skečevi, pjesme, političke informacije) te je mnogo doprinijela stabilizaciji dobrog raspoloženja među graditeljima. Stanje se uskoro poboljšalo i radovi su bolje napredovali.

Od Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba, s potpisom druga Ivana Milutinovića, dobio sam pismo od 13. septembra⁴⁶ u kome se odgovara na moj referat od 23. avgusta i u kome se od mene traži:

- da povedem istragu kuda" je nestao veći broj konja od početka pokreta iz Vrbniče do danas:

- da se straže oko bolnica formiraju od drugova koji su ozdravili, ali nisu sposobni za borbu;

- da se prekršioi partizanskog ponašanja predaju Komandi mjesta gdje će im se suditi;

- da se šalje svakih 15 dana izvještaj kako ide sa izgradnjom bolnice.

Obavještavaju me da je tih dana poslato u bolnicu raznih stvari: šećera, makarona, pirinča i raznog materijala za odijelo i veš i da će biti poslata veća količina eksera.

Nestanak konja?!

O sudbini konja koji su nestali na maršu dugom 500 km, ne bi bila u stanju da pruži podatke, dabome, ni najbolja detektivska služba svijeta, a kamo li ja, sam cat. Zna se samo da su konji nosili ranjenike preko brda i dolina, da su putem gladovali, ugibali i nestajali u šumama ili - u komorama brigada! Nikog nije bilo da se o njima stara osim ranjenika koji su ih jahali.

Ivanovo nastojanje da se »istraži« kud su i kako nestali ti konji, spadalo je u ategoriju etatiističkih iluzija, te je udaralo u prazno.

U isto vrijeme pokrenuo sam i list »Ranjeni partizan«. Prilike su iziskivale a stvorimo jedno glasilo preko koga bi ranjenici mogli da ispoljavaju svoja ispoloženja, svoju inicijativu u organizovanju cjelokupnog života unutar olnica, preko koga bi mogli da se usklađuju i odnosi između ranjenika i anitetskog osoblja. A neusklađenih odnosa bivalo je. Najčešći povodi: neki anjenici su zahtijevali da ih se svaki dan previja, da im se vade po svaku cijenu geleri«, pa, ako to ljekari po svojoj savjesti nisu htjeli da im čine, bivali su umnjičavi kao saboteri! I oko podjele hrane znale su da se raspire svađe. Bilo je aista ljekara sa »građanskim« navikama, ali je i toj smetnji valjalo prilaziti s više bazrivosti i strpljenja.

Raspis za saradnju uputio sam svim ranjenicima, političkim komesarima i ekarima partizanskih bolnica⁴⁷. Odziv je bio odličan. Redakcijska grupa ladmila Ivković, slikari Vuko Radović i Pivo Karamatijević) uredila je i izdala rvi broj. Materijal za drugi broj »Ranjenog partizana« propao je u četvrtog fanzivi.

Ali, u pripremama za kongres nisu me ometali samo ozbiljni i korisni oslovi. U životu, uopće, čovjeku nije nikada teško pod bremenom korisnih Dslova. Ali, onih drugih? Tako je bilo i ovdje. Postajali smo država. U

⁴⁶ Zbornik dokumenata san. službe NOR, knjiga 12, dok. br. 32.

⁴⁷ Zbornik dokumenata San. sl., knjiga 1. dok. broj 33.

najboljem smislu riječi. Ali država mora imati i svoje naličje: pozadinu, činovnike i ljude koji se dosaduju u dokolici, koji iz prikrajka motre što drugi rade, pa zapitkuju, peckaju i spletkare. Kao da se ljudski rod uopšte dijeli na dvije velike grupe: na one koji s oduševljenjem rade i one koji s puno duha i vještine podmeću klipove. Tako je to počelo i u Bosanskom Petrovcu, onog septembra hiljadu devetsto i četrdeset druge godine.

Usred naših naprezanja da kongres što bolje uspije dopriješe nam glasovi: »Šta to hoće taj naš sanitet, kud on to istrčava? Umjesto da se bavi svojim poslom, da liječi bolesnike, on priprema nekakve kongrese. Ta kakav kongresi? To može biti obična konferencija, a ne kongres. Ko im je dao pravo na kongres?«

Iako mi je bila poznata izreka o »karavanu koji prolazi«, ipak, u ono doba, nisam bio kadar da ostanem ravnodušan prema takvim govorkanjima. Potajno, u samome meni, razjedalo me, ali sam izlaz našao u još jačem zatezanju svoje radne tetive: kongres mora uspjeti, baš uprkos! Pomogla mi je i Krajina: pokraj mojeg stana, drumom zaprašanim uslijed suve i tople jeseni, pokraj šljivika povijenih plodom do zemlje, promicale su danima i noćima omladinske radne brigade ka Šanici i natrag, ne umorne nego premorene, ali osokoljene svojom pjesmom i idealima naše borbe. Pred njihovom primjernom čistotom, nepatvorenom kreposti, postajale su mi ništavne sve intrige.

* * *

Najzad, savladah obadva referata. Pisao sam ih, najrade, u prirodi, u osami, što dalje od nekih pakosnika. Bio sam zadovoljan s tim spisima, naročito s onim o organizacionim pitanjima. Stekao sam samopouzdanje da je moja argumentacija čvrsta.

Dvadesetog septembra poslao sam kurira u Vrhovni štab koji se tada nalazio čak na Mliništu. U pismu drugu Titu zamolih ga da pročita i odobri referate, da pošalje na kongres predstavnika Vrhovnog štaba, da nam se za kongres dodijeli jedno prevozno sredstvo i stenograf, da se upute glumci i da se štampariji izda nalog da nam štampa referate, jer se na naše dosadašnje molbe oglušila da nam pomogne. Već sutradan, 21. IX 1942. drug Tito mi odgovara:

Šaljem ti natrag referate, ali bih te molio da mi ih poslije Kongresa pošalješ da bi ih mogao iskoristiti za »Slobodnu Jugoslaviju«. Referati su dobri, tako da nisam imao šta ispraviti. Za našeg političkog delegata na kongres poslali smo druga Cika Janka⁴⁸ a za vojnog predstavnika druga kapetana Veljka⁴⁹. Želim mnogo uspjeha radu vašeg kongresa. ...

To pismo mi je bilo istinska nagrada.

Uoči kongresa, 24. septembra 1942. godine, zavladała je Bosanskim Petrovcem svečana atmosfera. Grad je blistao čistoćom. Zastave, parole, Antifašistički front žena, omladina, narodna vlast - sve je bilo na nogama da dočeka goste. Doktor Vaso Butozan, kao pravi domaćin, izvršio je svoj zadatak kako valja.

⁴⁸Moša Pijade

⁴⁹Pavle Ilić-Veljko, umro kao generalpukovnik 1964.

Moja kancelarija prihvatila je delegate i raspoređivala ih na prenoćište, u kuće gostoljubljivih Petrovčana. Delegati su stigli na vrijeme, i to iz svih krajeva odakle se tada uopšte moglo da stigne: iz Dalmacije, Like i Korduna. Dabome, Bosanska Krajina i sanitet proleterskih brigada bili su najbrojnije zastupljeni. Slovenci su bili spriječeni da dođu. Iz Slavonije je stiglo pozdravno pismo od doktora Grujice Zarkovića.

O petrovačkom kongresu već je podosta pisano³⁰.

Ovdje bih zapisao samo neke napomene:

Prvo, politički odjek ovog kongresa je neosporan, te je on, u tome pogledu, daleko prerastao okvire jedne »radne konferencije« partizanskih ljekara. Proglas učesnika kongresa, upućen ljekarima i studentskoj omladini neoslobođenih krajeva Jugoslavije, dopro je do svih gradova pod okupacijom. Dopro je preko redovnih partijskih kanala, a naročito preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija«. Politički učinak petrovačkog kongresa na naše simpatizere u okupiranim gradovima bio je snažan, jer je saznanje o njemu doprinijelo njihovoj potpunijoj predstavi o karakteru narodnooslobodilačkog pokreta. Sad su mogli bolje da shvate da partizani nisu mak grupice »odmetnika« ili »šumnjaka« već da je to vojska, prava vojska koja ima već i svoju sanitetsku službu. Jer, nema saniteta bez ranjenika, nema ranjenika bez bojeva, nema bojeva bez vojske, nema vojske bez narodnog pokreta - tako su valjda počeli rezonovati ljudi čije su predstave o nama bile dotle sasvim maglovite. Utisak od kongresnog proglašenja bio bi, vjerujem, još jači da u njemu nije dat nešto prejak naglasak tragičnoj strani našeg partizanskog saniteta (zvjerstva okupatora i njegovih slugu). A trebalo je, uporedo sa tim, predstaviti našu snagu i uspjehe. Nismo u proglasu rekli ni riječi o imponantnom broju zdravstvenih radnika koji se već nalaze u našim redovima, o veličini oslobođene teritorije, o bolničkim centrima, o pozitivnim uslovima za zdravstveni rad uopšte.

Drugo, mislim da značaj petrovačkog kongresa postaje još jasniji ako se ima u vidu i istorijski trenutak u kome smo ga održali. Fašističke sile bile su na vrhuncu svoje moći. Bjesnila je bitka za Staljingrad i niko nije mogao da sa sigurnošću predvidi u čiju korist će ona biti riješena. Kriza je još trajala i u sjevernoj Africi gdje će tek u jesen doći do strategijskog preokreta u korist saveznika. Bitka kod El Alameina ofpočela je 23. oktobra, a tek 8. novembra angloameričke snage izvele su uspješan pomorski desant u Maroku i Alžiru. Velika Britanija je živjela pod grozom od bombardovanja i pred opasnošću od njemačkog iskrcavanja. U isto vrijeme, nekoliko hiljada kilometara daleko od »velikih« svjetskih ratišta, u geografskom središtu fašističkog tabora, jugoslavenski ljekari-partizani održavaju kongres!

Treće, i unutrašnja vojnopolitička situacija u Jugoslaviji potvrđuje da je kongres sazvan u pravom trenutku. Raspolagali smo već sa velikim iskustvom u organizaciji sanitetske službe u borbenim jedinicama. Stvaranje sve novih i novih brigada bilo je u toku, a predstojalo je i formiranje divizija⁵¹. Takav zamah narodnooslobodilačkog rata i takav uspon vojne organizacije zahtijevali su i od sanitetske službe novi kvalitativni skok, a i sama vojna organizacija, odnosno komandovanje, morali su da izmijene mnoge svoje stavove u odnosu na sanitetsku službu.

³⁰Dr Gofko Nikolić: Prvi kongres partizanskih ljekara, Vojnosanitetski pregled br. 9-10, 1948. Dr Dura Mešterović: Devetogodišnjica prvog kongresa partizanskih ljekara, Vojn. sanitet, pregled br. 9-10. 1951. Dr Ašite Zimolo: Tri medicinska kongresa odraz razvoja naše ratne zdrav. službe, Medicinski glasnik br. 7, 8 1961. god. Dr Moni Levi 20-togodišnjica prvog kongr. part. lekara, Medicinski arhiv br. 2-4, 1967.

⁵¹Uoči sazivanja kongresa djelovalo je u Jugoslaviji ukupno 14 brigada, nekoliko desetina partizanskih odreda, samostalnih bataljona i raznih drugih jedinica. Broj neprijateljskih formacija dosegao je krajem 1942. godine 7 njemačkih, 20 italijanskih i 5 bugarskih divizija, što je, skupa sa kvislinškim formacijama, iznosilo oko 800.000 vojnika.

Na kongresu je podnijeto devet referata⁵².

Sa stručnog stanovišta značajno je da je kongres zauzeo jedinstvene stavove u osnovnim pitanjima ratne hirurgije, a oni su bili za ono vrijeme dosta savremeni, na razini hirurške doktrine velikih armija u drugom svjetskom ratu, dabome, uzimajući pritom u obzir naše vrlo skromne materijalne mogućnosti. Za mene lično, bila je najveća satisfakcija u tome što su svi učesnici u diskusiji potvrdili i potkrijepili svojim iskustvima ocjene koje sam dao u referatu »Organizaciona pitanja našeg trupnog saniteta«. Meni je izgledalo kao da smo nešto »prelomili« i da smo učinili nešto veliko za dobro naših ranjenika. Oko mjesec dana poslije kongresa, Milovan Đilas je zatražio od mene pomenuti referat i, davši mu dosta laskavu ocjenu, štampao ga u časopisu »Vojnopolitički pregled« u broju od 1. XII 1942. pod naslovom »Novo u razvitku naše sanitetske službe«.

X

Uspješan završetak ljekarskog kongresa nije mi donio ni dana odmora. Trebalo je odmah sređivati kongresne dokumente, ali, još teže od ovog, trebalo je da se suprostavimo naglom pogoršanju vojne situacije.

Još u vrijeme kad smo došli u Bosanski Petrovac ocijenjeno je da smo najosjetljiviji s pravca Ključ-Bravsko-Petrovac. Krajem septembra, nekoliko dana poslije oslobođenja Jajca, Nijemci provališe iz Banjaluke i zauzeše Ključ. »Ključ« od ulaznih vrata u srce slobodne teritorije našao se sad u neprijateljevim rukama.

U vezi sa nastalom opasnosti dobio sam nalog od Vrhovnog štaba da izvidim ne bi li se jedan broj teških ranjenika iz petrovačke kotline mogao prebaciti u Liku. Prvih dana oktobra pojahasmo konje, pa preko Medenog polja, te Malih i Velikih Stijenjana, padosmo pred noć na obale Une kod Kulen Vakufa. Konak pod šatorskim krilom. Tiha noć bijaše puna vlage. I pod samim šatorom sve bijaše nakvašeno rosom. Sutradan sam preko Lapca i visoravni Kamensko ušao u planinu Plješevicu, u partizansku bolnicu na Bijelim Potocima. Usput, baš na Kamenskom, susretoh Vladu Bakarića tada političkog komesara Glavnog štaba Hrvatske koji je na kolima pod konjskom zapregom putovao iz Hrvatske u Vrhovni štab. Našom teritorijom sloboda je evala u punom sjaju. Kuriri, odbornici, radne brigade i karavani putovahu tim dijelom slobodne Jugoslavije u punoj bezbjednosti, kao da rata više ni nema. Ne mogu onu slobodu uporediti ni s jednom od njenih budućih varijacija.

Bolnica na Bijelim Potocima ostavila je na mene vrlo snažan utisak. U građevinskom pogledu bila je to tipična šumska bolnica - brvnara, ali unutrašnjost njena govorila je o uspješnim nastojanjima ličkih partizana da svojim ranjenicima pruže jedan viši stepen udobnosti, znatno iznad ondašnjeg našeg prosjeka. Tako su neki dijelovi inventara iz hotela »Plitvice« (kujna i sanitarni uređaji) našli ovdje svoje pravo mjesto. Bolnicom je rukovala

(< *Nikoliš*, Uloga ljekara u oslobodilačkoj borbi Jugoslavije; \. *Milošević*, Rad partizanskog ljekara u narodu; *f. Kleinhappel*, *I. Papo*, Liječenje fraktura, indikacije za amputaciju i operativna tehnika amputacije; *S. Milokvić*, Primjena antitetanusnog seruma; *D. Popović*, Liječenje kongelacija; *D. Mešterović*, Liječenje rana i zaostali pogodak; *S. Mlošević*, *B. Božović*, Higijensko-epidemiološka služba u narodnooslobodilačkoj vojsci; *S. Steirn*, Konstrukcija suve komore za dezinfekciju; *G. Nikoliš*, Organizaciona pitanja našeg trupnog saniteta.

doktorica Slava Očko. Među 150 ranjenika prepoznao sam i mog druga i saputnika iz 1937. godine Vladu Četkovića. Zajedno smo se prebacili preko Pirineja u Španiju. Vlado je imao teški prijelom butne kosti, ali se već sasvim dobro i veselo osjećao. Slava Očko me upoznala sa prilikama u ličkom području. Situacija je bila stabilna, te bi, po njenom mišljenju, ova bolnica mogla da primi desetak teških ranjenika iz Petrovca, ali pod uslovom da joj se pošalje i kadrovska pomoć.

Na povratku za Petrovac utanačio sam neka pitanja sa organima vlasti u Donjem Lapcu i navratio u bolnicu u selu Doljanima gde sam zatekao još jednog španskog borca, Franju Lacmanovića kao rekonvalescenta poslije prijeloma butne kosti. Lacmanović mi je takođe potvrdio da u Lici postoje mogućnosti za smještaj jednog broja naših ranjenika. Od Doljana udarimo na Unu i stupimo u Bosnu kod sela Velikih Stijenjana.

Geografski položaj tog sela veoma mi se dopao: stisnuto na jednoj terasi između greda planine Osječanice i ponora unske klisure, ovo selo mi se učinilo teško pristupačnim i zato pogodim za smještaj ranjenika.

Rezultat mog putovanja u Liku bio je:

- jednu grupu pokretnih ranjenika uputili smo iz Bosanskog Petrovca u selo Mišljenovac, kod Lapca u Lici. Za upravnika ove bolnice odredio sam doktoricu Sašu Božović, koja je dotle uspješno rukovođila bolnicom u Sobotovcu;

- nama će biti stavljena na raspolaganje šumska bolnica više Dobrog Sela (kod Lapca) sa kapacitetom 80 kreveta, čim njena izgradnja bude završena;

- u Velike Stijenjane smo tokom oktobra uputili grupu lakših, pokretnih ranjenika pod rukovodstvom doktora Jove Bijelića.

Obadvije bolnice, (u Mišljenovcu i Stijenjanima) nastavile su da djeluju kao odjeljenja Centralne bolnice sa glavnom upravom u Bosanskom Petrovcu.

Pošto je opasnost od Ključa minula, zadovoljili smo se sa preduzetim mjerama tako da smo odustali od prvobitnog plana da se dio teških ranjenika premijesti u Bijele Potoke.

Ipak, radi pojačanja hirurških snaga u Lici i u duhu dogovora sa Slavom Očko uputio sam sredinom oktobra u Bijele Potoke doktora Franza Kleinhappela koji je dotada radio u Otaševcu. Sa Kleinhappelom je pošao i medicinar Čedo Kasalica iz Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade. Još sam im dodao i jedan nov komplet hirurških instrumenata koji je Prva proleterska zaplijenila u borbi sa Nijemcima kod Ključa. Franc je ovu svoju misiju protumačio kao znak posebnog povjerenja prema njemu, a tako je u stvari i bilo.

* * *

Sad sam opet smogao vremena da obratim veću pažnju organizaciji sanitetske administracije pri Vrhovnom štabu i dograđivanju cjelokupnog bolničkog sistema oko Bosanskog Petrovca.

Već dugo vremena sam osjećao da moja funkcija predstavlja »usko grlo« u čitavom našem sanitetskom organizmu. Poslovi su se jako razgranali. Još u pismu drugu Titu od 12. avgusta 1942. požalio sam se na svoju nemoć da sam samcat »rukovodim« tolikim sektorima djelatnosti kao što su: sanitetska služba u trupi, u brigadama i odredima, pa zatim bolnice i sanitetski kursevi, pa sanitetska propaganda i, najteže od svega, povezivanje sa ostalim oblastima zemlje gdje je borba trajala i gdje su se iskustva gomilala, a da ih nisam mogao ni saznavati. Jedna jedina ličnost, u ulozi nekakvog »odgovornog rukovodioca« jedne tako osjetljive i dinamične službe kakva je sanitetska u svakom ratu, mora postati ili kočnica razvitka, ili žrtva neprestanih unutarnjih konflikata između potreba, odnosno ličnih htijenja, i realnih mogućnosti. Zato se svom snagom nametalo pitanje kako da se postojeće sanitetsko rukovodstvo popuni i ojača.

Još krajem avgusta, pošto sam se upoznao sa Vašom Butozanom, u jednom pismu sam predložio Titu da se Butozan zatraži od Operativnog štaba za Bosansku Krajinu i postavi za mog pomoćnika odnosno zamjenika. Međutim, Operativni štab nije pristao da ustupi Butozana. Nešto kasnije pošlo mi je za rukom da dovedem u Petrovac doktora Herberta Krausa, koji je dotad radio u hirurškoj ekipi Prve proleterske brigade. U drugu Krausu sam dobio savjesnog, inicijativnog i pouzdanog saradnika i ta saradnja će trajati sve do kraja rata. Na taj način, uz već pomenute snage (apotekarka Jela Zunjić, sekretar Radmila Ivković, slikari Vuko Radović i Pivo Karamatijević) postali smo mali »kolektiv« u kome je već mogla da se obavi i neka podjela rada, a to je za mene bilo veliko olakšanje. Na ovome mjestu ću da zabilježim i imena naših kurira: Miodrag Pajević, iz Čačka, poginuo u petoj ofanzivi, Nestor Belić, iz okolice Čačka, poginuo u petoj ofanzivi; Rajko Knežević, iz Krnjeuše, danas potpukovnik avijacije; Stanko Matijašević »Igmanac«, iz Kragujevca, danas direktor trgovinskog preduzeća; Milan Labus, iz Bjelaja i Jovo N. iz Skakavca, poginuli u petoj ofanzivi. Cijenio sam i volio te vrle momke, koji su imali nepresušnu snagu da savladaju ogromne daljine i izoštren njih — da pronalaze štabove!

Centralna bolnica, pod upravom doktora Bore Božovića, zasjela je već u te dane čvrsto u svoja odredišta i živjela uglavnom normalno, mada nije nedostajalo unutarnjih sitnih i krupnih trzavica i zapleta. Srećom, one su me mimoišle. Njihovim smirivanjem i rеспetljavanjem borili su se partijska organizacija i politodjel bolnice. Raspoređena u širokom krugu, po selima i planinama oko Bosanskog Petrovca, sva odjeljenja Centralne bolnice imala su svoj specijalizovani stručni profil, relativnu samostalnost, ali sve zajedno, predstavljala su jedinstven i zatvoren bolnički sistem. Kad kažem »zatvoren«, pod tim mislim da je sistem bio u mogućnosti da sam sa svojim kapacitetima, na teritoriji koju je zaposjednuo i bez oslonca na neke druge ustanove ili teritorije, pruži cjelokupnu medicinsku pomoć ranjeniku i bolesniku koji je u njega jednom ušao. Sistem je, dakle, nosio obilježja pune autonomnosti i teritorijalnosti. On -se nije oslanjao ni na kakav drugi širi ili pozadni bolnički sistem; nije bio »etapa evakuacije«, kao što bi to bio slučaj u klasičnim uslovima. U njemu se obavljao početak i kraj cjelokupnog bolničkog liječenja. A da je taj sistem mogao da funkcioniše u onolikom stepenu autonomno, to se može objasniti prvenstveno vojnopolitičkim faktorom tj. karakterom i dostignutim rezultatom narodnooslobodilačkog rata

bezrezervna podrška naroda Bosanske Krajine, Like, Korduna i Banije) a tek u drugom redu i neospornim subjektivnim vrijednostima ondašnjeg sanitetskog kadra (inicijativa, požrtvovanost).

Raspored bolničkih odjeljenja bio je sljedeći:

Odjeljenje teške ranjenike na Otaševcu (šumski paviljon oko 100 kreveta), upravnik doktorka, ginekolog Julka Mešterović-Pantić, hirurg Franz Kleinhaber kog je zamijenio doktor Kukec. Glavna medicinska sestra bila je Borka Ahler-Demić, španski borac.

Odjeljenje srednje teških ranjenika u Slatini (šumski paviljon oko 80 kreveta) upravnik i hirurg doktorka Zora Goldschmidt, medicinska sestra Mica Vujović.

Odjeljenje lake ranjenike u selu Velikim Stijenjanima (u 12 seoskih kuća mješteno oko 150 ranjenika). Upravnik doktor Jovo Bijelić, potom doktor 'avao Winter.

Odjeljenje lake ranjenike u Sobotovcu (šumski paviljon oko 80 kreveta). Upravnik doktorka Saša Božović, a potom Mica Jovović.

Odjeljenje lake ranjenike i invalide u Drvaru. Upravnik doktor Radoje lijušković.

Interno odjeljenje u selu Drinićima (oko 150 kreveta). Upravnik doktorka Ljuba Eumann.

Zarađeno odjeljenje u selu Smoljanima (oko 150 bolesnika od trbušnog tifusa i pegavca smješteno u školi i seoskim kućama). Upravnik doktorka Frida Eutmann.

Oporavište u selu Svajji (oko 50 kreveta u školi).

Narodna ambulanta u Drvaru (doktor Mijušković).

Narodna ambulanta u Petrovcu (doktor Jošan Bulajić).

Apoteka u Drinićima (mr pharm. Jela Zunjić).

Odjeljenje u Mišljenovcu u Lici (oko 60 kreveta smješteno u školi). Upravnik doktorka Saša Božović.

Odjeljenje lake ranjenike u Dobrom selu u Lici.

Ovoj strukturi petrovačkog bolničkog centra biće priključeno i odjeljenje u Sikovcu, pošto je izgradnja ovog zdanja bila završena negdje u novembru 1942. godine. Prvobitno zamišljena kao bolnica za teške ranjenike, iz proleterskih igada, ona je sa svojih 600 kreveta dobila odmah ulogu zarazne bolnice. Na taj način nas je primorala epidemija trbušnog tifusa i pegavca.

U svim odjeljenjima postojale su i djelovale organizacije KPJ i SKOJ. U tim odjeljenjima održavani su permanentno kursevi za usavršavanje bolničarki ije su regrutovane iz redova krajiške omladine. Pridržavali smo se devise: vaka bolnica - sanitetska škola.

Pa ipak, i pored sve cjelovitosti i »savršenosti« opisanog bolničkog sistema raženu Bosanskog Petrovca u njemu je, sa stanovišta medicine i s obzirom na alne interese ranjenika, mogao da se uoči jedan veliki nedostatak. Bolnice su e u šumama, previše udaljene od trupe, a između njih i trupe nedostajala je još Ina, presudna, karika. Ako se uzme u obzir još i to da u krajiškim brigadama i

odredima nije postojao, ni dovoljno razvijen, ni stručan trupni sanitet, može se lako razumjeti kolikim stradanjima su bili izloženi ranjenici. Od dalekih bojišta do Centralne bolnice u Grmeču trebalo ih je transportovati vrlo neudobnim sredstvima, kolima sa konjskom ili volovskom zapregom, i po vrlo teškim putevima, da bi tek u Centralnoj bolnici primili prvu hiruršku pomoć! Rok za efikasnu hiruršku pomoć u takvim prilikama, po pravilu je već bio istekao i to za najveći broj teških ranjenika koji su spadali u prvi red hitnosti (povrede trbuha, povrede arterija i dr.). Naprimjer, od Sanskog Mosta do Centralne bolnice u Grmeču iznad Lušci Palanke ranjenik je mogao da stigne najranije za 10 časova poslije ranjavanja, a od Prijedora nije mogao da stigne ni poslije 24 časa. U praksi su ove vremenske relacije bile i duže. Nimalo povoljnije prilike nisu vladale ni na relaciji Manjača - Ključ - Bosanski Petrovac - Otaševac. Posljedice su bile veoma teške: znatan broj ovakvih ranjenika umirao je već na transportu uslijed iskrvavljenosti, šoka, gasne gangrene, peritonita i dr.

Evo, kako mi se rodila ideja rješenja. U jedno predvečerje, prvih dana septembra, zatekao sam se na petrovačkoj ulici. S pravca od Bravskog nailaze kola s ranjenikom. Rana na butini bila je već uvelike nabrekla. Ranjenik u visokoj temperaturi. Bio je to Ratko Marušić, komandant 1. krajiške brigade, teško ranjen od avionske bombe negdje oko Sitnice. Sporim konjskim korakom kola su produžila ka Oštrelju i Otaševcu. Od Sitnice do Otaševca ima ravno 60 km. Ranjenik je umro od gasne gangrene prije nego što je stigao do hirurga.

Ovaj tragičan doživljaj definitivno me je natjerao da stvorimo novu hiruršku ustanovu, i to ne više »daleko od komunikacija« kako smo dotad radili, nego u središtu komunikacija! Ideja je bila više nego sablažnjiva za ondašnja naša shvatanja, iako sam se, u samom sebi, pozivao na dobra iskustva sa hirurškom bolnicom koju smo imali usred Foče od februara do maja mjeseca. Ne sjećam se više ko, da li Kraus ili Božović, skrenuli su mi pažnju na praznu i zapuštenu, ali dobro sačuvanu zgradu predratnog petrovačkog doma zdravlja i složio sam se da ovu zgradu brzo adaptujemo i pretvorimo u trijažno-evakuacioni hirurški punkt. Uloga:

- prihvatati sve ranjenike sa svih pravaca;
- praviti trijažu;
- evakuisati odmah u šumske bolnice one koji su sposobni za daljnji transport i kojima nije potrebna hirurška intervencija;
- hirurški obraditi sve preostale i zadržati ih na liječenju dok ne postanu sposobni za daljnji transport.

Rizik: jedino opasnost od bombardovanja, ali ovaj rizik moradosmo svjesno preuzeti na svoju dušu.

Adaptacione radove izveo je u rekordnom vremenu ing. Živa Đorđević i 1. novembra bolnica je otpočela da radi. Za upravnika sam postavio Zoru Goldschmidt, koja je dotle radila u šumskoj bolnici u Slatini. Politički delegat bio je Miodrag Filipović »Igmanac«, a instrumentarka Danica Kabiljo, po struci pravnik.

Stvaranje ove trijažno-evakuacione bolnice u potpunosti se opravdalo. Sta više, između svih partizanskih bolnica nad kojima sam imao neposredniji uvid i uticaj, ne znam ni jedne koja je učinila veće usluge našem ranjeniku. Uostalom, o

ome daju izvjesnu predstavu i brojčani podaci. Za tri mjeseca, koliko je bolnica unkcionisala⁵³, kroz nju je prošlo 700 ranjenika. Izvedeno je 220 hirurških ntervencija i to:

laparatomija	4
trepanacija	4
simpatektomija kod kongelacifa	4
ekstenzija po Stajmanu	10
amputacija ekstremiteta	26
gipsanih zavoja	70
podvezivanja velikih krvnih sudova	10
enukleacija ramenog zgloba	1
torakotomija sa drenažom po Bilau	2
torakotomije bez resekcije rebara	3
artrotomija	6
enukleacija bulbusa	5
obstetričnih operacija	4
raznih velikih incizija i amputacija prstiju	30

Ostale intervencije odnose se na ekscizije rana, incizije i raspuštanje rimarnih šavova koji su bili stavljeni u hirurškoj mobilnoj ekipi.

Smrtnih ishoda bilo je 34, što predstavlja 4,2% u odnosu na sveukupni broj njenika, ili 13,6% u odnosu na broj hirurških intervencija⁵⁴. Među pomenutim irtnim slučajevima bilo je: 6 od gasne gangrene, 5 od sepse (uslijed povrede lobova, sterkorakie fistule u glutealnom predjelu, dekubitusa kod povrede čmene moždine), 5 laparatomiranih od kojih 4 iz hirurških ekipa, 4 •perabilne abdominalne rane, 4 povrede lobanje, 2 svježa pneumotoraksa, 2 ipiema, 1 torakoabdominalna rana, jedno akutno iskrvavljenje. Osim ovih, u >lnici je umrlo još 8 moribundnih ranjenika donijetih neposredno poslije »mbardovanja grada.

Upoređena s ovom poučna je još jedna statistika iz istog vremena. Bolnica teške ranjenike na Otaševcu (na podnožju planine Klekovače, na nadmorskoj sini 1.100 m) primila je u toku septembra i oktobra, dakle, prije nego-što je oradila trijažno-evakuaciona bolnica u Petrovcu, ukupno 112 teških ranjenika, vršeno je 66 većih operacija⁵⁵. Među njima je bilo:

trepanacija glave	2
amputacija	10
laparatomija	5
sectio alta	4
gipsanih zavoja	28
ligature arterije femoralis	2
ligatura arterije brahialis	1

^Početkom Četvrte neprijateljske ofanzive, posljednjih dana januara 1943, bolnica je zadobila puni odak od njemačke avionske bombe. Žrtava nije bilo, jer smo sve ranjenike, srećom, već bili evakuisali dan je-

⁵⁴ Ove podatke saopštila mi je, na osnovu svojih zabilježaka, dr Zora Goldschmidt još 1945. godine.

⁵⁵ Podaci dr Julke Mešterović-Pantić iz 1945. godine.

Amputacije su vršene zbog gasnih gangrena. Laparatomije su vršene kod povreda crijeva, ali, pošto su ranjenici stizali 2 dana poslije ranjavanja, operacije nisu imale uspjeha; svi ranjenici su umrli od peritonita.

Smrtnih slučajeva u Otaševcu bilo je 15, i to: od tetanusa 2, od gasne gangrene 6, od sepse 4, od peritonita 5.

Smrtnost je, dakle, iznosila 13,3% u odnosu na ukupni broj primljenih ranjenika, ili 22,7% u odnosu na broj hirurških intervencija.

Kako se mogu objasniti upadljive razlike u rezultatima između petrovačke i otaševačke bolnice?

Savjesnost osoblja u jednoj i drugoj bolnici bila je, bez ikakve diskusije, jednaka. Stručna sprema i tehnička oprema bili su podjednaki. Bitna razlika je postojala u taktičkim uslovima! Petrovačka bolnica ležala je na dobroj komunikaciji, što će reći punih 10 časova bliže ka borbenim položajima nego što je to bio slučaj sa Otaševcem! Ti činioци, a ne čisto medicinski, bili su odlučujući. Pirogov je zaista bio u pravu.

XI

Rezultati u organizovanju petrovačkog bolničkog centra i cjelokupni moj rad u onom periodu ispunjavali su me osjećanjem zadovoljstva. Živio sam u neprekidnom radnom zanosu.

Ali, život i ljudi će se kadikad postarati da čovjeka, pojedinca, podsjetе i na drugu stranu njegove prirode: »Čovječe, hodaj po zemlji, ne istrčavaj, ne jurišaj na nebo, ne srdi bogove!« Onaj ko ne pozna, ili ne prizna i ovu mudrost, koju su nam ostavili u baštinu još stari Grci, taj se izlaže teškom i neprestanom ranjavanju. A onaj ko nema vlastite snage da ovakve rane brzo zaliječi, tome je bolje da niti ne pokušava uzdići se iznad svoje zemaljske, »mravlje« prirode.

Krajem oktobra dobio sam poziv da dođem u Vrhovni štab, koji se tada nalazio na Oštrelju, planinskom prijevoju između Petrovca i Drvara. Pohitao sam gore s velikim nestrpljenjem i s ne manjim optimizmom. Nadao sam se da me zovu na neko vojno savjetovanje, koje sam toliko dugo očekivao, ili da me upitaju da li mi kakva pomoć treba. Poteškoće oko izgradnje bolnice u Jasikovcu trajale su s nesmanjenom žestinom: nabavka svakog eksera ili table stakla iziskivala je iscrpljujuću borbu.

Vrhovni štab je tada na Oštrelju boravio u kompoziciji teretnih vagona. Stražar me uvede u vagon gdje su sjedili dvojica članova Vrhovnog štaba, Aleksandar Ranković - Marko i Sreten Žujović- Crni. Već na njihovim licima pročitao sam opomenu: »Ostavi sve nade«. Prvo od njih, ledeno i smrknuto, gledalo je preda se a ne u mene; drugo je odmah uspostavilo sa mnom ispitivački, pomalo šeretski odnos. Razgovor je otpočelo šeretsko lice:

- Pozvali smo te da ti blagovremeno ukažemo na neke tvoje slabosti. Eto, mi imamo utisak da u tebi živi ambicija da postaneš član Vrhovnog štaba. U tebi se oseća nezadovoljstvo što to nisi. Moramo te upoznati da Vrhovni štab ima poseban karakter i ulogu. Ti si referent saniteta »pri« Vrhovnom štabu. Mi smatramo da čitavi poslovi oko saniteta treba da se odvijaju izvan Vrhovnog

štaba. Zato nije slučajno što je tvoj status određen onim »pri«. Ovakav svoj status treba definitivno da shvatiš i prihvatiš, a ne da neprestano pokrećeš pitanje svog statusa kao u onome pismu drugu Titu od ljetos.

Pomislih: dakle, to je ista ona teorija koju sam već slušao, prije par mjeseci u Foči, od istog druga. Problem je, znači, postao još zreliji te sam se poradovao što su ga oni načeli, mada me je iznenadio ovakav način njegovog rasplitanja. Jmjesto da konkretno istražimo problem i pronađemo rješenja, ja sada slušam sasvim izmišljene optužbe.

Kad sam došao do riječi iznio sam da ja vrlo dobro poznajem karakter, alogu i sastav Vrhovnog štaba i da nemam nikakve ambicije da postanem »član« :oga tijela⁵⁶. Radi se o nečemu sasvim drugom. Ja želim da budem »organ« Vrhovnog štaba, što znači da želim biti obavještavan na vrijeme o svim lamjerama i planovima koji imaju uticaja na rad sanitetske službe, a ne da se čak i iaši napadi na utvrđene gradove izvode, a da me o tome niko ne obavijesti, vlaveo sam konkretno: Konjic, Prozor, Kupres, Bugojno, Livno. Dalje, ja noram znati kome i po kojim pitanjima mogu da se obraćam u Vrhovnom štabu. Го se nikad ne zna. Želim pomoć. Želim sastanke svih referenata službi da bi s ljima mogli da uskladimo naš rad. Sada je sve drukčije: mnogi mi se upliću u ad, a niko ne dijeli odgovornost sa mnom; za sve potrebe bolnica moram lično la moljakam, umjesto da ovakve stvari reguliše neki viši organ. Jednom riječju adi se o operativnim potrebama jedne službe, radi se o vitalnim interesima anjenika, a ne o mojim ambicijama. Sto se tiče mojih ambicija, ja sam ih napustio nog dana kada sam, po naređenju druga Tita, ostavio Kraljevački odred i došao Užice na ovu dužnost. »Nisam se ja ponudio ni nametnuo,- već ste me vi ozvali. Ja sam se u mome odredu odlično osjećao, jer sam tamo neposredno ječio ranjenike i osjećao njihovu zahvalnost, dok ovdje, u Vrhovnom štabu, sjećam se usamljen i pomalo izgubljen, u stalnoj oprezi od raznih nesporazuma ao što je i ovaj. Ako smatrate da sam još potreban Vrhovnom štabu onda su i teni potrebni elementarni organizacijski uslovi da bih svoju funkciju mogao ršiti, a ako vam nisam potreban ja ću se rado vratiti onamo odakle sam i došao«.

Očekivao sam da će moje izlaganje imati nekog uticaja na moje kritičare, da arem u nečem korigiraju svoje ocjene. Možda su oni u svojoj duši i uvidjeli svu epravdu koju su mi nanijeli. Ali, pred takvim priznanjem, poslije koga bi rijumfovala samo ljudskost, ispriječio se jedan fantom pred kojim su u ono rijeme kukavički uzimali mnogi, inače veoma hrabri ljudi. Bio je to fantom arumskog prestiža, forumske nepogrešivosti. Da jedan član visokog foruma rizna svoju zabludu, grešku, promašaj, takav postupak bio je nespojiv sa ndašnjim normama ponašanja. Ja nisam nesklon da prihvatim tezu da je mit o epogrešivosti foruma, u odnosu na pojedinca, imao i svoje opravdanje u

⁵⁶ Vrhovni štab, o kome je riječ, je »rukovodio narodnooslobodilačkom borbom na čitavoj teritoriji igo.slavije« (Vojna enciklopedija) i u njegovom sastavu, pored Vrhovnog komandanta, bile su političke mosti naše revolucije: E. Kardelj, A. Ranković, I. Milutinović, M. Đilas, I. L. Ribar, M. Pijade, S. Žujović, V.)pović, S. Vukmanović Tempo, a potom su bili uključeni i neki istaknuti komandanti vojnih jedinica. Takav stav i karakter Vrhovnog štaba bio mi je već u ono vrijeme dobro poznat i zaista mi nikad nije ni na pamet tla želja koja mi se imputirala. Ali, pored ovog tijela, pod »Vrhovnim štabom« se podrazumijevao i njegov ijuži dio, u stvari njegovo operativno odjeljenje. Odnos tog odjeljenja prema meni i moj položaj prema njemu, je ležao uzrok spora o kome pišem.

uslovima rata i revolucije, ali se još više mora priznati činjenica da su u takvim odnosima stradali mnogi pojedinci. Tako i ovaj put: umjesto da mirno i na ravnoj nozi pretresemo jedan zajednički problem, umjesto da priznamo šta jeste, a šta nije, moradoh da izdržim novi, još žešći napad:

- Eto dokaza tvoje ambicioznosti! Sve što si nam izložio, sve je to tipično odbranaštvo. Mi smo ti lepo ukazali kakav treba da bude odnos između Vrhovnog štaba i tebe kao referenta saniteta i na toj osnovi sasvim je moguće da obavljaš svoju funkciju. Ni sa kim drugim nemamo ovakvih problema. Ti ostaješ pri svojim stavovima. Gde ti je samokritika, gde je partijnost?

Ja sam već dobro poznao proceduru izopačene i lažne »samokritike«. Posipanje pepelom za mnoge ljude bila je rutina kojom su, skoro bezbolno, mogli da se izvuku iz svih neprilika, bilo da su nedužni ili krivi. I ja sam se, ne jedanput, poslušio takvom procedurom. I ja sam zahtijevao od drugih da joj se podvrgnu. Takvi smo bili! Ali ovaj put, na Oštrelju, oktobra mjeseca hiljadu devetsto i četrdeset druge godine, baš mi se nije htjelo da uzmaknem. Nije više bila u pitanju moja lična sudbina. Ja sam je mogao lako riješiti odlaskom u neku brigadu. Radilo se o sudbini jedne službe koja je toliko potrebna našoj mladoj vojsci, radilo se o tome kako da se ublaže patnje naših ranjenika. Zato sam, u produžetku rasprave, nastojao da svoje sagovornike, iako sam se nalazio u sasvim neravnopravnom položaju prema njima, nekako navučem na suštinu problema. Još uvijek sam vjerovao da su oni, sticajem nekakvih okolnosti, zapali u zabludu, a da moji argumenti još uvijek nisu dovoljno ubjedljivi. Još uvijek sam više sumnjao u jasnoću mojih argumenata nego li u dobronamjernost mojih kritičara. Još jednaput sam nastojao da ih uvjerim da mi nikada nije palo ni na pamet da budem uvršten među članove Vrhovnog štaba, a da se sva moja ambicija svodi na to da se stvore bolji organizacijski uslovi u Vrhovnom štabu kako bi sanitetska služba bolje radila. Insistirao sam da mi se navede makar jedan dokaz koji bi potvrđivao njihovu optužbu. Jer, nisam mogao da prihvatim njihovu teoriju »utiska«. Kako mogu da se na »utiscima« (»mi imamo utisak da u tebi živi ambicija«) zasnivaju ovako jetke optužbe? Izraz »utisak« je nešto kao jegulja klizavo, kao magla rasipno, ne obavezuje ni na šta onog ko se tim izrazom i »dokazom« služi.

Moje insistiranje na dokazima dočekano je na još oštrijem koplja: eto, baš to što tražim »dokaze«, dokazuje moju nesamokritičnost!

- Uostalom, ako već tražiš dokaze, imamo i to. Slučaj tvog pečata.

- ???

- Da, ti si napravio pečat s napisom: »Vrhovni štab, referent saniteta«.

- Pa šta je u tome grešno? Svi štabovi, svi seoski odbori i sve komande mesta imaju svoje pečate. Nisam ja izmislio pečate. Nisam ja kriv što bez pečata ne možeš više nikud, ne možeš dobiti ni šaku zobi. Nisam kriv što se opravdanost nekog zahteva više ne cijeni samo po njegovoj unutrašnjoj snazi, već i po veličini pečata koji ispod njega stoji. Pečatokratija.

Priznajem da su ove moje riječi bile preteške i bogohulne za ono vrijeme. Drugovi su se međusobno pogledali i, primijetio sam, teškom mukom savladali svoj gnjev.

- Nije to suština stvari. Suština je u ovome:

Ti si na pečatu ispisao »Vrhovni štab« u prvoj liniji i to krupnim slovima, a spod toga, sitnijim slovima, stoji »referent saniteta« što nesumnjivo govori da eliš da se svrstaš u Vrhovni štab. Ako ti već treba pečat, onda je trebalo da staviš: »Referent saniteta pri Vrhovnom štabu« i ništa više.

Dakle, opet ono fatalno »pri«.

Čitava ova diskusija o pečatu izgleda danas komična i glupava. Za mene, u ovo vrijeme, bilo je nepojmljivo da moja dva sagovornika, dva istaknuta imena laše revolucije, mogu da se bave i takvim sitničarenjem i meni je bilo zalije nego ljima samima što sam ih zatekao i vidio u neku ruku degradirane i ogoljene pred iobom.

Zaista, dok smo nas trojica na Oštrelju vodili dvoboj oko ovako bijednih stvari, dotle su partizani širom naše zemlje ginuli, a u bolnicama zdravstveni adnici borili su se protiv smrti. Kontrast je bio za mene više nego strašan. Ali, nisao o »degradaciji« odmah sam odagnao od sebe kao opasnu po mene samog. J izvjesnim vremenima i okolnostima čovjeku su neophodni i mitovi, pa sve ionde dok svi drugi vjeruju u njih ne preostaje ni njemu, pojedincu, ništa drugo lego da ih i on ljubomorno čuva i njeguje. Inače je propao. Sa današnjeg tanovišta ne bi bilo teško da se o tome mom oštreljskom doživljaju donese >otpuniji sud. U njemu, kao detalju, mogu se uočiti neke opštije i dublje irotivrječnosti koje će naša Partija i društvo početi da razrješavaju tek od 1948. godine.

Na kraju razgovora tražio sam još da mi se precizira ko je ta ličnost u ^rhovnom štabu uz koju ću biti vezan, od koje ću dobijati obavještenja i tavove. Odgovoriše mi:

- Tu smo mi, u prvom redu drug Arso. U svakom slučaju, to nije drug "tito i njemu više od sada ne možeš da se obraćaš.
- Zna li drug Tito za ovaj naš razgovor?
- To nije tvoja stvar⁵⁷.

U čemu je suština oštreljskog razgovora? luština je u pitanju: šta je istina, a šta je unaprijed skovana i tvrdo branjena zmišljotina? Šta ima primat, istina ili izmišljotina? To zavisi: ko je ko, na kakvoj e poziciji društvene moći, ko zastupa jedno ili drugo.

Oko pitanja šta je elementarna istina a što nije, maralo se lomiti koplja i na »oprištu međunarodnog radničkog pokreta i međunarodnih odnosa u vrijeme italjinove autokratije. Ja sam imao prilike da doživim i Staljinov metod rasprave, >a pošto između njegovog metoda i onog na Oštrelju 1942. godine vidim zvjescu sličnost, ispričaću ovdje i taj doživljaj. Sasvim ukratko, jer o njemu će oš biti riječi u svoje vrijeme. Januara 1945. godine našao sam se u Moskvi u astavu naše delegacije koja je onamo poslala radi nabavke naoružanja i opreme. U lozne časove jedne noći sjeli smo za trpezu Josifa Visarionoviča. Neću ovdje ipisivati ono naše ludo uzbuđenje koje nas je obuzelo pri susretu sa Staljinom.

⁵⁷ Vagon u kome se vodio ova) bučni razgovor bio je pregrađen daščanom pregradom. Iza pregrade je ila radna soba Vrhovnog komandanta. Nije mi poznato da li se on u tome trenutku nalazio u svojoj sobi.

Ostvarenje najsnenijeg sna svakog komunista. Ali naše oduševljenje bijaše kratka vijeka. Poslije prvog vatrometa zdravica Staljin je otpočeo razgovor. Neću ovdje da iznosim njegov sadržaj (biće o tom riječi u jednom od narednih poglavlja) nego samo gnoseološku suštinu njegovu. Poslužiću se simbolima. Pitanje oko koga se povela rasprava bilo je tako prosto kao što je napr.: koliko je dva puta dva? Staljin je odmah istupio s tvrdnjom da dva puta dva iznosi - sedamsto dvadeset i devet! Cijela naša delegacija skočila je od stola, okružila Staljina i zapela iz sve snege dokazivati da dva puta dva nije sedamsto dvadeset i devet nego je — četiri. Staljin je mirno slušao, smješкао se i, kada smo već klonuli, umorni od dokaznog postupka, reče nam:

- Pa ipak, dva puta dva nije četiri nego sedamsto dvadeset devet.

Mi smo ponovno graknuli. Došlo je i do suza od osjećanja uvrijeđenosti i od totalne nemoći da se dokaže elementarna istina. A mi smo tada bili još toliko naivni pa smo upirali iz petnih žila da »dokažemo«, kao da se uopšte radilo o pamanjkanju dokaza! Staljin je mirno slušao, smješкао se i na kraju rekao:

- Pa ipak, vi Jugosloveni griješite, dva puta dva nije četiri nego sedamsto dvadeset i devet.

Treba znati da je razgovor na Oštrelju tekao dvije i po godine ranije od ovog u Moskvi.

Duel između mene i dvojice drugova, formalno gledajući, završen je neriješenim rezultatom. Svaka strana ostala je pri svome, bez kompromisa. Ali, gledajući stvarno, ja sam se osjećao poraženim. Možda su i oni izmijenili svoje stavove, ali mi to nisu rekli, jer mi tako nešto nisu ni mogli reći! U meni je počelo da vrti pitanje: ako je nekom višem forumu stalo da dokaže jednu »istinu«, pa on će je i »dokazati« bez obzira kolfko ona bila apsurdna! Pojedinaac je nemoćan da je tog trenutka ospori. Njemu ne preostaje drugo nego da korača i radi dalje (ako ima još snage!) a da rasplet prepusti materijalnom zbivanju. »Istorija će pokazati ko je u pravu!« Uvijek te naše nade u nekakvu »istoriju«...

Sišavši sa Oštrelja u Petrovac nisam mogao a da ne nastavim ovaj čudni i mučni razgovor. Sada sa samim sobom. Podvrgao sam se samopretresu i upinjao se da odgonetam pravi smisao oštreljskog »sudenja«. Moje slabosti? Moje greške? Uviđam da mi je slabost u tome što nisam dovoljno energičan u samoodbrani. Eto, slabost je što sam pristao da uopšte razgovaram bez prisustva Vrhovnog komandanta. Ustuknuo sam pred dvojicom autoriteta, priznao im neprikosnoveno pravo da sude. A ko to uostalom ne bi?

Šta su moje greške?

S mog stanovišta: držim se predaleko od njih, za mene postoji samo posao, posao i posao i u ime posla, u ime tzv. »opšte stvari« ja imam samo službeni odnos sa ljudima u Vrhovnom štabu. A trebalo bi, možda baš u ime te opšte stvari i radi lakšeg svršavanja poslova, trebalo bi više ličnog kontakta s tim ljudima, unići među njih na mala vrata, tetašiti oko njihove taštine, ličnim ljekarskim uslugama smekšavati njihovu tvrdoću, medicinom ih omađijati i potčiniti sebi. Da, tako se to inače radi, ali mene sputava totalna moja nesposobnost za ovakve lukavštine. Smatram ih nedostojnim. I, napokon, šta bi ostalo od mene kad bih se otisnuo tim putem?

S njihovog stanovišta: valjda mi zamjeraju moju preveliku inicijativu, kao da će ona da se istrgne ispod njihove kontrole? Ali zacijelo me ne podnose zbog mojih već učestalih kritika uperenih na pojedince u Vrhovnom štabu. No, moje kritike bile su otvorene, dobronamjerne i predate u pismenom obliku Vrhovnom komandantu. Nikom ništa iza leđa. Pa u tome i jeste, možda, kapitalna moja greška! Kritika je u nas dozvoljena samo kao samokritika ili kao kritika odozgo. Nepoželjna je ako je u obratnom smjeru. U jednom trenutku mi se učinilo kao da je baš u tome suština stvari: moje kritike su teške, otvorene, direktne, i što je najgore, ispravne su. A o takvoj suštini ne smije se razgovarati! Umjesto drugarskog razgovora treba odmah preći na optužnicu. A optužnicu treba zasnivati na raznim fantazmama: te hoćeš postati član Vrhovnog štaba, te pečat ti je za milimetar veći nego što smije da bude i si. Pa ipak, u ono vrijeme ja nisam smio da i suviše insistiram na ovakvom objašnjenju čitavog problema. Nisam smio radi svoga sopstvenog integriteta. Da bih prebrodio tu krizu i da bih mogao ponovno da se latim posla, morao sam se poslužiti uobičajenim moralno-psihološkim receptom onog vremena: čitavi zaplet je posljedica nekakvog nesporazuma; njihova kritika, makar i neopravdana, sigurno ima neki viši i koristan smisao; vrijeme će postaviti svaku stvar na svoje mjesto.

Nikad nisam saznao da li je i Vrhovni komandant znao za oštrejski razgovor. Nikad ga nisam ni pitao o tome. Imao sam dovoljno razloga da to ne činim. Jedno je ipak sigurno: od tada pa do kraja rata u njegovom odnosu prema meni nije se baš ništa primijenilo. Kadgod sam mu se obratio (a ja sam svjesno činio napore da to ne bude i suviše često) saslušao me je vrlo pažljivo i s neskrivenim interesom. Njegovi odgovori na moja pitanja, najčešće dosta teška, bili su uvijek jasni i zaista u najvećoj mjeri adekvatni datoj situaciji. U našem odnosu dominiralo je uzajamno povjerenje. A to je u ratu najvažnije.

Posljednjih dana oktobra 1942. jedan događaj me umalo nije izbacio, i to nepovratno, iz ležišta. Ovaj put je to moglo da bude kobno za mene. Naime, bio sam stavljen pred dilemu, ni manje ni više nego, da li da sabotiram bihačku operaciju!

jednog dana u Petrovcu primijetih kako kolone vojske guraju nekamo prema zapadu. Na ulici raspoloženje naroda veoma vedro. Kuda će ta vojska što već dan i noć korača s pjesmom? Ne pretjerujem kad kažem da sam od jedne petrovačke babe čuo: »Ih, pa na Bihać ide vojska. Ja kud bi?« Mrak mi je pao na oči. Dakle, opet isto! Prošlo je samo desetak dana od oštrejskog razgovora, tek što sam nekako prebrodio krizu, a stara praksa opet se nastavlja, opet sam ja posljednji koji saznajem o nečem toliko važnom za moj rad, i to saznajem ni od koga drugoga nego od petrovačkih baba! Pa šta je to? Da li je po strijedi defektnost Vrhovnog štaba u rukovođenju, ili se smatra da je Bihać u isključivoj »nadležnosti« Operativnog štaba za Bosansku Krajinu, ili se, možda, želi svjesno izazvati *moje strpljenje i stavki* u iskušenje moj moral? Zaista se nađoh u nedoumici da li da se angažujem ili ne. Činilo mi se da imam dosta razloga da skrstim ruke i da čekam: nisu me obavijestili, pa se ne osjećam ni odgovornim, neka stvari idu kako idu sve do apsurdna, pa kad se stigne dotle, valjda će onda neko odgovarati; »što gore tim bolje«. Ali drugi u meni glas govorio mi je: odgovaraćeš samo ti i niko drugi! Oni će uvijek naći pokriće za sebe. Staviše, oni

će tvoju pasivnost upotrijebiti kao dokaz da su baš oni imali pravo: saznao si za akciju, morao si saznati, jer je čitava Krajina o njoj govorila, a što Vrhovni štab nije posebno obavijestio i tebe, to je taj tvoj puki formalizam, pa tvoje neučešće nije ništa drugo nego dokaz da našu kritiku nisi razumio i da na nju reaguješ ličnom uvrijeđenosti! Zaista, nisam smio dozvoliti da me pasivnost dovede na još sporedniji kolosijek na kome bi moj sopstveni moral trpio još gora iskušenja i da zbog svega toga pružim priliku bilo kome da likuje. Ali, naj snažnija sila koja me pokrenula u akciju bili su ranjenici. Toliko puta sam bio svjedok njihovih stradanja čak i onda, kada je za njih bilo sve unaprijed predviđeno i najviše moguće učinjeno. Zar da njihove patnje budu strostruko uvećane samo zbog naših razmirica, zbog naše sitničavosti i taštine?

Poletim u Operativni štab za Bosansku Krajinu.

Komandant Košta Nad pružio mi je sve podatke koji su mi bili potrebni. Bihać je dobro utvrđen, a brane ga okorjeli ustaše. Napadamo ga sa četiri brigade: Prvom, Drugom i Trećom krajiškom i Osmom banijskom. Osim toga će i jedna lička brigada potpomoći akciju tako što će zatvoriti pravac od Ličkog Petrovog Sela. Toliku koncentraciju naših snaga nismo dotad nikada imali. Kostom i čitavim Operativnim štabom vladao je veliki optimizam.

Upoznavši se s njihovim planom sanitetskog obezbjeđenja, uočio sam da su južni pravci napada na Bihać (prvi, Ripač - Golubić - Bihać i drugi Skočaj - Zavalje — Zegar — Bihać) ostali skoro sasvim nepokriveni. Bilo je zamišljeno da će dvije brigade (1. i 3. krajiška) koje će napadati pomenutim pravcima evakuisati ranjenike prema Centralnoj bolnici Operativnog štaba u Grmeču! Ali, kako doći do te bolnice? Već prvi pogled na kartu upozoravao me na ogromnu udaljenost Centralne bolnice od ovih brigada i na bočni njen položaj u odnosu na osu kretanja brigada pri čemu će ranjenici morati da savlađuju mnoge radijalne i veoma slabe putove i to u pravom defileu ispred Bihaća. Bilo je, dakle, poželjno da obadvije ove brigade dobiju snažniju sanitetsku podršku pozadi svog rasporeda, a ne na boku. Ovakvo rješenje bi bilo neophodno naročito u situaciji ako bi neprijatelj svojim jačim protivudarom ugrozio rokadne putove i potisnuo naše jedinice. A takva eventualnost nije se mogla zanemariti. Stoga sam Operativnom štabu ponudio da ranjenike s *južnog pravca* evakuiseмо u Bosanski Petrovac, a ne u Grmeč, i da na komunikaciju između Bihaća i Petrovca postavim jednu hiruršku ekipu i jednu prihvatnu bolnicu. Složili smo se da prva bude postavljena u selu Veliki Račić, a druga u selu Teočak.

Prema tome, cjelokupna organizacija sanitetskog obezbjeđenja bihačke operacije počivala je na tri sasvim odvojena pravca koji su se zrakasto širili od Bihaća u dubinu slobodne teritorije:

I. Na pravcu Bihać - Centralna bolnica u Grmeču bih *je postavljena* hirurška ekipa doktora Zdenka Krausa u selu Veliki Radić. Udaljenost od Bihaća oko 16 km, ili 4 časa. Rastojanje od hirurške ekipe do Centralne bolnice oko 40 km ili 10 časova. Ukupno rastojanje Bihać - Centralna bolnica: oko 56 km ili 14 časova.

II. Na pravcu Bihać - Bosanski Petrovac postavio sam hiruršku ekipu u selu Veliki Račić sa doktorom Isidorom Papom.⁵⁸ Udaljenost od Bihaća oko 11 km ili 2,5 časa. Razdaljina od Vel. Račića do Bosanskog Petrovca iznosi oko 46 km, ili 10 časova. Da bih ranjenicima olakšao ovako dugačak transport postavio sam u selu Teočaku prihvatnu bolnicu (doktor Milan Špoljai⁵⁹) približno na sredokračić ceste Veliki Račić - Petrovac. Zadatak ove privremene bolnice sastojao se u tome da pruži elementarnu medicinsku pomoć, okrepljenje i hranu svim ranjenicima, da odmah evakuise u Petrovac sve teške, a da lakše ranjenike zadrži radi daljnijeg liječenja. Ukupno rastojanje Bihać - Teočak: oko 30 km, a Bihać - Petrovac oko 60 km.

III. Na pravcu Bihać - Ličko Petrovo Selo - Korenica - bolnica u Bijelim Potocima Glavni štab za Hrvatsku postavio je hiruršku ekipu u selu Rudanovcu (doktor Franz Kleinhappel), oko 20 km daleko od Ličkog Petrovog sela, odnosno 40 km daleko od Bihaća. Od Rudanovca do Bijelih Potoka trebalo je savladati još oko 20 km. Ukupno rastojanje Bihać - Bijeli Potoci: oko 60 km ili 15 časova.

Za transportovanje ranjenika bilo je na raspoložuju dovoljno seljačkih kola s konjskom i volovskom zapregom.

Iz ovog se vidi da su opšti organizacijski uslovi za zbrinjavanje ranjenika u borbi za Bihać bili veoma povoljni, šta više, s obzirom na naše dotadanje prilike izuzetno povoljni. Karakteristično je za ovu operaciju da su naše snage izvele manevar po spoljašnjim pravcima oko grada koji se našao u skoro potpunom okruženju i da se evakuacija ranjenika mogla odvijati po tri potpuno samostalna pravca uslijed čega se i postiglo veliko rasterećenje komunikacija, snaga i sredstava, odnosno maksimalna disperzija ranjenika na tri odvojena područja slobodne teritorije. Ovako povoljan strateški položaj, koji je bio od odlučujućeg značaja za sanitetsku službu, rijetko će se kad ponoviti u toku cijelog narodnooslobodilačkog rata.

U taktičkim uslovima postojale su znatne razlike na svakom od tri pomenuta pravca.

Južni pravac (1. i 3. Krajiška brigada), očividno, bio je najpovoljniji za ranjenike. Tu su bila najkraća rastojanja između etapa evakuacije, i vrlo kvalifikovane hirurške snage (dr Papo u selu Veliki Račić i dr Zora Goldschmidt u Bosanskom Petrovcu). Ovim pravcem evakuisano je do 100 ranjenika.

Najnepovoljniji uslovi bili su na sjeverozapadnom pravcu (6. lička brigada). Hirurška ekipa u selu Rudanovcu, na 20 km daleko od Ličkog Petrovog Sela, odnosno 40 km daleko od Bihaća, bila je predaleko od borbenih položaja; nije jasno zašto se nije smjestila za desetak kilometara bliže, na primjer u Priboju. Srećom, na ovome pravcu bilo je vrlo malo ranjenika⁸⁰.

⁵⁸Dr Papo je u to vrijeme bio hirurg ekipe pri Vrhovnom štabu.

⁵⁹Dr Špoljai je radio u rekonvalenscentnom odjeljenju petrovačkog bolničkog centra u selu Vodenici, odakle sam ga s jednim dijelom osoblja odredio u Teoček da obrazuje prihvatnu bolnicu.

⁸⁰Po usmenim podacima dr Kleinhappela.

Hirurškim ekipama i samome sebi mogu staviti opštu primjedbu da se hirurške ekipe za cijelo vrijeme koliko je trajala borba ostale prikovane na početnim mestima rasporeda, a da nisu pratile manevar jedinica. Po upadu udarnih grupa u grad, a to se zbilo već prve noći (2-3. XI), dok su se još vodile teške borbe za pojedina uporišta u centru sve do 4. XI, bilo je prirodno očekivati da se hirurške ekipe pomjere bliže ka gradu: Papova u selo Golubić i Krausova u selo Založje. Međutim, objektivno govoreći, za ovakav manevar nisu postojali neki preduslovi: prvo, nije bila predviđena ustanova koja bi preuzela ranjenike zatečene u ekipi, da bi se ova mogla pokrenuti naprijed; drugo, nije postojao sanitetski organ koji bi pratio samo dinamiku boja i, po odobrenju štaba, izveo željeni manevar.

Napad na grad bio je predviđen za 2. novembar u noć. U poslijepodnevnom časovima istoga dana zatekao sam se na visoravni Grabež (4 km istočno od grada) u predjelu koji je pokriven oniskom šumom i pun vrtača. Bio sam svjedok onog divnog uzbuđenja uoči bitke, i to takve koju ne nameće protivnik nego mi. Kolone boraca prikupljaju se, tu su već stigli i Banijci, čitaju se zapovijesti i slušaju govori političkih komesara, a naši topovi (haubice), okićeni peškirimima, zauzeli su već vatrene položaje. Nešto dublje je prikupljana i »pozadina«: stotine seljačkih kola za prijevoz ranjenika i evakuaciju materijala iz grada. A dolje, u Bihaću, vladala je tišina. Nisu ni slutili šta ih noćas čeka. Operativni štab se smjestio na sam rub visoravni Grabež, u jednu osamljenu kuću, svega 4 km daleko od grada.

Napad je otpočeo po planu, u najvećoj tajnosti. Uspješna tajnost ovoga ogromnog poduhvata, sama po sebi, svjedoči o snazi ustanka u Bosanskoj Krajini. Najprije su haubice ispalile svoje granate i to je bio znak za početak opšteg napada. Dolje je uzavrelo od mitraljeza i bombi. Uskoro su počeli stizati i izvještaji: skoro sva spoljna uporišta neprijateljeva, raspoređena kružno po prigradskim selima, pala su u naše ruke, dok su udarne jedinice, već i prije oslobođenja ovih sela, upale u središte grada i unijele pravi metež u sistemu odbrane. To su bili Kostini »klinovi«. Kad se razdanilo, mogao sam da sa komandnog mjesta posmatram grad i okolicu kao na dlanu, ali, zapravo, nisam vidio ništa osim grada i istaknutih geografskih objekata okolo (planinska greda Somišlje i planina Plješivica). Sama borba, iz ove daljine, više se sluša nego li što se vidi. Sjećam se i one zloslutne tišine koja je zavladovala 3. novembra popodne. To su oni trenuci, toliko česti u ratovanju, kada se obadva protivnika zamore, kada je potreban samo još mali »dodatak,« bilo materijalne sile, bilo morala, pa da dođe do konačnog preokreta. Košta je naredio da se s napadom energično nastavi. Borba je trajala cijelu noć i sutradan 4. novembra. Vidio sam 4. novembra oko podne kako bihaćkim poljem od sjeverozapada, od Cazina, nastupa razvijen streljački stroj neprijatelja. Naišavši na našu vatru od zapadne periferije grada, streljački stroj je plegao u polju. To je bio posljednji pokušaj da se grad zadrži. Oko 4 sata popodne savladan je i posljednji otpor. Cijeli Bihać je bio oslobođen.

Ja sam za svo vrijeme borbe za Bihać bio u položaju posmatrača.

U Operativnom štabu nije postojala povoljna klima za bilo kakve moje intervencije u toku borbe, pa sam se zadovoljio s onim što je učinjeno u

pripremnoj fazi⁸¹. Pratilo me osjećanje pune satisfakcije, tim više što je ovo bila prva borba u kojoj sam donekle učestvovao, a koja se završila našom punom pobjedom. Još od Spanije priželjkujem takav događaj. Ali me obuzimala i gorčina pri pomisli kakvim stradanjima bi bili izloženi ranjenici na pravcu Bihać - Petrovac da nisam u posljednjem trenutku uskočio u pripreme i to po vlastitoj inicijativi.

Sada, pošto je grad pao, bilo mi je jedino važno da udem što prije unutra i da se postaram za što bržu evakuaciju sanitetskog materijala. Tako je i bilo. Ali, u toj potrazi za bolnicama, ambulancama i skladištima sanitetskog materijala umalo pa da i sam nisam povećao statistiku naših gubitaka. Upao sam, samcat, u jednu kućicu na sjeverozapadnoj periferiji grada u kojoj je, kako su mi rekli, do posljednjih trenutaka radilo ustaško previjalište. Odmah s vrata vodile su na sprat strme drvene stepenice, a na tlu ispod stepeništa ležale potruške ljudeškara - lešina u zelenoj uniformi. Tako ogromnog čovjeka ne znam da sam ikada vidio. Preskočio sam ga, s osjećanjem nelagodnosti, i popeo se na sprat gdje je vladao pravi darmar: krvavi zavoji posvuda, boce, udlage. Nisam našao ništa vrijednog te sam se za koji minut spustio niz stepenice. Šta vidim? »Lešina« je nestala. Bio je to, dakle, ustaša koji se pritajio kao mrtvac, kad je čuo moje korake izvana, i, dok sam se ja bavio na spratu, on je umakao. Možda je bio bez oružja, inače, kakav sam ja, nespretnjaković, mogao me ubiti. Bio je već sumrak.

U Bihaću smo zatekli znatne količine sanitetskog materijala i dobro očuvanu bolnicu⁶². Bihaćka operacija nas je obogatila i sa tri vrsna ljekara: doktor Karlo Herlinger, hirurg, doktor Miroslav Schlesinger, epidemiolog i doktor Izidor Levi. Sanitetski materijal smo već iste noći po oslobođenju grada počeli evakuisati u Grmeč i Bosanski Petrovac. U prikupljanju i otpremanju materijala uložio je veliki trud i umješnost Herbert Kraus. Ali, karavan materijala koji se kretao ka Petrovcu imao je zlu sreću da padne u zasjedu koju mu je namjestio ne razbijeni neprijatelj nego naš vrli hirurg Papo u selu Račiću. Videći cestom karavan, Papo upita sprovednike:

- Kuda?
- U Vrhovni štab.
- Ovamo s time, ovdje je Vrhovni štab!

Sprovednici, seljaci, budući i sami željni da se što prije oslobode tovara, rado pristadoše na ovaj Papov poziv. Potom on vješto izvede njemu svojstvenu »operaciju«: sve vrednije medikamente i instrumente zadrža za sebe, a ostatak

⁸¹ Izbio je vrlo oštar i neprijatan sukob između Dure Pucara-Starog i mog zamjenika Herberta Krausa. Ne znam kako je to počelo, ali, baš u trenutku kad sam prišao, Pucar je naredivao Krausu da sa svojom ekipom ima da napusti ovaj teren. Riječ je naime bila o tome da je Herbert Kraus imao zadatak, postavljen s moje strane, da potpomogne što brže evakuaciju sanitetskog materijala iz grada čim bude oslobođen, jer se računalo s mogućnošću neprijateljevog naglog protivnapada. Ovako postavljen zadatak nije bio po volji Pucaru, koji je smatrao da cjelokupni ratni plijen treba da se evakuše u Grmeč, a ništa prema Bosanskom Petrovcu. Umiješao sam se u zaštitu Herberta, upotrijebivši riječi: »Druže Stari, ako se nisi protivio da sanitet Vrhovnog štaba potpomaže, i to vrlo efikasno, evakuaciju ranjenika - zašto se sad protiviš da on evakuše i materijal i da ga raspoređuje svakome kome je potreban? Bihać je sviju nas, a ne tvoj feud!« O tome incidentu sam obavijestio A. Rankovića pismom od 4. XI 1942. (Arhiv CK KPJ br. 4459/X1 7-2/1942).

⁶² Bihaćka operacija, pored ostalog, urodila je, za ono vrijeme ogromnim materijalnim plodovima: zaplijenjeno je 8 topova, 1.500 pušaka, veći broj automatskog oružja, znatne količine municije, opreme i hrane. Uništen je ustaški garnizon (650 vojnika i oficira ubijeno, a 835 zarobljeno). O našim gubicima nema pouzdanih podataka. Po mome sjećanju evakuisano je samo petrovačkim pravcem oko 100 ranjenika.

ostataka uputi u Petrovac. Dabome, zbog ove »duhovitosti« Papo je morao da podnese jednu simboličku kaznicu, ali ona, kao ni sve potonje, nije imala nikakvog popravnog dejstva! No, gledajući kroz prizmu »istorije« i uzimajući u obzir sve uslove u kojima se onda radilo, ovakvi Papovi trikovi mogu se donekle i podnijeti.

Oslobođenjem Bihaća i uskoro potom čitave Cazinske Krajine (Cazin, Cetingrad, Vel. Kladaša) i Slunja u Hrvatskoj još više se učvrstio i poboljšao naš strategijski položaj. Znatno je proširena slobodna teritorija i vojnoekonomska baza narodnooslobodilačkog rata, upostavljena je neposredna i neometana komunikacija između Bosne i Slovenije. Ojačali smo i na području saniteta. Osim novih kadrova i materijala zadobili smo i bogat stambeni fond, što je, za slučaj da bismo morali prezimiti na ovoj teritoriji, bilo od ogromnog značaja. U tom pogledu našu pažnju je privukao naročito logor u Zegaru, 2 km južno od Bihaća. Njegovi paviljoni, zidani od čvrstog materijala, prosto su nam se nudili za smještaj većeg broja ranjenika. Bilo je opravdano da se pomišlja na rasterećenje petrovačkog bolničkog centra. Vojni i ekonomski razlozi nalagali su da se prestane, ako je ikako moguće, sa daljnjim nagomilavanjem ranjenika oko Bosanskog Petrovca. S toga stanovišta, dakle, bila je sasvim razložna zamisao da se u Zegaru osnuje bolnički centar i za ranjenike iskoriste sve tamošnje mogućnosti. Pitanje bezbjednosti? Svakako, ni tu stranu nismo gubili iz vida. Rizik je bio u velikoj izloženosti Zegara napadu iz vazduha. Sto se tiče opasnosti sa zemlje, po mojoj ocjeni, ona nije bila mnogo veća od opasnosti kojoj je bio izložen i sam Petrovac. Četiri komunikacije koje su se zrakasto sjedinjavale-u Bihaću omogućavale su, doduše, napad neprijatelja po jednoj ili dvije od ovih komunikacija, ali, isto tako, i evakuaciju ranjenika iz Zegara u tri ili u jednom pravcu koji bi se u datom trenutku ukazao kao najpovoljniji: prema Lici, prema Kordunu ili prema Petrovcu. Dakle i ovaj put se moralo voditi računa ne samo o mogućim rizicima (koji su, uostalom, manje ili više, prisutni u svakoj procjeni situacije u svakom ratu) nego i o mogućoj dobiti za ranjenike. U daljnjoj perspektivi predvidjeli smo da u Žegaru osnujemo jedan jači hirurški centar sa solidnom školom za usavršavanje sanitetskog kadra.

Dvadeset i šestog novembra 1942. izložio sam Vrhovnom komandantu plan o uređenju i upotrebi žegarskog logora. Tito je potpuno odobrio moj plan s napomenom da ranjenike treba smještati postepeno, u zavisnosti od daljnjeg razvoja situacije. Naglasio je da prije oslobođenja Bosanskog Novog ne bi u Zegar trebalo smještati teške (nepokretne) ranjenike⁶³.

Već i prije ove odluke mi smo otpočeli s tehničkim radovima u logoru, koji je bio lakše oštećen u toku borbi za oslobođenje Bihaća. Paviljone je trebalo očistiti od ustaškog smeća i zastakliti, trebalo je popraviti vodovod, nabaviti posuđe za kujnu i još štošta drugo. Za sve to trebalo je voditi upornu i pomalo čudnu borbu, na osnovu devize »druže, snadi se«! U mome pismu članu Vrhovnog štaba Sretenu Žujoviću od 11. decembra 1942.⁶⁴ morao sam opet da se požalim na nerazumijevanje onih koji su posjedovali i ljubomorno čuvali u

⁶³ Vidi Zbornik dokumenata sanitetske službe, knjiga 1. dokumenat broj 49.

⁶⁴ Zbornik dokumenata sanitetske službe NOR, knjiga 12. dok. br. 48. Isto. dok. br. 50 i 51.

skladištima razne tehničke materijale i mirno puštali nas sanitetlije da se mučimo kojekuda u potrazi za tim, kao da je bolnica samo naša stvar, a ne i svih organa i službi naše vojske.

Ali ni u tome se nisu sastojale sve nevolje oko uređenja Žegara. Najgore je ako se u neki posao počnu uplitati ljudi koji ne poznaju njegovu suštinu, već, kao spoljni posmatrači, a s visokih pozicija, samo daju ocjene i kritike. Ovaj put dobio sam od Herberta Krausa i Miroslava Schlesingera alarmantno pismo da su radovi u Zegaru zapali u krizu zato što je jedan član Vrhovnog štaba ocijenio da će Zegar biti bombardovan, da tamo ne treba smještati ranjenike i da se »Drug Tito nije složio sa čitavom idejom«! U ekipi koja je uređivala logor nastala je paraliza, a ja sam se osjetio kompromitovan, jer je do takvog zaokreta došlo iza mojih leđa, a poslije preciznog stava koji mi je dao Vrhovni komandant. Zato sam bio primoran da 15. decembra 1942. uputim Vrhovnom štabu opširno protestno pismo protiv ovakvih metoda rada.

Uprkos svemu, sredinom decembra, logor u Zegaru bio je osposobljen za prihvatanje ranjenika (kapacitet 300—500 kreveta). Za upravnika te nove bolnice odredio sam drugaricu doktorku Sašu Božović iz Mišljenovca, a politički komesar bio je drug Roglić-Ljuša. Bolnica se popunjavala s ranjenicima vrlo postepeno i to samo s kategorijom srednje teških, pokretnih ranjenika. Uz bolnicu je bio priključen i dječji dom s porodilištem. Zegarska bolnica je funkcionisala normalno sve do početka četvrte ofanzive tako da se njeno osnivanje u potpunosti opravdalo.

XII

Već odavna mi je stajao na srcu problem tzv. ranjeničkih karata. Još u Španiji sam se uvjerio da je ranjenička karta najelementarniji, ali i najneophodniji dokument ratne sanitetske službe, bez kog nije moguće izbjeći ni organizacionu zbrku ni umanjiti patnje ranjenika. Ranjenik bez ranjeničke karte degradiran je ispod nivoa jednog poštanskog paketa, jer ovaj ide od ruke do ruke i može da stigne na pravo odredište samo zahvaljujući poštanskoj uputnici. Kakva crna sudbina može da očekuje ranjenika, ako on pri sebi nema dokumenat iz koga se vidi vrst i mjesto njegove rane, kad je ranjen, kakve je sve medicinske intervencije primio, ko ih je i kada učinio i u koju bolnicu se upućuje? Teško mi je i danas objasniti izvjesnu odbojnost naših sanitetskih radnika prema ranjeničkim kartama, pogotovo kad znam da se po našim partizanskim bolnicama već onda vodila obimna i ne uvijek neophodna administracija. Čini mi se da smo prvi pokušaj uvođenja ranjeničkih karata učinili još u fočanskom periodu. Sada, u Bosanskoj Krajini, kada smo imali pred sobom veoma dugačke puteve evakuacije s nekoliko uzastopnih etapa, s mnogo zdravstvenih radnika koji su učestvovali u procesu liječenja, pitanje ranjeničkih karata postavilo se u oštini i ozbiljnosti. Jedva našavši pogodan papir za štampanje karata, krajem novembra samo razaslali par stotina komada sa uputstvom o njihovom popunjavanju i korišćenju⁶⁵. Nije mi poznato da li se sačuvao i jedan primjerak ovog izdanja ranjeničke karte.

⁶⁵ Zbornik dok. san. službe, knj. br. 1 dok. br. 46, 47 i 52.

Približila se druga ratna zima, a udarci koje nam je nanijela prva još su trajali u našem sjećanju. Još su se po našim bolnicama povlačili »igmanci« — borci Prve proleterske, osakaćeni, s ranama koje nikako da zarastu. Zato sam već 21. novembra razaslao sanitetskom i komandnom osoblju cirkular o mjerama predohrane i liječenja smrztotina⁶⁶. U uputstvu su vidno istaknute i razlučene mjere koje treba da izvodi sam borac, koje komandno osoblje a koje sanitet, svak ponaosob. Svakom od ova tri činioca određena je specifična uloga. U stručnom pogledu dat je jak naglasak na očuvanje mjehura (ne provaljivati!) i na tzv.suvo liječenje smrztotina drugog i trećeg stepena, što predstavlja korak naprijed u poređenju sa postupkom koji smo primjenjivali u Foči prvih dana februara. Ali smo i dalje ostali pri staroj i nedovoljno opravdanoj preporuci da se svježna smrztotina trlja snijegom.

Još više nas je zabrinjavala procjena epidemiološke situacije. Na pragu druge ratne zime mogli smo i sami da predvidimo da će doći do pogoršanja higijenske situacije u narodu i u vojsci. Pojavili su se brojni nepovoljni faktori: pogoršanje osnovnih materijalnih uslova (smještaja, odijevanja, ishrane), fizičke iscrpljenosti ljudi, porast u dinamici vojnih operacija i grupisanje boraca u veće vojne formacije, kao što su brigade i divizije. Prvi zloslutan znak pogoršanja epidemiološke situacije bila je pojava trbušnog tifusa u selima Podgrmeča i među jedinicama koje su vodile borbe oko Sanskog Mosta i Prijedora, na šta sam morao da upozorim referente saniteta istih jedinica u pismu od 26. novembra⁶⁷. Istovremeno sam dao i redakciji »Borbe« da odštampa jedan apel, a u jedinice sam uputio naređenje o suzbijanju zaraznih bolesti⁶⁸. Glavni stavovi u tim dokumentima bili su: preko narodnooslobodilačkih odbora i njihovih zdravstvenih sekcija potpomoći masovnu inicijativu naroda u samozaštiti od zaraznih bolesti, naročito pjegavca; u jedinicama obrazovati mobilne higijenske ekipe koje će, opremljene sa buradima za parenje, uništavati uši; pri komandama mjesta osnovati dezinfekcione stanice i posebne prostorije za prihvatanje kurira pa i čitavih jedinica koje su u prolazu.

Novoj situaciji moradosmo prilagoditi naše bolničke kapacitete. Bolnici na Jasikovcu sa njenih 500 kreveta, tek što je bila dovršena⁶⁹, odredili smo ulogu

⁶⁶Zbornik dokumenata san. si. knjiga 1. dok. br. 50.

⁶⁷Zbornik dokumenata san. službe, knj. 1. dok. broj 47.

⁶⁸Zbornik dokum. sanit. službe knjiga 1, dok. br. 51 i 54.

⁶⁹Prvi paviljon bolnice na Jasikovcu dovršen je i useljen tifusnim bolesnicima 1. novembra 1942. Preostali radovi vukli su se sve do kraja novembra. Početak izgradnje datira od 19. septembra kada je formiran odbor za izgradnju u sastavu: Marković Lazar iz Šipovljana, Kecman Miloš-Vojsko iz Drinića, predsjednik NOO u Bosanskom Petrovcu, Burać Milan iz Kamenice, član komiteta KP, Guteša Milan iz Krnjeuše, Zorić Vid, tehničar iz Vrtoča, Pećanac Bogdan iz Vrtoča, Kecman Jovo iz Drinića. Na gradilištu je radila stalna ekipa tesara, kovača, zidara i drugih majstora.

Osim ove ekipe učestvovala je i masa seljaka iz petrovačkog i drvarskog sreza, koja se smjenjivala redovno svake sedmice.

Brojno stanje svih radnika iznosilo je prosječno 300, a bilo je dana kada je radilo i 450 ljudi. Izgradnja Jasikovca mora izazvati divljenje tim više ako se zna da je u minuloj ratnoj godini narod ovog kraja teško postradao od pokolja i paljevine. Kao mnogo štošta u životu, tako je i Jasikovačka bolnica dobila pomalo tužan epilog i to u ovome našem vremenu. Godine 1977.dakle 35 godina poslije petrovačkog kongresa, održali smo u Bosanskom Petrovcu memorijalni skup, posvećen tome kongresu. Sve je teklo dobro i lijepo: referati, posjeta Jasikovcu, gdje je podignut skroman ali valjan spomenik, pa čašće, pa govori itd. Ali, ja sam se stalno obazirao neću li ugledati nekog od staraca, ondašnjih neimara. Kako smije ovakvo slavje da protекne bez njih? Uпитam domaće faktore-organizatore. Rekoše: »Nismo ih mogli pronaći«. A tako, kad je trebalo graditi lako ih se pronašlo. A možda su stvarno i nestali u Copicеvoj *Osmoj ojan-ivi*.

zaraznog odjeljenja, a bila je predviđena za ranjenike. U Jasikovcu, su djelovali ljekari: Frida Gutmann, Oskar Ginsberger, Ivo Benić, Stanko Martinović, Bušatlić (zarobljenik) i dva talijanska ljekara, zarobljenika. Izuzev što je pretrpio jedan požar, Jasikovac je inače besprijekorno funkcionisao sve do konca januara 1943. kada je, uslijed četvrte ofanzive, bio evakuisan i odmah potom razoren od njemačkih aviona. Tako se završio kratki život ove najveće partizanske šumske bolnice koju smo ikada imali.

Značajno kadrovsko ojačanje dobili smo u doktoru Miroslavu Schlesingeru. Došao je iz Pećigrada poslije oslobođenja Cazinske Krajine. Bio je to veoma iskusen epidemiolog i rutiniran administrator u preventivnoj službi.

Polovinom novembra, na traženje Glavnog štaba za Hrvatsku, uputili smo doktora Boru Božovića za referenta saniteta u istom štabu. U međuvremenu sam izgubio, makar i privremeno, Herberta Krausa koji je od 22. oktobra do 12. novembra 1942. vodio sanitetski kurs za bataljonske referente u Centralnoj bolnici u Grmeču.

Kao vijećnik Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću prisustvovao sam tome velikom i uzbudljivom događaju, ali, osim planiranih sjednica, nisam bio ničim angažovan tih dana; sve moje brige bile su usredsređene na tekuće poslove saniteta.

Početak decembra dobio sam od Vrhovnog štaba obavještenje da će se u Štabu formirati odsjeci za razne službe, među njima i sanitetski odsjek. Ta vijest me je jako obradovala jer sam u njoj vidio potvrdu mojih ranijih stavova o tome gdje je mjesto sanitetske službe i kako bi je trebalo povezati sa nekim operativnim tijelom u Vrhovnom štabu. U vezi sa tim dobio sam od druga Terzića i nalog da izradim neki dokumenat koji bi poslužio kao opšta osnova za organizaciju saniteta u našoj vojsci. Dogovorili smo se da naziv tog dokumenta bude »Statut«.

Projekt statuta završio sam za svega nekoliko dana. Nije to bio težak posao. Sve što je u njemu napisano, sve je to već bio glavni sadržaj razmišljanja i djelovanja ne samo moga već i svih zdravstvenih radnika u našoj vojsci, sve je to bilo predmet mnogih razgovora i rasprava. Statut, kao sinteza našeg dosta skupo plaćenog iskustva, kao nužnost da se dadnu neke opšte organizacijske norme i kodeks ponašanja, već je odavno visio u vazduhu, još od dolaska u Bosansku Krajinu, a naročito poslije Petrovačkog ljekarskog kongresa. Meni lično, rad na statutu izgledao je kao odlučujuća prilika da se zada jači udarac nekim nepravilnim shvatanjima o pravoj prirodi sanitetske službe, shvatanjima koja su dolazila do izražaja u nekim štabovima i, naročito, u žalosnoj i jalovoj raspravi na Oštrelju, a zbog kojih sam lično dosta trpio, a da i ne govorim o stradanjima službe. Prčjekat je, bez ikakvih izmjena usvojen, pa ga je Vrhovni komandant i potvrdio svojim potpisom 10. decembra 1942. godine.

Polazeći od najaktuelnijih problema koje je postavljao život nastojao sam da statut dadne jasniji odgovor na tri kapitalna pitanja:

Prvo, odnos između saniteta i komandovanja. Činilo mi se da neregulirani odnosi u ovoj oblasti, bez obzira na unutrašnje slabosti samog saniteta, djeluju kao glavni i najodgovorniji uzročnik mnogih nedaća od kojih su trpili ponajviše sami ranjenici. Drugim riječima, čak i sa mnogo slabijim sanitetom nego što smo ga u ono vrijeme imali, mogli bismo postići bolje rezultate samo kada bi odnos štabova prema sanitetskoj službi, naročito za vrijeme borbenih dejstava, bio onakav kako to priroda samih stvari nalaže. Zato se u uvodnim stavovima statuta insistira na pravilnom odnosu i tješnjoj saradnji između saniteta, vojno-političkog rukovodstva i organa narodne vlasti. Sanitetski rukovodilac je »organski dio štaba« jedinice čijim sanitetom rukovodi. Bila je to vanredno značajna formulacija i velika novost u ono vrijeme. Sanitetske mjere predlaže referent, a naređuje ih komandant. Komanda je odgovorna za rđave posljedice po zdravlje ako ne bi na vrijeme preduzela mjere predložene od saniteta. Sanitetski rukovodilac je odgovoran ako ne bi na vrijeme učinio prijedlog svome komandantu. Naročito tijesna saradnja nalaže se uoči i za vrijeme borbe, pa je zato komandant dužan da svojom zapovješću ili obavještenjem blagovremeno i u dovoljnoj mjeri upozna referenta saniteta o razmještaju trupa i namjerama za predstojeće operacije. Rukovodilac saniteta dužan je da i sam traži ovakva obavještenja. U statutu se reguliše način donošenja odluke o rasporedu sanitetskih ustanova za vrijeme borbe (čl.24, tačka f). Sanitetu pripada prvenstvo u korišćenju zemljišta, objekata i transportnih sredstava ukoliko je riječ o potrebama ranjenika. »Sanitetsko osoblje je sastavni dio naše Narodnooslobodilačke vojske i kao takvo ono uživa sva moralna i materijalna prava koja pripadaju svakom drugom borcu. U sanitetsko osoblje moraju biti regrutovani fizički zdravi ljudi«. Posmatrano s današnjeg stanovišta neke od ovih odredaba kao da udaraju na otvorena vrata. Ali, ako se prenesemo u ono vrijeme, u protivurječan tok razvitka naše revolucionarne vojske, ako ne zanemarimo ondašnju praksu, uvidjećemo da su sve pomenute odredbe pogadale upravo u srž jedne rđave prakse.

Drugo, statutom su određene snage i sredstva sanitetske službe u trupi: trebalo je to učiniti zato što su pojedini štabovi, a i sanitetski rukovodioci, veoma različito gledali na ta pitanja, tako da smo u nekim jedinicama imali obilje, a u drugim siromaštvo kadrova i materijala. Pri takvom šarenilu nejednakih vrijednosti nije bilo moguće donositi jedinstvenu procjenu efikasnosti rada sanitetske službe u trupi. Zato se statutom određuje broj bolničara u četi, bataljonu i brigadi, higijenska mobilna ekipa u brigadi, a u diviziji hirurška ekipa, prihvatna bolnica i bolničarska četa. Najnužnija oprema takode je taksativno navedena.

Treće, statut nije propustio da dadne i samom sanitetskom kadru najopštiju orijentaciju za stručni rad. Najjači naglasak dat je preventivnom i zdravstveno-prosvjetnom radu u trupi. Ukazuje se na potrebu brižljive evidencije i statistike oboljevanja i ranjavanja, a insistira se na obučavanju sanitetskog kadra koje treba da se vrši permanentno i na svakom mjestu (»Svaka sanitetska ustanova - sanitetska škola«).

Naš sanitetski kadar dobio je u statutu čvrst oslonac i oštro oruđe da se izbori za učvršćenje svog autoriteta i za organizaciju službe u trupi. Da se izbori! Jer, slovo statuta, samo po sebi, nije značilo skoro ništa. Niko osim sanitetskih referenata nije bio pozvan da slijedi kako se statut sprovodi, niko osim njih, i u osloncu na statut, nije mogao da se suprotstavi nastavljanju stare prakse i recidivima stare boljke: primitivističkom degradiranju sanitetskog referenta na nivo štapskog prirepka i trčkarala, proizvoljnom ukidanju pojedinih sanitetskih organa i ustanova, nerazumijevanju prave uloge saniteta na bojnopolju itd. Bilo je, nažalost, slučajeva, mada rijetkih, da su i pojedini sanitetski referenti povlađivali ovakvim postupcima! Kao da im je bilo više stalo do mira, i »dobrih

adnosa« sa štabom nego li do sanitetske službe! Zato je realizacija statutarnih adredbi bila dosta mučan proces. Zato je i teško reći kako je, kada i u kojim edinicama statut bio primijenjen. Stizao je na razne teritorije u razno vrijeme i u razne ruke! Ipak, u cjelini uzevši, polovinom 1943. godine dosegao je do većine edinica NOVJ. Naročitu korist je statut donio onim jedinicama (proleterske i adarne divizije) koje nisu imale »svoje« teritorije i koje su morale da, kraće ili duže vrijeme, zbrinjavaju svoje ranjenike i bolesnike autonomno. Izdašna, statutom obezbijedena struktura saniteta, olakšala im je to. Značajan nedostatak Statuta sastojao se u tome što u njemu nisu bili podrobnije razrađeni principi organizacije pozadinskih bolnica.

* * *

Eto, tako se približavao konac hiljadu devetsto i četrdeset druge godine, godine toliko bogate u događajima i akcijama. Ali njen finale nije mogao da odbrui bez dva reska akorda koji bijahu, bar za mene, u očitom kontrastu sa stvarnošću i sa sveukupnom djelatnošću u sanitetu toga vremena.

Napisao sam već negdje ranije da sam još za vrijeme marša od Crne Gore ka 3osanskoj Krajini uočio da bi među našim borcima trebalo djelovati tako da ih se obavijesti i poduču u elementarnim normama higijenskog ponašanja. U :dravstvenoj propagandi, kako smo tu djelatnost onda zvali, vidio sam jedan od rnteva kako da se pride ka zapretanim iskrama boračke inicijative da očuvaju voje zdravlje.

Dabome, nisam imao ni snage ni vremena da sam samcat ostvarujem i ovu amisao, ali po dolasku u Bosanski Petrovac stvoriše se povoljni uslovi i za ovaj id djelatnosti. Tada su mi bila dodijeljena dvojica naših poznatih akademskih likara, Vuko Radović i Pivo Karamatijević. Bili su jako iscrpljeni, naročito Pivo, >a se valjda smatralo da će se uza me, »u sanitetu« najbrže oporaviti. Za kratko vrijeme oni zaželješe da nešto i rade. S početka su uređivali list »Ranjeni >artizan«, a potom pade mi na pamet da iskoristim i njihovu slikarsku vještinu. Tako Pivo i Vuko počеше slikati plakate i parole zdravstveno-prosvjetnog adržaja. Ne znam kako je došlo do toga da smo ovu slikarsku dvojku i sav njihov rad počeli nazivati »sanitetski agit-prop«. Naziv je nastao sasvim spontano bez ikakvih pretenzija, pogotovo ne takvih koje bi trebalo da okrnje ugled, utoritet i prestiž istoimene institucije Centralnog komiteta KPJ.

Uto, negdje u decembru, banu nam u posjetu jedna od naših uglednih i eoma čistih i skromnih drugarica, partijski funkcioner Cana Babović. Prema skustvu, takve posjete ne obećavaju mnogo dobra! Zaista, tek što je sjela, bez sakva uvoda Cana mi saopšti:

- Taj tvoj agitprop mora da se rasformira.

Pokušao sam da objasnim kakva ideja, kakvi ciljevi i zadaci stoje iza »te noje« (9⁷⁰ ustanove. Bilo je uzaludno. Cana nije uopšte bila ni voljna, a ni

⁷⁰ Vrijedi zapaziti izraz »taj tvoj«. Bio je omiljen u našem ondašnjem žargonu. Uvijek, kad nešto nije u :du »dolje« a za što snosimo svi zajedničku odgovornost, onda bi onaj »odozgo« upotrijebio izraz »to tvoj« ne alja.

sprema za razgovor o suštini problema. Njoj je naređeno da saopšti odluku i ništa više i ona se morala grčevito držati samo jednog stava:

- Zna se ko može imati agitprop. Vi nemate pravo na agitprop.

I tako »taj naš« nesretni sanitetski agitprop, nastao bespravno i protivzakonito, bude rasturen. »Vi nemate prava na agitprop?!« Tek poslije nekog vremena postade mi jasno u čemu je stvar. Naime, mi smo učinili veliku i jedinu nesmotrenost utoliko što smo ga krstili takvim imenom. Sva neprilika poticala je od imena! Upotreba imena »agit-prop« bila je griješna, a taj grijeh bijaše u ono doba težak skoro kao prestup protiv prve i treće biblijske zapovijesti. Ali, iza ovog šaljivog zbivanja ja ne mogoh da ne ugledam i jednu tragičnu pozadinu: kao da je forma preča od sadržaja, kao da je regula preča od stvarnosti, kao da je prestiž preči od inicijative. Dabome, sve to ne kao pravilo, ali kao pojava, bilo je vrijedno pažnje i razmišljanja. Sa zebnjom sam postavljao sam sebi pitanje: da li se po našim rukovodstvima, drugdje, posvuda, nalazi poneko ko pokazuje odbojnost prema stvarnosti, prema činjenicama i prema inicijativi, ko se grčevito drži apriornih, apstraktnih i samovoljnih stavova? Ako je to tako, a ako ovaj naš rat, uprkos tome, ipak ovako dobro napreduje, onda smo zaista neuništivi.

Od tada, pa do kraja rata, mi nismo više imali nikakvu, niti sličnu ustanovu koja bi se bavila isključivo zdravstvenim prosvjeđivanjem. Sve bijaše prepušteno spontanosti. Nedostajao nam je jedan metodološki i istraživački centar u ovoj oblasti. Velika je i neocjenjiva šteta što, zbog nemanja ustanove, nismo bili kadri da isprobamo efikasnost zdravstvenog prosvjeđivanja u tako pogodnoj sredini kao što je bila mlada, revolucionarna vojska, u tako dinamičnim okolnostima kao što je bio partizanski rat, na tako vrućem epidemiološkom terenu kakav je bio naš.

Ali, posljednja strijela u ovoj godini izgleda da je bila najotrovnija, a odapeta u pravcu od koga se pogrešnji nije mogao zamisliti. Usred poslova koji su me doslovce razapinjali, opet mi banu jedna posjeta. Ovaj put je bio cjelokupni politodjel⁷¹ Centralne bolnice. Dođoše da provjere kako izgleda partijski život i rad u sanitetskom odsjeku. Već sama pojava politodjela Centralne bolnice u svojstvu kontrolora nad partijskim radom sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba izazvala je izvjesnu napetost, jer, prema svemu onome što smo dotada znali o principima vojne i partijske nadležnosti, njegov dolazak u Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba u svojstvu »kontrolre i pomoći« nije mogao da se shvati kao normalna mjera kontrolre i pomoći. Politodjel je bio nadležan za partijski i politički rad u Centralnoj bolnici, ustanovi koja je podređena Sanitetskom odsjeku, pa je bilo sasvim čudno i neprirodno da se taj isti organ pojavi u Sanitetskom odsjeku kao kontrolor njegovog rada! To u načelu. A konkretno, niko od mjerodavnih nije nikada, prethodno, odredio i saopštio da i komunisti Sanitetskog odsjeka pripadaju pod kontrolnu kompetenciju politodjela Centralne bolnice. Prema tome i sama formalna osnova ove posjete bila je prilično tanka i krhka. U sadržajnom pak pogledu, razgovor između šefa politodjela (Mileve Vuković) i nas četvoro-petoro komunista u Sanitetskom

⁷¹Politodjeli bili su instruktorski organi CK KPJ za politički i partijski rad u jedinicama NOVJ.

odsjeku bio je razgovor gluvih. Rukovodilac politodjela insistirala je da sazna koliko je naša ćelija održala sastanaka, koliko puta je na dnevnom redu bila tema o kritici i samokritici, kakvi su materijali »prorađivani« i si. Zaista, naš izvještaj o ovim pitanjima bio je dosta mršav, ali sam zato predočio drugarici cjelokupni naš rad izvan ćelije, od dolaska u Bosansku Krajinu do danas, naglašavajući da taj i takav rad predstavlja glavnu obavezu svakog komunista.

Baš na ovome pitanju došlo je do vatrenog sudara.

Drugarica Vuković nije htjela ni čuti da ovaj naš rad prizna kao jedan, a kamo li najglavniji, oblik partijskog rada. Šta više, izrazila se o njemu s omalovažavanjem: »Vi tu samo piskarate«. Očevidno je da smo se nas dvoje daleko razišli na pitanju suštine partijskog rada u vojsci, pogotovo za vrijeme rata. Po njenom shvatanju, glavno u radu i ponašanju člana partije bilo je ćelijašenje i sastančenje, političke diskusije unutar ćelije, samokritika (mahom formalna), razgovori o disciplini, o liku komunista itd. Ja nisam nikada negirao značaj i ovakvog rada, ali nisam mogao da ga prihvatim kao težište rada jednog komunista. Koliko sam puta sretao članove partije koji su u ćelijama bivali pravi šampioni tzv. partijski, a van ćelije su dembelisali i krnjili ugled komunista. Zato, u našem slučaju, smatrao sam da cjelokupni naš rad, borba za bolju sanitetsku službu, borba za što bolje uslove liječenja ranjenika predstavlja konkretnu primjenu partijske linije u NOB, pa stoga treba da što više radimo na takav način, a ne samo da »prorađujemo« liniju. Ako u toku takvog rada naiđu problemi političke prirode (neprijateljska shvatanja i si.) ili moralne prirode (nedisciplina, poremećaji u međuljudskim odnosima) onda o tome treba da raspravlja i partijska ćelija. Ako se pojave! A ako ne, onda ne treba ni da sjedničimo samo radi toga da bi povisili statistiku sastanaka.

Moje izlaganje djelovalo je na drugaricu Vuković kao jeretički izazov. Prema njenom reagovanju, ja sam dogurao do samog ruba, ako ne — antipartijski, onda u svakom slučaju do labave ili sumnjive partijski.

Razišli smo se, a da ni do kakve saglasnosti nismo došli. Ja sam opet bio ispunjen osjećanjem, ne toliko gorčine, koliko žalosti i, još više, zabrinutosti, što među našim partijskim funkcionerima postoji i takav tip čiji vidokrug je užu od iglenih ušiju, koji iz svog forumskog bunkera ne vidi i ne želi da vidi svu raznovrsnost stvarnosti koja mu je data da je mijenja.

Teško stvarnosti!

Ali u meni je ostala da živi nada da će članovi politodjela, poslije rasprava, ipak malo razmišljati o onome što su čuli i da će ta razmišljanja uroditi makar i blagim korekturama njihovih stavova. Tako bi postupio jedan marksista. Možda je i bilo tako. U sveukupnosti onoga što zovemo »partijsko iskustvo« možda je negdje, makar i anonimno, našlo svoje mjesto i iskustvo stečeno u opisanom razgovoru, pa smo tako, u dugom i mukotrpnom pomicanju našem ka boljem i savršenijem, ipak dolazili do boljih i sadržajnijih metoda partijskog rada. Ali, neposredni epilog nije bio takav. U pismenom izvještaju Centralnom komitetu od 26. decembra 1942. godine⁷², politodjel Centralne bolnice podvrgava

komuniste Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba oštroj kritici, navodeći, pored ostalog, da su se na sastanku od 4. decembra, pokazali nesamokritični, labavi, i da nisu živjeli partijskim životom. Baš tako piše.

* * *

Ako bih sad htio da o hiljadu devetsto četrdeset drugoj godini kažem nešto u smislu najopštije ocjene značaja ove godine za razvitak našeg ratnog saniteta, onda bih bez dvoumljenja rekao da je to bila najdinamičnija i najodlučnija ratna godina.

Najdinamičnija po bogatstvu i raznolikosti zbivanja: doživjeli smo dvije ofanzive neprijatelja i dvije poduže stabilizacije vojnopozadinskog života (u Jugoistočnoj Bosni 3 mjeseca i u Bosanskoj Krajini 5 mjeseci), izveli smo jedan marš-manevar dugačak 500 km, učestvovali smo u seriji žestokih bojeva za gradove, održali smo jedan ljekarski kongres, obrazovali moćne bolničke centre i, u rezultatu te bogate prakse, sabrali značajno iskustvo u oblasti rukovođenja, sanitetske taktike i epidemiologije, iskustvo koje nije ostalo u svome primarnom, sirovom obliku već je doživjelo i nastojanje da bude i šire teoretski obrađeno (časopis, stručni radovi na kongresu, Statut i ostali dokumenti).

U toj su se godini iskristalisali i potvrdili svi glavni, tipični, »klasični« oblici partizanske sanitetske organizacije: teritorijalne bolnice raznih tipova, sa jako izraženom regionalnom i autonomnom funkcijom, i pokretne sanitetske jedinice i ustanove, sposobne da u stopu prate i obezbjeđuju munjevitte manevre partizanskih jedinica i grupacija. Isti oblici, uz neke značajnije varijacije, nastajali su i po drugim teritorijama Jugoslavije, a ne samo ondje kuda se kretao Vrhovni štab, što svjedoči da su bili koliko autohtoni toliko i objektivno uslovljeni, dakle i životno sposobni. Sve do sredine 1944. godine, kada se evakuacija ranjenika u južnu Italiju za nas u strategijskom smislu pojavljuje kao sasvim nov oblik sanitetskog obezbjeđenja i to, moglo bi se reći, »netipičan« za partizanski način ratovanja, mi smo istrajali na organizacionim oblicima koje je dala 1942. godina. Tako će ostati sve do potkraj rata tj. do obrazovanja srijemskog fronta, kada smo sanitet počeli reorganizovati približno modelu jedne regularne armije (sovjetske).

Kako su se sanitetski radnici snalazili u tim zbivanjima? Ono što se za sve njih može reći, bez rezerve i bez izuzetka, jeste to da su bili u najmanju ruku vjerni sljedbenici i pratioci njihovi. A to nije malo. Jer, izdržati samo marševe, duge i po nekoliko stotina kilometara, po nevremenu i oskudici svake vrsti i istovremeno vršiti svoj humani poziv, pa to je već djelo koje govori samo o sebi dovoljno. Još uz to treba uzeti u obzir da su većinu našeg sanitetskog kadra predstavljale žene, među njima ljekarke nježnijeg zdravlja i ljudi podmakle životne dobi.

Ali, naš partizanski sanitet pokazao je već u 1942. godini i druga svojstva. On nije bio prosti »sapatnik« rata i revolucije, kako su ga nerijetko gledali, nego i kreator jedne od osnovnih pretpostavki ratnog uspjeha, a to je zdravlje boraca. Na tome planu naš kadar je ispoljio inicijativu, stvarajući osebuje oblike organizacije, jer nikakvih uzora niti prethodnih znanja za to nije imao.

o svojoj djelatnosti tokom 1942. godine mogu reći da je ta godina i za mene bila jedna od najzubbudljivijih i najplodnijih ratnih godina. Najzubbudljivija zbog toga što sam u tome periodu našeg rata, bar mi se tako čini, najviše nastojao da se otvorim prema ratnoj praksi i životu, da ponirem u suštinu nekih pojava i da mišlju ulovim ono što se u njima krije »s one strane«. Nastojao sam da tragam za novim. U svim tim nastojanjima dobivao sam podsticaje, podršku, ohrabrenja, ali sam nailazio i na otpore i teško razumljive udarce. Podršku sam našao, prije svega, u sveukupnosti naše borbe: sve što sam tražio, za šta sam se zalagao, rezultiralo je iz ocjene da je to u interesu naše opšte stvari. Praksa je to i potvrdila. Naši ljudi, — borci, sanitetski radnici, narod Krajine — takođe su me bodrili, dabome na jedan indirektan način, već samim tim što sam bio svjedok njihove hrabrosti, njihove čedne čistote, nesebičnosti i spremnosti da podnesu i najveća odricanja. U svemu i svagda sam dobivao podršku od Vrhovnog komandanta. Nisam od njega doživio nijedan slučaj prijekosti ili odbojnosti prema činjenicama. Pred interesima naše borbe i pred takvim moralnim vrijednostima naših običnih i često neznanih ljudi, ipak su, već po »istorijskoj nužnosti«, morali da popuste razni »sitni« otpori čiji nosioci bijahu pojedinci kojima je istorija, inače, bila dodijelila ulogu da budu njeni avangardisti i glavni pokretači. Pokretači i, ponekad, kočničari! Tzv. »istorija« zaista zna da se i našali. To je njeno pravo, isto toliko koliko je i naša dužnost da ovakve paradokse shvatimo kao »normalne« (dakako, u jednom širem istorijskom kontekstu) i da se hvatamo u taktički koštac sa njima. Nisam baš siguran u strategijsku, konačnu pobjedu nad kočničarima.

Kao što se iz moga pisanja vidi, opreke su bile oko metoda rukovođenja, oko položaja i uloge saniteta u našoj vojsci uopšte i u svakoj borbenoj operaciji posebno. Prihvatam istorijski potvrđenu činjenicu da je svaki vojni sanitet, u svim armijama svijeta i u svim ratovima morao spočetka da vodi borbu oko sličnih pitanja, borbu za svoju afirmaciju pred otporima koji su sasvim iracionalne prirode. Po Pravilu ratne službe, »sanitet maršuje na začelju kolone«. U toj odredbi ja vidim i višu simboliku. Ali, u našem slučaju, povodom ovog takoreći klasičnog spora, došle su do izražaja i neke dileme šireg značaja: kakav je odnos partijskog foruma i pojedinca, može li da griješi i forum (odnosno poneki od njegovih autoritativnih predstavnika) ili samo pojedinac; da li biće (stvarnost) ima u svakom slučaju primat nad mišljenjem; šta je kritika i samokritika u našoj teoriji i praksi, i kakav je njihov značaj za komunističku etiku; ko ima »pravo« na inicijativu; šta je zdrava inicijativa, a šta nezdrava ambicija i ko to i kako može da presuđuje? U rasplitanju ovih nesporedazuma i apsurdnih dilema ja sam najčešće (ne svjesno i ne smišljeno, nego po prirodi svojoj) zauzimao agresivan stav. Nisam raspolagao sposobnošću da prosjačim »razumijevanje«. Jer »razumijevanje« može čovjek da traži samo ako je prestupnik. Huxley je negdje rekao: »Ne tražite razumijevanje, jer ste tada izgubljeni«. U ovome slučaju radilo se o interesima naše borbe, pa sam smatrao da pred tim interesima molitelj treba da bude u ravnopravnom položaju s onim od koga moli. A to znači da ne smije ni da pomisli da se stavi u položaj molitelja. Nema šta da moli. Priznajem da je ovakav put razrješavanja unutarnjih protivrječnosti trnovit. I »krut« je, kako se to kaže. Priznajem da ima i drugih puteva. Teško je unaprijed reći koji je najbolji,

efikasniji. To zavisi od ličnosti. Metodi su funkcija ličnosti. Neko će kompromisom i konformizmom opčiniti i razoružati moćnog oponenta, te postići rezultat veći od željenog, drugi će istim metodom obezvrijediti sebe u očima partnera i upropastiti najopravdaniju stvar. Treći smatra da je kretanje brisanim prostorom i udaranje čelom u čelo jedina moguća potvrda čovječnosti i časnosti, bez obzira da li će tim putem stići do »uspjeha«. Ko bi znao šta je najbolje?